

ISSN 2147-1673

ASIA MINOR STUDIES

(INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES)

Uygur Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü
Ali AÇIKGÖZ

Antik Yunan'da Tarihsel Nedensellik
Ardalan MOHAMMED AHMED

Cumhuriyet Döneminde Sağlık Personeli ve İstihdamı Politikaları
Ali GÜRSEL

Eski Yakındoğu'da Nehirler ve Kentler
Cemil BÜLBÜL & Ezgigül DOĞAN

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı
Emre ERDAN

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslâm Birliği
Teşebbüsleri (1555-1746)
Yılmaz KARADENİZ

Rusya ve Oryantalizm
İsmail PEHLİVAN

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu
Zühre Nur PEHLİVAN

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri İslahat ve Dış
Politikasındaki Yeni Yönelimler
Eylem TEKEMEN ALTINDAŞ

Cihangir Döneminde Babürlü Sarayında Dil Meselesi
Emre ÖMÜR

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi'nin Konumu/
Lale YILMAZ

Cilt/ Volume:4

Sayı / Issue:8

Temmuz/July 2016

www.asiaminorstudies.com

ISSN 2147-1673

(e-ISSN 2148-9858)

ASIA MINOR STUDIES

(Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi)

Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayınlanır

Cilt/ Volume:4

Sayı / Issue:8

Temmuz/July 2016

KİLİS 2016

Tarandığı İndeksler ve Veri Tabanları
Indexes & Databases

Central and Eastern European Online
Library (CEEOL)
<http://www.ceeol.com/>

Directory of Research Journals Indexing
<http://www.drji.org>

Akademik Türk Dergileri İndeksi
<http://www.akademikdizin.com/>

Academia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
<http://asosindex.com/journal>

Index Ebscohost
<http://www.ebscohost.com/>

Bilimsel Yayın İndeksi
<http://www.arastirmax.com/>

Index Copernicus International (ICI)
<http://journals.indexcopernicus.com>

Sosyal Bilimler Atf Dizini
<http://www.sobiad.com>

ASIA MINOR STUDIES

ISSN 2147-1673

<u>Sahibi / Publisher</u>	<u>Danışma Kurulu / Advisory Board</u>
Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi) Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi) Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Gaziantep Üniversitesi) Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Nurullah ÇETİN (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Üniversitesi) Doç. Dr. Hülya ARSLAN-EROL (Gaziantep Üniversitesi) Prof. Dr. Cihat GÖKTEPE (Uluslararası Antalya Üniversitesi) Prof. Dr. Muammer GÜL (Adıyaman Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi) Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi) Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES (Klaipeda University-Litvanya) Doç. Dr. Ozan YILMAZ (Sakarya Üniversitesi)
<u>Editörler / Editors</u> Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi) Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	
<u>Yayın Kurulu / Editorial Board</u> Doç. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi) Doç. Dr. Mehmet EROL (Gaziantep Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Murat FİDAN (Kastamonu Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞLULARI (Gaziantep Üniversitesi)	
<u>Dil Danışmanı / Language Advisory</u> Yrd. Doç. Dr. İsmail PEHLİVAN (Rusça) Okt. Abdil Celal YAŞAMALI (İngilizce) Okt. Emrah PAKSOY (İngilizce) Arş. Gör. Tuğba BİLVEREN (Türkçe) Öğr. Gör. Muhammet HÜKÜM (Türkçe)	
<u>Yayın Sekreteri (Secretary)</u> Öğr. Gör. Dr. Halil UZUN Öğr. Gör. Dr. Armağan ZÖHRE	
<u>Adres / Address</u> Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY) Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12 Fax: +90 (0348) 822 23 51 E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com Web: www.asiaminorstudies.com	

Yasal Sorumluluk/ Legal Responsibility

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.
The authors are responsible for the contents of their papers.

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Murat FİDAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap YAYLALI (Adnan Menderes Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. İsmail PEHLİVAN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Hamza ALTIN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Özlem KARSANDIK YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemil BÜLBÜL (Sütçü İmam Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Metin KOPAR (Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Ahmet UYANIKER (Ardahan Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin ÜREten (Adnan Menderes Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM (Sütçü İmam Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ (Gaziantep Üniversitesi)	Öğr. Gör. Dr. Suzan AKKUŞ MUTLU (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ali GÜRSEL (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Okt. Dr. Mehmet Sait KORKMAZ (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

EDİTÖRLERDEN

Saygıdeğer Asia Minor Studies Dergisi okuyucuları, yeni bir sayımızla karşınızda olmanın mutluluğunu yaşamaktayız. Dergimiz bu sayısı ile yayın hayatının dördüncü yılını bitirirken ikisi özel olmak üzere onuncu sayısını yayınlamaktadır. Bu sayımız sadece Tarih alanında kaleme alınmış on bir makeden oluşmaktadır

Asia Minor Studies dergisi başta Ulakbilim Dergipark üyeliği olmak üzere ulusal ve uluslararası yedi veri tabanı tarafından indekslenmekte ve her geçen süre bilim dünyasındaki yerini ve önemi artırmaktadır. Dergimizde yer alan tüm makalelere DOI numarası verilmektedir.

Dergimiz sizlerden gelen olumlu eleştiriler doğrultusunda her geçen gün daha iyi seviyelere ulaşmanın gayreti içerisindeyiz. Kalitemizden ve yayın standartlarımızdan taviz vermeden devam ettiğimiz bu yolculukta dergimizin gelişimine katkıda bulunan başta Ulakbilim Dergipark ailesinin değerli görevlilerine ve bilimsel yayınlarıyla dergimizi tercih eden siz bilim insanlarına şükranlarımızı sunuyoruz.

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

TARİH/ HISTORY

Uygur Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü / *Religious Factor in Formation Uyghur Identity*

Ali AÇIKGÖZ.....1

Antik Yunan'da Tarihsel Nedensellik / *In The Ancient Greek Historical Causality*

Ardalan MOHAMMED AHMED.....7

Cumhuriyet Döneminde Sağlık Personeli ve İstihdamı Politikaları / *The Employment And Health Staff Policy at The Republic Period*

Ali GÜRSEL.....19

Eski Yakındoğu'da Nehirler ve Kentler/ Rivers And Cities in Ancient Near East

Cemil BÜLBÜL & Ezgigül DOĞAN28

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı/ *Phrygian Cultural Property In Anatolia In Light Of Settlement Types*

Emre ERDAN.....42

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslâm Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)/ *Reduction Of Madhab Diferences Between Persia And Ottoman Government And Attempts Of Islamic Unity (1555 -1746)*

Yılmaz KARADENİZ.....65

Rusya ve Oryantalizm/ *Russia and Orientalism*

İsmail PEHLİVAN.....79

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu/ *The Result of The Russian Politics That Aim To Form Armenian Government : Karabakh Question*

Zühre Nur PEHLİVAN.....94

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri İslahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / *New Directions Of Ottoman Empire On The Millitary Reform And Foreign Policy After The Berlin Conference 1878*

Eylem TEKEMEN ALTINDAŞ110

Cihangir Döneminde Babürlü Sarayında Dil Meselesi / *Language Issue in Babur Palace During Jahangir's Period*

Emre ÖMÜR.....126

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi'nin Konumu/ *Lycia's Place In The Mediterranean Trade*

Lale YILMAZ.....133

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

UYGUR KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA DİN FAKTÖRÜ

Religious Factor in Formation Uyghur Identity

Ali AÇIKGÖZ *

ÖZ

Bu çalışmada Doğu Türkistan'da yaşanan etnik sorunu anlamak için Uyghur kimliğinin nasıl oluştuğunu ve tarih içindeki gelişimini incelemektedir. Ancak "milli kimlik" ve "toplumsal kimlik" kavramlarına çalışmada vurgu yapılmaktadır. Bu kavramların değerlendirilmesinde bir biri ile aynı olarak nitelendirilen "ırk, etnisite, ulus, millet ve milliyetçilik" kavramlarının aslında birbirinden bağımsız kavramlar olduğu yani her bir kavramın ayrı incelenmeye değer bir nitelik kazandığı belirtilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada bu kavramsal değerlendirmeler neticesinde Dokuz Oğuz'dan Müslüman Uyghur kimliğine geçişte yaşananlar ve çevre kültürler ile etkileşimi, etnisite ve millet oluşumu incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uyghur, Etnisite, Kimlik, Dini kimlik

ABSTRACT

This study is examining how the Uyghur ethnic identify has been formed and its development within history to understand the ethnic problem is taking place in East Turkestan. However, the conceptions of "national identity" and "social identity" are emphasized within the study. During to evaluation of these conceptions however they are considered to be same, we have tried to express that "race, ethnicity, nationality, nation and nationalism" conceptions are independently. In the study by the result of this conceptual evaluation, what happened in the transition from Mine Oghuz to Muslim Uyghur interaction with the environment and culture, ethnicity and nation formation will be examined.

Keywords: Uyghur, Ethnicity, Identity, Religious identity

1. Giriş

Günümüzde milli kimlik ve toplumsal kimlik kavramlarına kamuoyunda açıklanıp / değinilirken, yukarıda belirtilmiş olan kavramın temelini oluşturan kavramlar göz ardı edilmektedir. Bu doğrultuda Milli kimlik ve toplumsal kimlik kavramlarını anlamak için bu çalışmada öncelikle; ırk, etnisite, ulus ve millet kavramlarına değinilecektir.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası ilişkiler Bölümü, ardickokusu@hotmail.com

Uygur Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü / Ali AÇIKGÖZ

“İrk” kavramının açıklanmasındaki temel argümanlardan biri olan Kont Joseph Arthur de Gobineau “İrk” kavramını; belirli grupların, doğal olarak ortaya çıkan dış görünüşe ait özellikler temelinde ayırt edici bir biyolojik grup oluşturdukları şeklinde etiketlenmesi olarak açıklamıştır. Ayrıca Irkların tasnifini yaparken Gobineau; beyaz, siyah ve sarı üç ırk olduğunu ileri sürmüştür (Giddens,2008:533-534).

Etnisite kavramı için Giddens, kültürel pratiklere ve belli bir toplumun insanlarını diğerlerinden ayırt eden görünümleri olarak ifade eder. Farklı özellikler bir etnik grubu diğerinden ayırt etmeye yardımcı olabilir bu özellikler arasında en bilinenler dil, tarih ya da atalar, din, giyim ya da süslenme tarzlarıdır (Giddens,2008:535).

Etnik bir topluluğun niteliklerini Anthony D. Smith şöyle sıralar;

- Kolektif bir özel ad
- Ortak bir soy miti
- Paylaşılan tarihi anlar
- Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur
- Özel bir “yurt”la bağ
- Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu

(Smith,2009:42).

Etnisite de önemli olanın, etnisite olduğuna dair toplumsal tahayyülün yerleşmiş olmasıdır (Çilliler,2013:11). Etnisitelerin oluşmasında, devlet kurma, örgütlü din ve savaşların etkisinin çok olduğunu savunulmaktadır (Smith,2009:50).

İrk ile Etnisite kavramlarını karşılaştıracak olursak İrk, yanlışlıkla değişmez ve biyolojik bir şeyi çağrıştırır, etnisite ise anlam açısından bütünüyle toplumsal bir kavramdır (Giddens,2008:535) ve birbirlerinden bu bağlamda ayrılırlar.

Ulus kavramının açıklanmasında ise tarihi bir toprağı veya ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak literatürlerde nitelendirilmektedir (Smith,2009:32).

Ziya Gökalp ise milleti, ne ırki, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre olmadığını belirtmektedir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve edebiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümre olarak tanımlar (Gökalp,1976:17-18).

Avrupa’da, milliyetçiliğin gelişimi üzerine genelde din; özelde Protestan Reformu ile yakından bağlantı içinde olduğu belirtilmektedir. Vatikan’dan ayrılan kiliseler, kendi din adamlarını seçme talebinde bulunarak cemaat öz-yönetimi geleneklerini oluşturmuşlardır (Calhoun,2012:100; Çilliler,2013:18).

Milletten milliyetçiliğe geçişte ise Gellner ulusçuluğun ulusların bir ürünü olmadığını, tam tersine ulusları meydana çıkaran ulusçuluğun kendisi olduğunu belirtir (Gellner,2013:138). Bunu bir örnek verirse Hun Kökenli Macarların,

Türkçülük değil de ayrı bir milliyetçilik oluşturmuş olmasıdır. Bu doğrultularda Türk milliyetçiliği için Gökalp, “dili dilime uyan, dini dinime uyan” diyerek tarif eder. Milletın oluşumunda ırkçılığı kabul etmeyip, Türk olmayıp da Türklüğe büyük hizmet verenlere, siz Türk değilsiniz denilemeyeceğini belirtir. İnsanlarda ırkın toplumsal özelliklerin oluşumuna tesiri olmadığı için, şecere aramak doğru olmadığını belirtmektedir. Türküm diyen herkesi Türk tanımak gerektiğini vurgulamaktadır (Gökalp,1976:18-19).

Kimlik konusunda değinmemiz gereken bir diğer konu ise insanlar birden fazla kimliğe sahip olabımesidir. İnsan üyesi olduğu her toplumsal gruba farklı bir kimlikle bağlıdır. Bu grupları aile, bölge, sınıf, din ve toplumsal cinsiyet olarak sıralanabilir (Smith,2009:17). Bu çoklu kimlikler kimi zaman birbiri arasında örtüşür, kimi zaman birbirini destekler, kimi zamansa birbirleri ile çatışır. Bu kimliklerden hangisinin ön plana çıkacağı, koşullara göre değişir. Yani farklı zamanlarda farklı kimlikler ön plana çıkabilir (Özkırımlı,1999:93).

2. Uygurların Tarihçesi

“Uygur” adı birçok millet de olduğu gibi, ortak bir kültürü taşıyan halka dışarıdan verilen adlandırma olabileceği gibi mensubu olduğu milliyetin bir kesimi tarafından verilmiş bir ad da olabilir. Zira tarihçi bilim adamları “Uygur” adı ile ilgili farklı fikirler ortaya atmışlardır. Bu adlandırma öncesinde Uygurların kendilerini, daha önce Türk adı ile adlandırmaktadırlar (Ataman,2013:41).

Uygur etnik adını ilk defa 8. yüzyılda yazılmış olan Orhun Abidelerinde, Uygur il-teberinin ismi vasıtasıyla görmekteyiz. Orhun Abidelerinde, Bilge Kağan Uygurlar için şöyle diyor: “*Selenge'den aşağı yürüyerek Kargan Kısıl'da evini-barkını orada bozdum... Uygur il-teberi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti.*” (Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu cephesi, 37. satır.)

Uygurlar ile bilgi veren bir diğer kaynak Karabalgasun Yazıtıdır. Bu yazıtın Çince yüzünde Uygurların, dokuz aileden meydana gelmiş olduğu söylenir ve tek tek adları sayılır (Gömeç,2008:258). Orhun Abidelerinde Dokuz Oğuz ismi birçok kez kullanılmıştır. Bununla birlikte “din” olgusu önem arz etmektedir. 3. asırdan itibaren Uygurlarda görülen Manihenizm 763 yılında Uygur Kağanı Bökü Kağan tarafından din olarak kabul edilmiştir. Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurlar arasında 840 yılını müteakip Manihenizm, Hristiyanlık, Budizm ve Bir Tanrı ya inançla ilgili eski din birlikte bulunuyordu (Tanyu,1978:86-87).

Türk Milletini dil ve din temeline dayandıran Gökalp, Türklerin İslamiyet'ten evvelki dininde Gök Tanrı olduğunu belirtir (Gökalp,1976:34-35). Bu durumda Manihenist olan Uygurlar Türk milletinden kabul edilemediği belirtilmektedir. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan, Uygurların Tanrının davetini kabul etmediğini söylemektedir. Yazıtta bu konu şu şekilde açıklanmıştır: “*Üste Tanrı, mukaddes yer, su, amcam kağanın davetini kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çine doğru gitti.*” (Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu cephesi, 35. satır.) Bir diğer bölümde yine Bilge Kağan, Uygurların kendi milletinden

olduğunu ve kendi milletine düşman oluşunu anlatır: “*Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için ödüne kıskançlık değdiği için düşman oldu. Bir yılda dört defa savaştım.*” (Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi, Doğu cephesi, 30. satır.) Bu konu Kül Tigin Abidesinde de yer alır: “*Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık.*” (Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi, Kuzey cephesi, 5. Satır). Her iki belgede de Uygurların düşman olma sebebini “Gök, yer bulandığı için” der buradaki gök ile kanaatimizce “Tanrı” olarak nitelendirilmiştir.

Kırgızların, Uygurların başkenti olan Karabalgasun’u 840 yılında zapt etmesi ile Uygurlar Doğu Türkistan’a göçmüşlerdir. Barthold, Doğu Türkistan’ın Türkleşmesi, önce Oğuz ve sonra Uygur devletlerinin yıkılışından sonra önemli bir şekilde artığını belirtir (Barthold,2004:37). Manihenist Uygurların yıkılışı ile Türkleşme artarken aynı yıllarda İslam dini de Türkler arasında yaygınlaşmıştır.

Çağdaş Uygur entelektüellerine göre ise, Uygur milliyetçiliği ya da Uygurlardaki Türk milliyetçiliği duygusu Mançuların Doğu Türkistan’ı 1759 yılında fethetmesinden sonra doğmuştur (Karaca,2007:227). Uygurların Türk Milletine aidiyet duygusu 1933’de Kaşgar’da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin anayasasına da yansımıştır. 1.madde Milletimiz Türk, dinimiz İslam, vatanımız Şarki-Türkistan hükmü ile Türk olduklarını belirtirler. Doğu Türkistan’da Uygur ismini devlet içindeki kurumlarda ve dış teşkilatlarında da kullanmamıştır. (Ataman,2013:42-43).

3. Çin ve Doğu Türkistan

Günümüzdeki Doğu Türkistan ise 1949 da Çin’in kontrolü altına tekrar girmiş ve sıkıntılar tekrar başlamıştır. Çin bölgeyi Çinileştirme politikası gütmüştür. Çinlilere ağabey millet diye hitap edilmesi istenip, okullarda, yalnız Çin tarihi okutularak, Türkistan Türklerinin Çin soyundan geldiği telkin edilmektedir. Türk ve Türkistan kelimelerini kullanmaları yasaklanıp Türkistan lehçesinde Çince terimler ekleyerek dillerini değiştirmek ve Türk kızları Çinlilerle evlenmeye zorlayarak yeni nesilleri Çinileştirmeyi planlamışlardır. Sosyokültürel alanda ise Türk ve İslam eserlerini imha edilerek eski medeniyetlerin izleri silinmeye çalışmışlardır. Din konusunda ise çok daha katı uygulamalar yapılmıştır. Din eğitimi yasaklayıp, Hacca gitmek, namaz kılmak, oruç tutmak gibi ibadetler yasaklanmıştır. Hatta Ramazan aylarında toplu öğle yemekleri tertip edilip gelmeyenler cezalandırılmıştır (Ataman,2013:54-56). Bu yasaklar Uluslararası İnsan Hakları İzleme Örgütünün de dikkatini çekmiş, 2013 bu konuda hazırladığı rapora göre Çin, 2002 yılından itibaren Uygur dilindeki kitapları yakmış, düğün ve cenaze törenleriyle ilgili yasaklamalar getirmiş, Müslüman Uygurların hac ibadeti yapmalarını engellemiştir (Dağcı ve Keskin, 2013: 25). Rapor ile Çin’in bölgeye yönelik yaptığı hak ihlalleri gösterilmiştir.

Çin azınlık politikasına göre tüm azınlıklar “azınlık milleti” olarak kabul edilmekte, etnik unsurlar, Han Çinlileri ile birlikte Çin’i oluşturan asli unsur olarak görülmektedirler. Etnisite Çin’de siyasi bir kimlik olarak değil kültürel bir kimlik

Uygur Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü / Ali AÇIKGÖZ

olarak görülmekte ve tüm etnik gruplara eşit vatandaşlık verilmektedir (Keskin,2013:14).

Çinlilerin etnik kimlik anlayışında tarih boyunca ilkçi (primordialist) politika izlemedikleri, azınlıkları; dil, din, bölge ve gelenek olarak ayırmadıkları görülmektedir. Çin’de etnik kimlik yapısalcı (Konstrüktivist) yaklaşıma sahiptir. Yapısalcı yaklaşımda etnik kimlik, toplumsal olarak oluşur, insan davranışları ve tercihlerinden kaynaklanır. Yapısalcılar için; kimlik oluşturmada ortak bir soydan gelmeden ziyade, bir grup içindeki etnik faktörlerin siyasi olarak harekete geçirilmesi ile oluşur (Karaca,2007:225).

Çin’de Özerk bölgeler Çin’in ayrılmaz parçaları olarak kabul edilir ve Çin de etnik kimlik kaynakları din ve geleneklerden ziyade dil ve folklorla dayanmaktadır. 1978 Çin Anayasasının 4. maddesinde milliyetlerin eşitliği, ayrımcılığın ve baskının yasaklanması, kendi dil ve adetlerini kullanma hakkı, madde 39’da Halk Meclisinin onayıyla yerel düzenleme yetkisi ve idarede kendi dilini kullanma hakkı vermiştir. Çin anayasasında azınlıklarla ilgili bu maddeler ile haklar verilirken, azınlıklar üzerinde kontrolü sağlamak için insan hakları bağlamında ülkenin genel çıkarı için bireylere müdahale etme yetkisi de devletin görevleri arasında göstermiştir. Bu konuyu Çin’in 1982 Anayasası 51. maddesinde şu şekilde ifade edilmiştir. “Çin Halk Cumhuriyeti vatandaşlarının hürriyet ve haklarını kullanmaları, devletin, toplumun ve kolektifin çıkarlarına veya diğer vatandaşların hukukuna tecavüz edemez.” (Keskin,2013:16-17).

Doğu Türkistan, Sınırları; Doğu’da Çin, Moğolistan ve Tibet’in bir kısmı, Batı’da Batı Türkistan, Kuzey’de Sibirya, Güney’de Hindistan, Pakistan ve Tibet ile Afganistan’ın bir bölümü ile çevrilmiştir.

Doğu Türkistan’ın Çin için önemine gelince, Tüm Çin’in yer altı zenginliklerinin dörtte üçünün bu bölgede bulunması, petrol ve doğalgaz yataklarının Sincan’ın kuzeyinde yer alan Tarım Havzası’nda bulunması, efsanevi ipek yolunun bölgeden geçmesi, Kazakistan’dan petrol taşıyan boru hattının bu bölgeden geçiyor olması (Keskin,2013:64-66) gibi sebeplerden dolayı Çin açısından bölge vazgeçilmez durumdadır.

Çin’de Uygur kimliğine en büyük saldırı İslam inancının üzerine oturtulmuştur. 11 Eylül saldırılarından sonra Uygur bölgesindeki yasaklama ve engellemelerini uluslararası terörizme karşı yaptıkları konusunda söylemde bulunan Çin yönetimi, 11 Eylül saldırılarını takip eden dönemde, din üstünden Uygurlara uygulanan baskılar daha da artmıştır (Karaca,2007:236). 11 Eylül sonrasında ABD’nin değişen öncelikleri Çin medyası tarafından iyi kullanılmış, “Müslüman Uygur”, “Uygur teröristleri”, “Cihat” ve “Doğu Türkistan” kelimeleri sıkça kullanarak (Şen,2009:127) haklı görünmeye çalışmaktadır. Doğu Türkistan için bir diğer sorun ise bölgedeki kökten dinci grupların gençler üzerinden siyaset yapmasıdır. Bu siyaset uluslararası dini sermaye çevreleri tarafından da desteklenmektedir (Karaca,2007:242). Bu durum bölge insanının tamamını

Uygur Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü / Ali AÇIKGÖZ

etkilemektedir. Uygur sorununu Çin'in bir iç sorunudur ancak bölgede yapılan insan hakları ihlalleri uluslararası boyutlara ulaşmıştır.

SONUÇ

Uygur kimliği oluşması üzerine din unsuru belirleyicidir. Uygurların Manihenist olduğu dönemlerde Dokuz Oğuz adıyla Türklerden ayrı tutulmuştur. Bu dönemde Göktürkler savaşmışlar ve Uygurların ayrı bir etnisite olarak tutulması Orhun Abidelerinde bile yer almıştır.

Günümüz de Çin kontrolü altında bulunan Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar, İslam dinin kabul etmiş ve Türk etnik kimliğini de kabul etmişlerdir. Çin'e gelince, Çin ülkesi içindeki tüm azınlıkları bir tuttuğunu ve ülkenin ayrılmaz bir parçası olduğunu Anayasasına bile koymuş fakat son zamanlarda Müslüman Uygur dışlanması da artmıştır. Çin ülkesindeki özerk bölgelerdeki Han Çinlilerinin nüfus üstünlüğü politikası uygularken inşa hakları ihlalleri yapmaktadır. Bu ihlaller içerisinde kimlik asimilasyonu, ölümler hatta soykırım yaptığını bile söyleyebiliriz. Uygurlar içinde bu tehlikeler mevcuttur.

Uygur etnik kimliğini oluşmasında, Uygurlar yapısalcı yaklaşıma sahiptir. Uygur etnik kimliği toplumsal olarak oluşmuştur, ortak bir soydan gelmeden ziyade, toplumun dini tercihi belirleyici olmuştur.

KAYNAKÇA

- ATAMAN, R. (2013). *Türkiye'de Yasayan Doğu Türkistan Kökenli Uygur Türklerinin Sosyo-Kültürel Kimlikleri - Kayseri Örneği-*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara.
- BARTOLD, Vasiliy V.(2004). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara: TTK.
- CALHOUN, C. (2012). *Milliyetçilik*, (Çev. Bilgen Sütçüoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÇİLLİLER ,Y. (2013). *Etnisite ve Demokrasi İlişkisi: İspanya'nın Demokratikleşme Süreci ve Bask Örneği*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DAĞCI, K- KESKİN, M. (2013). "Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, C.1/2, s.11-29, Yalova.
- ERGİN, M. (2003). *Orhun Abideleri*, Hisar Elektronik Yayın,. https://www.academia.edu/3376912/Orhun_%C3%A2bideleri
- GELLNER, E. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan), İstanbul: Hil Yayınları.

Uygur Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü / Ali AÇIKGÖZ

- GIDDENS, A. (2008). *Sosyoloji*, (Çev. Şebnem Pala Güzel), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- GÖKALP, Z. (1976), *Türkçülüğün Esasları, Milli*, İstanbul: Eğitim Basım Evi.
- GÖMEÇ, S. (2008). “Uygur Kağan Soyunun Problemleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, Sayı: 9, s.257-264, Ankara.
- KARACA, R. K.(2007). “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:1 Sayı:1, s. 219-245, Ankara.
- KESKİN, M. (2013). *Çin’de Etnik Azınlıklar Ve Doğu Türkistan Sorunu*, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SMİTH, A. D. (2009). *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ŞEN, E. (2009), “Çin’in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, C.1/ 7-8, s. 124-134, Ankara.
- TANYU, H. (1978). *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- ÖZKIRIMLI, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: Sarmal Yayınevi,
- ÖZTÜRK G. A. (2013). “Uluslararası Çatışma Bölgeleri: Doğu Türkistan Ve İnsan Hakları İhlalleri”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, C.1/1, s. 67-78, Yalova.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

ANTİK YUNAN'DA TARİHSEL NEDENSELLİK

In The Ancient Greek Historical Causality

Ardalan MOHAMMED AHMED*

ÖZ

Makalemiz, insanlık tarihini tanrılarla ve kaderle değil, gerçek sebeplere dayanarak açıklayan Herodot, Thucydides ve Polybius gibi büyük Antik Yunan tarihçilerinin eserlerindeki tarihsel nedensellik kavramını ele almaktadır. Antik Yunan tarihinde Herodot, olayları açıklamada mantıkla mitolojiyi birleştirmiş. Homeros ve Hesiod ise eserlerinde yaptıkları efsanevi açıklamalarla, Thucydides'in eserlerindeki mantık açıklamalarına kadar büyük bir geçiş evresi yaşanılmıştır. Polybius, tarihsel nedenselliği sadece geçmişi anlatmakla yetinmeyerek aynı zamanda tarihsel nedensellik fikirlerini daha büyük ve belirgin bir şolduğunaapsamını arttırarak ele almıştır. M.Ö 5. ve 2. yüzyıllar arasında yaşayan ünlü antik yunan tarihçileri Herodot, Thucydides ve Polybius ülkelerindeki gelişmiş olan felsefe ilmine tanıklık ederek felsefe ile tarihi birleştirme çabalarına girişmişler ve bunun sonucunda eleştirel tarih ve tarih nedenselliğinin başlamasına aracı oldular.

Anahtar Kelimeler: Antik Yunan, Herodot, Thucydides, Polybius, tarihsel nedensellik.

ABSTRACT

This research studies the reasoning idea with prominent Greece historians such as Herodotus, Thucydides and Polybius. Their importance is that they didn't describe humanity history through referring to the Goddesses and destiny, but they rather relied on factual reasons which mixed between logical reasoning and mythological reasoning in explaining the events. Homeros and Hesiodus works were corner stones of mythical reasoning, while Thucydides' were logical.

However, Polybius didn't follow the style of the latter in explaining the past, but he noticed that the idea of reasoning was clearer and he had greater awareness of

* Arş. Gör., Salahaddin University- Erbil, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ardalan.muhammad11@gmail.com

its importance in writing the history, as it was followed in a deeper and greater manner. Furthermore, those three historians who lived between the second and the fifth century BC, witnessed the prosperity of philosophy in their nation, not to mention, they were deeply influenced by philosophy in recording the events with their critical mindset in following the reasons of the events.

Additionally, this work aims to study the reasons behind the master shifts of the incidents, whether natural disasters or human related reasons which are originally the main reasons for those thinkers research.

Keywords: Ancient Greek, Herodotus, Thucydides, Polybius, Historical causation.

Giriş

Antik Yunan'ın büyük tarihçileri olan Herodot, Thucydides ve Polybius'un fikirleri ve insanlık tarihine etki eden nedensellik anlayışına verdikleri önemleri dikkat çekicidir. Antik Yunan efsaneleri olayları doğa üstü güçlerle açıklarken Herodot bu olayları akıl ve mantık yolu ile açıklamaya çalışmıştır. Buna rağmen Herodot Antik Yunan'ın efsanelere dayanan tarih anlatımının etkisinden tam olarak kurtulamamıştır. Olayları efsanelere dayandıran tarih yazıcılığı ancak Yunan tarihçi Thucydides'in olayları gerçek sebeplerine dayanarak anlatması ile mümkün olmuştur. Ayrıca Antik Yunan tarihçisi Polybius, tarih nedenselliği anlayışının tarihin özü olduğuna vurgu yaparak, tarihi olayları kavramada sebep kavramının alanını genişletti ve iki tür sebep arasında bir ayırım yapmaya olanak sağladı.

Nedensellik fikrini diğer tarihçilerden ayrı bu üç tarihçinin anlayışında incelememizin üç tane temel sebebi vardır. Bunlardan birincisi, Antik Yunan'ın en büyük tarihçileri olmalarıdır. İkincisi ise tarihi felsefesinin düşünce ve açıklamaya yönelik temellerini atmış olmalarıdır. Bu tarihçiler geçmiş olayların sebeplerini araştırarak tarihçilerin dikkatlerini tarihsel gerçeklerin doğasını keşfetmeye odakladılar. Üçüncü sebep ise incelediğimiz konuyla ilgili bağımsız araştırma ve incelemelerin az olmasından kaynaklanmaktadır.

Elbetteki Antik Yunan'da bir çok tarihçi bulunmaktaydı. Fakat bu tarihçilerden bazıları olayları sadece yazmakla yetinmiş bazıları ise olayları efsanelere dayandırarak ele almışlardır. Bunların eserleri ise ya zaman içerisinde kaybolmuş ya da günümüz çok azı ulaşabilmiştir.

Araştırmamızda ele aldığımız tarihçilerin tarih nedenselliği konusundaki fikirlerinin bir kısmını yazdıkları eserlerden çıkarmakla beraber bir kısmını da söyledikleri fikirlerinden çıkardığımızı belirtmek isteriz. Ayrıca ihtiyaç olmadığı sürece ana konumuz haricinde başka bir konuya girmekten kaçındığımızı da ifade edelim.

ANTİK YUNAN'DA TARİHSEL NEDENSELLİK

Tarih bilinci ilk defa Yunan tarihçisi Herodotusla birlikte ortaya çıkmıştır. Herodot (M.Ö 425-384) tarihi bazı olayların belli bir zaman diliminde ve belirli bir yerde meydana geldiğini ve bu olayların sebepleri ve sonuçlarının olduğunu fark

etti. Ayrıca Herodot meydana gelen bu olayların tanrılar tarafından değil de insanlar tarafından gerçekleştirildinin farkına varmıştır. Bu nedenle olayları yazarak onları ölümsüzleştirmiş ve günümüze kadar ulaşmalarını sağlamıştır. Herodot'un Yunan ve Pers savaşlarını anlatan eseri günümüze kadar ulaşan en eski Yunan eseri olup batı uygarlığının bildiği ilk tarih kitabı sayılmaktadır. Yaşadığı dönemde Herodot, güneyde Mısır'a, Doğuda Babil'e ve kuzeyde Karadeniz kıyılarına seyahat etmiş ve buralarda gördüklerini yazarak *Tarihin Babası* olma ünvanını kazanmıştır. Herodot tarihi kitabı tarihsel nedensellik ile ilgili bazı fikirleri ele aldığı için bunları incelememiz ve analiz etmemiz icab etmektedir.

Birinci olarak Herodot, Yunanlılar ile Persler arasında meydana gelen savaşları ve bu savaşların sebeplerini yazarak olayların ölümsüz olmasını sağlamıştır. (Herodotus,1952: 1). Herodot'un yazdıklarından kendisinin bir rivayetçiden ziyade gerçek bir tarihçi olduğu ve rivayetçi tarih anlayışı yerine Yunan kökenli bir kelime olan *Historiae* ifadesini kullandığı görülmektedir. *Historia*, doğru sonuçlara ulaşmak için araştırma ve soruşturma anlamına gelmektedir. Bu kelimeyi kullanarak Herodot bize olayların gerçek nedenlerini araştırdığını ve bunların bir rivayet olmadığını ifade etmektedir. Herodot, tarihi olaylar hakkında duyduğu rivayetleri eleştirel bir tutumla analiz ederek olayların gerçek sebeplerini araştırarak yazmıştır.

İkinci olarak, Herodot olayların tanrılar tarafından değil de insanlar tarafından yapıldığı açıklamaktadır. Bu da tarihi olayların nedenlerinin Tanrıdan ziyade insanlardan kaynaklandığını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Üçüncü olarak, bu tarih yazımı bize Yunan ve doğu halklarının şanlı ve muazzam eserleri olduğunu göstermeye çalışması bakımından önemlidir. Ayrıca insanlık tarihi yazımını değiştirmeye sebebiyet vermesi açısından tarihi bir olay olarak ele alınmasını da hak etmektedir.

Dördüncü ve son olarak, Herodot kitabının girişinde açık bir şekilde Pers ve Yunan savaşlarının sebeplerini takip edeceğini söylemesine rağmen üstü kapalı bir şekilde de tarihçileri, insan faaliyetlerinin akıl ve mantık kuralları çerçevesinde değerlendirmelerde bulunmaları konusunda davet etmektedir. Böylece geçmişte yapılan insan faaliyetlerinin sebepleri ortaya çıkarılarak insanları bu faaliyetlere iten nedenler ortaya çıkarılmaktadır. Bu konuda tarihçi Kolonj, "Herodot, tarihi olayları açıklarken sadece düşünmekle kalmamakta aynı zamanda bu olayları incelerken insanların takdirine de yer vermekteydi. Bu olayları meydana getiren insanlar olduğu için olayların sebeplerini anlamak da insanın fikirlerinde bulunmaktadır (Yahya, 1998: 247).

Herodot, olayların yakın ve uzak sebeplerinin olduğunu bilen bir tarihçiydi. Yunan-Pers savaşlarının sebeplerini araştırırken Perslerin kökenlerini ve onların devletlerinin tarihini araştırmaya çalıştı. Savaştan önceki diplomatik ilişkileri araştırdı ve savaşa direk veya dolaylı bir şekilde katılan devletleri bir bütün olarak gözler önüne sermeye çalıştı. Bunun yanında bazı kralların kişiliklerini ve yönetim biçimlerini de araştırmayı unutmadı. Her iki bölgedeki grupların çatışmalarını da inceledi. Herodot'un yaptığı bu kapsamlı araştırma, kendi halkının ve o dönemdeki

Antik Yunan'da Tarihsel Nedensellik / Ardalan Mohammed Ahmed

bütün halkların tarih yazmalarına vesile oldu. Herodot bütün bu çalışmalarında nedenselliği açıklamaya çalışıyordu (Kolincud,1968: 75).

Herodot, İki taraf arasında meydana gelen savaşın sebeplerini açıklamaya çalışırken iki temel düşünceye varmıştır. Birincisi, bu savaş Avrupa ile Asya veya batı ile doğu arasındaki savaş zincirinin bir halkasıydı. Buna delil olarak da daha önce gerçekleşen savaşları göstermektedir. En önemlisi ve en tehlikelisi Truva savaşları idi. Bu savaş Herodot'a göre savaşın erken aşamalarından biri. Bu savaşta Helen halkları (batı) Truvaya (doğu) saldırmak için bir ittifak kurdu. İkinci düşünce, dünyanın temel olarak batı ve doğuya ayrıldığıdır ve bu ayrılık birinci derecede kültürelidir. Bu da onu birçok sıradışı hayali hikayeleri ve haberleri anlatmaya itmiştir. Çünkü bunlar kültürün bölgeden bölgeye değiştiğini göstermektedirler.(Abadi, 2002: 12).

Herodotun olayların doğal nedenlerini araştırması ve gerçekler ile efsaneler arasında ayırım yapması ve tarihsel belgeleri eleştiriye ve analize tabi tutması ve Homeros ile Hesiodos'un (yunanlılara tanrıların soylarını ve lakaplarını ve herbirinin mertebesini ve görevini ve şekillerini yazdıklarını) (Badavi, 1966: 155-156) söylemesine rağmen diğer bir taraftan insanların kaderlerinin yüce bir güçten etkilendiğini söyler. Çünkü tanrılar vardır ve hepsinin yücresi olarak milletlerin işine kesin bir şekilde müdahale ederler (Herodot, 1955: 632). Buna örnek olarak Truva halkının yenilgisinin ilahi bir yenilgi olduğunu söyler. Çünkü tanrılar büyük hataları cezalandırır (Herodot, 1978: 822). Bunun yanında bir efsaneyi başka efsanelerle yalanladığını da görürüz. Buna örnek olarak da Homeros , Truva savaşının, Truva kralı Paris'in Sparta kralının karısı olan Helena'yı kaçırmayla başladığını eleştirdi ve başka efsaneleri delil olarak gösterdi. Halkalar arasındaki savaşların bir kadını kaçırmakla ortaya çıkmayacağını altını çizdi (Abadi, 1989: 12). Bunun yanında bir çok hurafeyi kabul etmekte tereddüt etmez. Buna örnek olarak Ledmiyyunluların, eristezin kemiklerini Spartaya getirdikleri için savaşı kazandıklarını söyleyen efsaneyi kabul ettiği gösterilebilir (Durant, 2001: 330). Bu yüzden tarihsel sebepleri araştırırken bilimsel nedensellik ile mitolojik nedenselliği birleştirdiğini söyleyebiliriz (Sarton, 1978: 164).

Buna rağmen ilgisi birinci derecede insan kişiliklerinin güdüleri ve yaptıklarında idi (Hadas, 1978: 417). Olayları açıklaması dünyevi ve insani ibaretlerle ve iyonyalı düşünceyle ahenkliydi (Tolfsen, 1967: 21). Bunun yanında değindiği birçok konuda akli, efsanelere baskın geliyordu. Çünkü sofistlerin döneminde yaşamıştı ve eleştirel düşüncelerinden etkilenmişti (Muhammed, 1993: 221). Herodot aynı zamanda coğrafi verilere önem vermiştir. Buna örnek olarak "Mısır Nilin hibesidir"(Herodot, 1952: 74) deyimini örnek gösterebiliriz (Jerry, 1972: 82).

Bu gerçeklere dayanarak, Herodot'un olayları açıklamaya çalışması, Homeros'un ve Hesiodos'un eserlerindeki efsanevi açıklamalardan Thucydides'in eserlerindeki mantık açıklamasına büyük bir adım sayılır. Bu da aşağıdaki paragrafta inceleyeceğimiz konudur.

Antik Yunan'da Tarihsel Nedensellik / Ardalan Mohammed Ahmed

Başka bir yunanlı tarihçi olan sokididese Thucydides'e (M.Ö 460- 400) gelince, tarihsel nedenselliği neredeyse efsanelerle kader ve tanrılarla bağlantılı herşeyden özerk bir hale geldiğini görebiliriz. Çünkü tarihsel olaylara insanın yaptıklarının sonucu olarak baktı ve onları akli takip ederek ve doğal sebeplere dayanarak anlayıp açıklaya biliriz. Bunun yanında unutmamak gerekir ki Tukides, Atinada felsefenin gelişmesine tanıklık etti ve özellikle sofistlerdeki eleştirel düşünce başta olmak üzere ondan etkilenmesi kaçınılmazdır.

Thucydides tek kitabı olan peloponez savaşları'ndan (Kent, 1981: 291) tanınır. Bu kitapta bir taraftan Atina ve müttefikleri; diğer yandan Sparta ve müttefikleri arasında meydana gelen savaşı anlatmaktadır. Bu iki taraf arasındaki savaşı baştan (M.Ö 450) sona (M.Ö. 404) kadar yaşamasına rağmen bilinmeyen sebeplerle M.Ö. 411 yılında durmaktadır. Gördüğü olayları Bilimsel ve tarafsız bir şekilde açıkladı. Bu yüzden "bilimsel tarihin babası" lakabını haketti.

Thucydides'e göre tarihteki değişimin temel sebebi insan iradesidir. Bu yüzden insanların kaderlerini doğa üstü güçlerin tayin ettiğini reddetti. Kabul ettiği tek dışsal güç ise tesadüftür. Ancak bu gücün kesin etkisi olduğuna inandığını söyleyemeyiz. Çünkü savaş analizi ve açıklaması tesadüf ögesinin kesin sonuçlu olmadığını göstermektedir. Buna örnek olarak savaşın ilk aşamasında salgın hastalığının tesadüfen Atina' da yayılmış ve büyük ölçüde Atina' yı gelecek yıllarda herhangi bir başka şeyden daha çok zayıflatmış olsa da bitirici veya yok edici olmadı. Bazı tehlikeli sonuçlarından biri Atinalıların psikolojisini etkilemesiydi. Ancak sokidides salgın hastalığı ilahi bir olay olarak kabul etmedi. Sadece daha önce tahmin edilemeyen bir olaydı, düşmanın ne yapacağını bilememesi gibi. Ondaki tesadüfün anlamı bizdekinin aynısıdır. Çünkü dünyamızdan üstün bir gücün veya iradenin müdahale ettiği anlamına gelmez. Sadece tahmin edilemeyen bir öğeyi temsil eder. Thucydides meçhulun olduğunu itiraf eder ancak anlaşılabilir birşeyin olduğunu reddeder. Ve meçhulu insanın hayatındaki en zayıf yere indirger (Bury, 1958: 130).

O zaman insan dışında bir egemen güç yok, bunun yanında kaderin kaçınılmaz hükmü de yok. Bazen tanrılara işaret etmesine rağmen ona göre tanrıların önemi sadece inanan insanlarda doğurduğu psikolojik etki açısından önemliydi. İnsanlar tanrılara sadece doğal yollarla açıklayamadıkları olaylarda sığınır. Thucydides bununla ilgili şunları söyler ((bazıları, bütün güven sebeplerinden yoksun kaldıkları zaman görünmeyene ve kehanete ve başka şeylere yönelirler)). Buna ek olarak da bu faaliyetlerin insanları harcadığını söyler (Jerry, 1972: 83). Bu da Thucydides'e göre bazen farkedemesek de olaylarda her zaman doğal sebeplerin var olduğunun anlamına gelir.

Bu yüzden Thucydides, Peloponez savaşlarının sebeplerini araştırırken olayları gerçekleştiren güçlerle ilgili, tarihin yapıcısı insandır diyen teoriden başka hiç bir teori kabul etmiyordu.

Thucydides: " belki de hiç kimse yunanlıların neden böyle büyük bir savaşa neden kalkıştıklarını sormamıştır. Ona göre gerçek sebebi ancak gizli tutulan,

Atinanın gücünün artması ve Spartada yarattığı korkudur savaşı kaçınılmaz kılan” (Tholfsen, 1980: 31).

Böylece Thucydides Atinalılar'ın gücünün artmasından dolayı Spartalılar'da yarattığı korku sonucu Spartalılar'ı savaşa zorladığını ve Atina'nın suçlu olduğunu düşünür. Bu yüzden Spartalılar'ı barış anlaşmasını bozduklarıyla suçlayamayız çünkü bunu yapmak zorundaydılar”. Bu korku başka bir çıkar yol bırakmamıştı onlar ya da en azından onların inandığı güçlü bir sebepti (Bolunun, 2005: 35).

Atina'yı, Spartalılar'ı savaşa zorlayan ve korkutan büyük bir askeri güç yapan şey nedir diye düşünürsek, Thucydides'in birçok sebebe işaret ettiğini görürüz. Birinci sebep siyasidir. Çünkü demokratik yönetimiyle büyük güç elde etti ve bu güç Atina İmparatorluğu'nu kurmakta kendini gösterdi. Bu imparatorluk Atina'nın demokratik egemenliği altında büyüdü ve gelişti. Bu da Atina İmparatorluğu'nun gelişmesinin demokrasinin gelişmesiyle bağlantılı olduğu anlamına gelmektedir. Bunun yanında Sparta'daki yönetim toplumdaki en üst kesimin hükmü olan oligarşiydi (Abadi, 2002: 29). İkinci sebep ekonomikti. Çünkü Atina bir deniz ülkesiydi ve bu da onun ticaretini ve donanmasını geliştirmesine sebep oldu. Sparta ise bir kara ülkesiydi ve tarıma dayanıyordu (Thucydides, 1988: 741). Üçüncü bir sebep ise Atinanın kişiliğindeydi. Bu kişilik hiperaktif, atılgan, isyancı ve rahatsız ediciydi “ ne kendilerini rahatlatırlar ne de başkalarının rahat etmesine izin verirler”. Peloponezliiler ise yavaş hareket etmelerinin yanı sıra çok dikkatliyidiler. Özellikle Spartalılar'ın “ başarıda çok sevinmezler başarısızlıkta da umutlarını yitirmezler” öz güvenleri yüksekti.

Thucydides kişileri yazmaktan çok olayları anlatmaya meyilli olmasına rağmen normal olmayan kişilerin tarihteki tehlikesini itiraf eder (Durant, 2001: 333). Bu yüzden briklesin demokratik partinin başkanlığına gelmesini isterdi. Bu parti Atina'nın M.Ö 5. yüzyılda imparatorlukta başa geçmesinde büyük rol oynadı. Başkanlığı Spartayla savaşın ilk yıllarına kadar sürdü. Bu yüzden Thucydides'in briklesin başkanlığını Atina' nın yükselmesinde büyük katkısı olduğuna inanması dördüncü bir sebep sayılır.

Böylece askeri faktörü savaşın temel sebebi olarak görebiliriz. Diğer faktörler ise dolaylı sebeplerden sayılırlar. Başka bir deyişle savaş, biri kara gücü, diğeri ise deniz gücü olmak üzere iki güç arasındaki bir savaştan ibaret değildi. Bunun yanında oligarşi ile demokrasi arasında bir savaştı ve denize dayanan bir ekonomi ile tarıma dayanan bir ekonomi ve iki tür kişilik, biri devrimci diğeri gericiilik arasında bir savaştı.

Yukarıda anlatıklarımızdan belli oluyor ki Thucydides görünen dünyanın hareketinin sebebi insanlığın kapsamı dışında kalan temeller değil deneyimlerdeki doğa gücüdür (Bluhm, 1972: 123).

Bunun yanında tarihsel sebeplerin çeşitliliği okuluna tabi olduğu görünmektedir. çünkü peloponez savaşlarının sebebini araştırırken tek bir faktöre değil birçok faktöre başvurdu.

Antik Yunan'da Tarihsel Nedensellik / Ardalan Mohammed Ahmed

Thucydides : “ Korkarım ki bu kitabım pek çekici olmayacak çünkü hayal ürünü hikayelerden yoksun” dediğinde (Danto, 1971: 28). Herodot'un yaptığı gibi kitabında olayları anlatmakta efsanelere ve hurafelere başvurmadığını ispatlıyor bunun yerine akla ve mantığa dayanan deliller bulmaya çalıştı.

Thucydides, yazdığı eseri “ geçici bir çekicilik alsın diye “ değil “bütün zamanların sultanı olsun”.diye yazmadığına vurgu yapar. Çünkü kitabına kalıcı bir önem istiyordu. Kitabındaki kalıcı önemi, bir parçayı (peloponez savaşı) anlatırken aynı zamanda bütünü (genel olarak bütün savaş) anlatmaktaydı. Bunu önceki paragrafın devamından anlayabiliriz “ ancak geçmişi bilmek isteyen araştırmacılar tarafından gelecekte olacak olan olayları bilmekte bir vesile olarak görülürse şartların aynı olması şartıyla buna razıyım”(danto, 1971: 28).

Bu önemli paragraf Thucydides 'in tarih tekrardan ibarettir temeline dayanan tarihsel felsefesine de ışık tutmaktadır. Tarihihin görevi geçmiş ya da geleceği bilmek değil sadece geleceğin resmini tahmin yoluyla çizmektir. Çünkü ona göre insani olaylar kendini tekrarlıyor. Kısacası Thucydides demek istediği, bilim adamlarının dediği gibi şartlar aynı olduğunda sonuçlar da aynıdır. Tarihihin gözönünde bulundurması gereken, ona göre zamanın ve yerin değişmesiyle değişmeyen şartlar insan doğasıdır. Böylece geçmişini incelemek tarihçileri insanlar arasında çıkacak olan çatışmaları tahmin etmekte yardımcı olabilir.

Doktorların klinik raporlarıyla hastalıklarda gerçekleşecek değişiklikleri bilmeleri gibi .(Sarton, 1978: 182).

Belli ki Thucydides tarih tekerrürden ibaret ve insan doğasının değişmediği süre, insan tarihindeki aynı sebepler aynı sonuca vardığına inanırdı.

Atinalı tarihçi olan ksenofon M.Ö. 430- 353 Thucydidesin tarihini tamamlamaya karşı çıkmış olmasına rağmen, yazdığı kitaplar olayları yüzeysel bir şekilde anlatmaktan ibaretti ve Thucydidesle kaybolan efsaneler kendini yeniden göstermiş ve sokratesin arkadaşı olmasına rağmen olayları açıklamada doğa üstü güçlere dayanır (Durant, 2001: 431). Bu yüzden bunu atlayacağız ve sokrat gibi hatta belki de ondan daha büyük bir tarihçiyi yaklaşık iki yüzyıl bekleyeceğiz bu tarihçi insan tarihindeki sebepleri araştırırken sadece öncekindeki düşünceyi devam ettirmekle kalmamış aynı zamanda tarihsel nedensellik anlayışında önemli fikirleri açıklayan bolibiyostur.

Yunan büyük tarihçilerinin üçüncüsü olan Bolybius'a (M.Ö 230 – 120) geldiğimizde, tarihsel nedensellik fikrinin daha açık ve anlaşılır olduğunu ve daha kapsamlı bir şekilde ele alındığını görürüz. Bu da ona göre tarihin önemi, olayların sebeperini bilmekle olduğununun doğal sonucudur. Bolybius günümüze sadece ilk beş bölüm ve diğer bölümlerden bazı parçaların geldiği, kırk bölümden oluşan “ genel tarih” adlı kitabıyla ünlü oldu. Kitabının temel hedefi romalıların M.Ö. 221'den 168'e kadar dünyaya egemnlüklerinin sebebini açıklamaktır. Kitabın girişinde M.Ö. 264'den 220'ye kadar romalıların tarihini anlatmaktadır, ve sonucunda ise M.Ö. 168'den 146'ya kadar gerçekleşen olayları anlatmaktadır. Genel

tarih kitabını yazmada ona yardımcı olan Makedonya' nın Roma'ya karşı yenilgisinden sonra birçok kişiyle birlikte sürgün edilidiği Roma'da ikamet etmesi.

Bolybius: 'hangi akıl, ne kadar cahil ve umarsamaz olursa olsun, 53 yıldan daha az olan kısa bir sürede bütün dünyanın rakipsiz romanın egemenliğine geçmesine sebep olan taktiği öğrenmek istemezki, ya da bu başarıya sebep olan siyasi yapılanmayı anlamak istemez- ki bu başarı insanlık tarihinde benzeri görülmeyen bir başarıdır'(Toynbee, 2003: 54).

Ancak Bolybius'un bu önemli soruya olan cevabını öğrenmeden önce tarihsel yazılardaki ve tarihe genel bakışındaki nedensellik anlayışıyla ilgili üç temel notadan bahsetmek yerinde olacaktır.

İlk olarak, tarihçinin sadece geçmiş olayları anlatmakla yetinmesi uygun olmadığı ve olayların sebeplerini ve karşılıklı ilişkilerini takip etmesi gerektiğinin altını çizmesiyle ilgilidir, çünkü okuyucunun sadece savaşları ve kuşatmaları ve halkların köleleştirilmesini okumakla hiç bir fayda sağlamayacak bu yüzden bir tarafın yenilgisinin sebeplerini ve diğerinin zafer sebeplerini herbirinin kendi açısından incelemesi gerekir. Olayların sonuçları okuyucuyu sadece mutlu eder ancak geçmiş olayları incelemek gerçek araştırmacıya fayda sağlar. Bir olayı deteylrına kadar incelemek diğer bütün araştırma incelemelerinden daha iyidir (Toynbee, 2003: 185), Bolybius bu paragrafta nedenselliğin tarihsel yazının özü olduğuna vurgu yapar. Çünkü sebepleri bilmeyen gerçeklerin hiç bir önemi yok. Basit bir anlatım biçimi bizi teselli edebilir ancak bizi aydınlatmaz ve davranışlarımızı düzeltmez. Bu da tarihin pratik bir hedef olduğunu ancak sebepleri araştırmadan bu hedefin asla gerçekleşmeyeceği anlamına gelir.

İkinci olarak ise tarihe bakış açısı bağlamında arka arkaya gerçekleşen olaylardan ibarettir ve her olay kendisinden sonra gerçekleşen bir olayın sebebidir, olayların uzak sebeplerini de araştırmak gerektiğini anlayarak, yakın sebep ile uzak sebep arasında bir ayırım yaptı, çünkü genellikle ilk olaylar sonrakinin sebepleri olmaktadır. Ona göre, tarihçiler ve tarihi inceleyenler için, herhangi bir olay zencirini ve gelişmesini açıklayan sebepleri bilmekten daha önemli birşey yok. Ancak münasebetle sebep arasındaki farkı anlamaktaki başarısızlık yüzünden, bu sorunla ilgili birçok tarihçinin yazılarında sorun oldu (Abadi, 2002: 36). Bu iki tür arasındaki farkı açık bir şekilde koyan ilk kişi Bolybius'dur.

Üçüncü ve son olarak ise tarihinin kapsamıyla bağlantılıdır, Tukidids'in tarihi bölgesel ve yunanla sınırlı ise Bolybiusun tarihi kapsamlıydı ve Akdeniz milletlerini kapsadı. Heroidot'u ' tarihin babası' ve Tukidids'i ' bilimsel tarihin babası' olarak görüyorsak Bolybiusda 'kapsamlı tarihin babası' lakabını hak ediyor. Bu yüzden gururla şunları söylediğini görürüz: 'belirttim ki, zannımca, belli bir grup olayları değil dünya çapında olanları yazmayı üstlendim, ve abartılı olarak da söyleye bilirim ki benden öncekilerinden daha kapsamlı bir alanda çalıştım'. Çünkü tarihsel olayları detaylı bir şekilde bilmek için ve yakın ve uzak sebeplerini bilmek için daha kapsamlı ve bilinen bütün milletleri incelemek gerekir olduğuna kesin bir şekilde inanıyordu. tarih olayları eski dönemlerde, dediği gibi 'bölgesel ayrılıkları kadar sebepler ve sonuçlar açısından da bir birinden ayrı ve uzak olmasına karşın o

dönemden sonra tarih, birleşik bir görüntü kazandı, İtalya ve Afrikada olanlar Asya ve Yunan'da olanlarla bağlantılıydı sanki dünya tarihi tek bir yere doğru gidiyordu' (Bury, 1958: 223). Tarihsel yazıda olan bu büyük değişiklik, parça özellikli bir tarihten dünya olaylarının aşamaların kapsayan genel bir tarihe değişmesinin sebebi kesinlikle siyasi ve askeri değişikliklerdir ve bu değişiklikler şehir devletlerinden herodotun ve Tukidids'in dönemine sonra da Bolybius'un yaşadığı roma dönemine gelmesine sebep oldu. Bunun doğal sonucu ise Bolybius'ta olduğu gibi tarihsel olayların sebeplerini araştırmak daha karmaşık bir hale gelmesidir. Çünkü olayların sebeplerini sadece geçmişte değil aynı zamanda dünyanın değişik bölgelerinde de aramak gerekir çünkü dünya artık bir bütün haline gelmişti.

Şimdi Bolybius'un bu üç noktadan önce sorduğu ve Roma'nın büyük devlet korma başarısıyla ilgili olan soruya dönelim. Gerçekte bu soruya cevabı, insanlık tarihindeki hareket gücü düşüncesiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır.

Halkın inadığı kader adında insan üstü bir gücün olduğuna, olayları etkilediğini ve beklenmedik yollara saptırıldığına inanırdı. Kitabının girişinde şunları yazdı: bütün dünyanın ve tarihin tek bir yöne Roma imparatorlupuna yönelmesinin sebebi kaderdir çünkü o gücünü sürekli bir şekilde insan hayatında göstermektedir ve birçok değişikliğe neden olmaktadır. Bolybius bir çok yazıda kaderin önemli rolünü itiraf etmektedir bunun yanında istikrarsızlığını ve çelişkili olduğuna işaret eder.

Ancak bazı yazılarda Bolybius bundan tamamen farklı görünmektedir çünkü felaketleri ve kişilerin kötü şanslarını kadere bağlamayı yazarlarda bir kusur olarak görür ve insanın açıklayamadığı olayları kadere ve tanrılara bağladığına inanır,(ancak belli bir olayın sebebini açıklaya bildiğin zaman, bence bunu tanrılara bağlanmamalı). Bunun yanında insandan kaynaklanan birşeyi kadere veya tanrılara bağlamayı rededer.

Bu bize Bolybius'un dış güçlerin etkisini en düşük seviyeye indirmek istediğini gösterir. Ancak bazı yerlerde bunun tam tersini göstermektedir. Çünkü sayıları az olan ve küçük bir toprak parçası üzerinde yaşayan AHİYYUN halkının gücünün ve başarısının sebeplerini araştırırken belliki kaderle veya tesadüfle ilgili konuşmamız uygun değil, bu basit bir açıklama olur bu yüzden sebebi araştırmamız gerekir çünkü doğal ya olağan dışı olsun hiç birşey sebepsiz olamaz.

Bu görüşü yazdığında birinci görüşüne ters bir bakış açısına varmıştı. Bunu da geçerek bu yeni görüşünü Roma imparatorluğuna da uyguladı.

Geçmişte Roma'nın başarısını kadere bağlarken şimdi aunu özgüvenle Roma'nın başarısının arakasında kaderin olduğunu ifade eden teoriyi inkar ediyor . bunun yanında Romalıların egemenliğinin tanrı tarafından çizildiğini de inkar ediyor: bazı Yunanlıların zannettiği gibi Romalıların başarısı kadere bağlı değildir, başarıları bilinmeyen bir sebepten dolayı değildi. Başarıları tamamen doğal birşeydi, ve eğitimlerine ve çalışmalarına bağlıydı. Onlar egemenlik için ve büyük bir devlet için çalıştılar ve bunu başardılar (Cibon, 1997: 235).

Antik Yunan'da Tarihsel Nedensellik / Ardalan Mohammed Ahmed

Bolybius bu önemli paragrafta bir Roma iline dönüşen Yunan halkı Roma'nın başarısını özelliklerine değil, kader bağladığına işaret etmektedir. Böylece Roma'nın dayandığı temelleri gözlerinin önlerine sererek onları batıl düşüncelerden kurtarmaya çalışıyordu.

Şüphesiz ki küçük bir şehir olan Roma'nın imparatorluk olacak kadar büyümesi Jibunun dediği gibi felsefi bir aklıla açıklanması gerekir. Çünkü nadiren gerçekleşen olaylardan biridir. Bu başarının birçok sebebini söylemesine rağmen ekonomik faktörü görmezden geliyor. Bu da bu faktörün tarih mecrasında ona göre pek bir öneminin olmadığını göstermektedir. Bu sebepleri dört başlıkta özetleyebiliriz. Birinci sebep siyasadır. Romalılar tarihlerinin erken dönemlerinde sağlam bir siyasal yönetim kurmayı başardılar bolibiyos bu yapılanmayı en mükemmel siyasal anayasa olarak görür çünkü krallık, Aristokrasi ve demokrasi yönetim biçimlerini kapsamaktadır. İkinci sebep askeri sebeptir, çünkü her Roma vatandaşı on yıllık bir süre askerlik yapmak zorundaydı. Üçüncü sebep ahlaki sebeptir vatandaşların bir birilerine sadık olmasında görünüyordu ve eğitim ile dinle destekleniyordu. Dördüncü sebep ise Roma halkının doğasıyla ilgiliydi çünkü korkuyu ve rahatlıkla durmayı bilmeyen bir halktı (Bury, 1958: 203).

Yukarıda gördüklerimize göre Bolybius ilk başta dünyayı yöneten ve olayları normal yolundan saptıran doğa üstü bir gücün olduğuna inanıyordu. Ancak hayattaki tecrübeleri ve tarihi derin bir şekilde incelemesi sonucu giderek doğa üstü gücün etkisini azaltmaya yöneltti sonunda ise bu gücün bilimsel tarihçi için hiç bir önemi olmadığına vardı.

Böylece hiç birşey doğal bir sebepsiz olmadığına ve kaderin etkisi batıl birşey olduğunu ifade eden düşünceye vardı.(Abadi, 2002: 43).

Bolybius'la ilgili konuşmamızın sonunda, olayların sebeplerini araştırırken gerçekçi ve akılcı ve insanlık tarihini açıklamada doğa üstü güçlere dayanmayı reddeden biri olduğunu söyleye biliriz.felsefi bir ruh ve eleştirel analizci bir zihniyet ile yaşadığı dönemin tarihini yazdı. Büyük ihtimalle Aristo'nun felsefesi bu ruhun ve zihnin üzerinde büyük etkisi vardı.

Yukarıdaki paragraflardan anlaşıldığı gibi Yunan'daki M.Ö. 5. ve 2. yüzyılda tarih yazımının doğuşu ve gelişmesi geçmişteki insan olaylarının yazımında nedensellik fikrini kullanmaya başlamalarıyla bağlantılıydı. Bu dönemde Herodot, Thucydides, Bolybius gibi tarihçiler ortaya çıktı ve önemli olayların gerçekleştiğinin farkına vardılar ve bu olayları sadece anlatmak yetmez aynı zamanda sebeplerini de araştırmak gerektiğini anladılar. Bu araştırma kapsamında aklın anlayabileceği sebepler ile anlayamayacağı sebepler arasında bir ayrım yaptılar ve ilkini kabul edip diğerini reddettiler. Ve açıkladıkları olaylara her olayın bir sebebi var diyen ve insan kendi tarihinin kurucusudur diyen teoriden başka belli bir teori uygulamadılar. Ve tarihlerinin olaylarının sebeplerini bilmek için araştırmayı bir yol olarak izlediler. Tarihsel sebepleri araştırmaları mantıksal felsefeye dayandığını söyleye biliriz çünkü insanlık tarihini hareket ettiren siyasi ve ekonomik vs. faktörler olduğunu düşünüyordular.

KAYNAKÇA

- BADAVİ, A. (1966.), *Herodotus Ethadas an Misir*, Kahira.
- BLUHM, W.T. (1972). *Thucydides, Article in the Encyclopaedia of Philosophy Macmillan and Free press*, The New York
- BOLON, D. (2005). *Thucydides Bahs fi Tarih Falsafa*, Kahire.
- DIYURANT, W. (2001). *Ksetül Hazara*, (Çev: M., Bedran), Kahire,.
- HADAS, Elizabeth C. Herodotus. (1978). *Article in Encyclopeadia International*, Lexicon pulications,
- Herodotus, Article in(Encyclopaedia of Religion and Ethics,T and clark, edinburah,1955,vol.vi.
- HERODOUT (1978). Article in, The New Encylopedia Britannica, Macropaedia, The University of Chicago,
- İBRAHİM,Abd-gani Abd-aziz (1999). *Tarih ve Tafsir ve Kitabe*, Sudan, Hartum.
- JERRY, Albin, G. (1972) *Al-Mazahib Kubra fi Tarih*, (Çev: Zwkan Kırkut), Beyrut.
- KOLNCUD, R.G.(1968). *Fkrat Tarih*, Bagdad.
- MUHAMMED, Abd-minem Raşad. (1993). *Yonan ve Roman*, Musul.
- SARTON, C. (1978). *Tarih Rlim*, (Çev: Ali Ahmed), Kahire.
- SARTON, C. (1952). *The History of Herodotus*, Great Books, vol.6, the University of Chicago.
- THUCYDIDES. (1988). Article in The New Encyclopaedia Britannica, Micropaedia, The University of Chicago.
- TOLFSEN, Trygve R.(1967). *Historical Thicking*, Horper and Raw, The New York.
- TOYNBE, A. (2003). *Tarih Hazara Hilinya*, Kahire.
- YAHYA, L. A. (1998). *Yonan fi Tarih Hazari*, Beyrut.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SAĞLIK PERSONELİ VE İSTİHDAMI POLİTİKALARI

The Employment and Health Staff Policy at the Republic Period

Ali GÜRSEL*

ÖZ

Sağlık hizmetlerinin sürekliliği ve yaygınlığı, bir ülkenin sağlık politikalarının ve kurmuş olduğu sağlık sisteminin en az ve hatta sorunsuz bir şekilde işleyişi ile mümkündür. Bir toplumun modern ve sağlıklı bir geleceğe sahip olması, sağlam, sürekli ve yaygın sosyoekonomik ve siyasal bir yapı kazanmasına bağlıdır.

Sağlık hizmetleri ve toplum sağlığı konularının bütüncül olarak düşünülmesi ve var olan sorunlara çözüm üretilmesi, oluşması muhtemel sorunlar karşısında gerekli önlemlerin geliştirilmesi özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra mümkün olmuştur.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında en büyük sağlık sorunu bulaşıcı hastalıklar ve salgınların önlenmesiydi. Bu yıllarda savaşların neden olduğu sosyoekonomik yıpranma her sorun gibi sağlık sorunlarını da güçleştiriyordu. Sağlıklı insan gücü yetersizliği de ayrı bir sorun idi. 1927 yılında 555 hekim, 139 hemşire, 347 ebe bulunuyordu. Sonraki yıllarda sağlık sorunu planlı bir şekilde ele alınmış Dünya Sağlık Örgütü, UNICEF ile ilişkiye girilmiş ve çok önemli başarılar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Bulaşıcı Hastalık, Salgın Hastalıklar.

ABSTRACT

The prevalence of continuity of health care and health policy of the country and at least one of the health system have been established and it is possible even with smooth functioning. To have a modern and healthy future of society depends on the continuous solid widespread socio-economic and political structures.

Health services and community health issues to be considered in a holistic way and to find solutions to existing problems, developing the necessary precautions

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, agusel@kilis.edu.tr

against possible problems have been possible, especially after the proclamation of the Republic.

The biggest health problem was the prevention infectious diseases and epidemics in the founding years of the Republic. Socio-economic deterioration caused by the war in this year made it difficult health problems like every problems. Health manpower shortage was also a problem. 1927, there were 555 physicians, 139 nurses, 347 midwife. Healthy problems in later years death with in an orderly manner entered into relations with the WHO, UNICEF is very important successes were obtained.

Keywords: Health, Infections Diseases, Epidemic Disease.

Giriş

Sağlık hizmetlerinin sürekliliği ve yaygınlığı bir ülkenin sağlık politikalarının ve kurmuş olduğu sağlık sisteminin en az ve hatta sorunsuz bir şekilde işleyişi ile mümkündür. Bir toplumun modern ve sağlıklı bir geleceğe sahip olması, sağlam sürekli ve yaygın sosyoekonomik ve siyasal yapı kazanmasına bağlıdır. Bu yapının bir parçası olarak sağlık ve sağlık hizmetlerinin sistemli bir işleyiş içinde olması devletin ve ülkenin toplumuyla birlikte bir bütün olarak müreffeh bir geleceğe sahip olmasının da temel koşullarından biridir. Bu da devletlerin tarihi süreci içinde benzeri sosyal sorunları çözümlenmede bir görev bilinci içinde olmalarıyla mümkündür.

Tarihi seyir içerisinde doğru ya da yanlış eksik ya da fazla veya iyi ya da kötü Selçuklulardan bu yana Türk toplumunda sağlık hizmetleri ve sağlık sorunlarının çözümü devleti ve toplumu ilgilendiren bir konu olagelmıştır. Doğaldır ki bu ve benzeri konular tarihsel koşullara bağlı olarak tanımlanmaya ve çözümlenmeye çalışılmıştır.

Ancak tarihi bilgilerimizin bütünlüğü çerçevesinde baktığımızda sağlık hizmetlerinin modern anlamda bir devlet görevi olarak addedilmesine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini dönemine kadar pek rastlamıyoruz. Var olan çalışmaların ve bu konudaki uygulamaların ise birer devlet politikasında çok kişisel hayır işeri boyutunda kaldığını görüyoruz.

Sağlık hizmetleri ve toplum sağlığı konularının bütüncül olarak düşünülmesi ve var olan sorunlara çözüm üretilmesi, olması muhtemel sorunlar karşısında gerekli önlemlerin geliştirilmesi, özellikle cumhuriyetin ilanından sonra mümkün olmuştur. Çünkü ülkenin savaş sonrası manzarası ve toplumun karşı karşıya kaldığı sağlık sorunları, böylesi bütüncül bir yaklaşımı zorunlu kılmıştır. İhtiyaçlar ve sorunlar karşısındaki imkansızlıklar bu ve benzeri konuların devlet katınca bir görev yaklaşımı çerçevesinde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Sağlık hizmetleri modern anlamda bir devlet görevi olarak ele alınması Türkiye Büyük Millet Meclisi zamanında ve özellikle Cumhuriyetin ilanından sonra olmuştur. Ülkemizin savaş sonrası ihtiyaçları ve sorunların sayılamayacak kadar çok kötü ve büyük idi.

Cumhuriyet Döneminde Sağlık Personeli ve İstihdamı Politikaları / Ali Gürsel

Sağlık hizmetleri ile ilgili kanunları yapmak yurt genelinde sağlık teşkilatını kurmak, bu hizmeti köye kadar getirmek, gerekli sağlık personeli yetiştirmek ve bu amaçla okullar, kurslar açmak, sıtma, verem, ve trahom başta olmak üzere bütün bulaşıcı ve sosyal hastalıklarla mücadele etmek; gerekli teşhis, tedavi, bakım ve bilimsel araştırma kurumları oluşturmak, yurt ihtiyacına göre aşı, serum ve diğer ilaç ve malzemeyi üretecek müesseseleri kurmak ve çalıştırmak ilk yapılması düşünülen ve planlanan işlerdi.

Bu konular o günlerin imkansızlıkları içerisinde çözümlenmeye çalışılmış uzun yıllardan beri toplumuzu yıpratın başta sıtma olmak üzere verem, trahom, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıklar tamamen kontrol altına alınmıştır. Çiçek, tifüs, veba ve humma gibi korkunç salgın hastalıklar artık ülkemizde görülemez olmuştur.

1961 yılından itibaren yeni bir görüş ve düşünce ile daha planlı ve programlı bir şekilde ele alınan sağlık hizmetlerini yurdun en ücra köşelerine kadar vatandaşların ayağına götürmek mümkün olabilmıştır. Kalkınma planlarının gerektirdiği şekilde sağlık kurum ve kuruluşlarımızın adet ve kapasitelerinin artırılmasına yeterli ve kalifiye personel yetiştirilmesine ve hizmeti en iyi şekilde geliştirerek halkımızın sağlık seviyesinin yükseltilmesine gayret edilmiştir.

Ülkemizde koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinde çeşitli meslek grupları görev almış bulunmaktadır. Bunların başında hekimler diş hekimleri, veteriner hekimleri, eczacılar, hemşireler, ebeler ve sağlık memurları gelmektedir. Bunların dışında sağlık mühendisleri fizyoterapistler, sağlık istatistikçileri, sağlık eğitimcileri, tıbbi teknologlar, sosyal hizmet uzmanları, diyet uzmanları, klinik psikologlar gibi çeşitli meslek gruplarında sağlık hizmetlerinin çeşitli kademelerinde çalışmaktadır.

Bu meslek mensupları başta sağlık ve sosyal yardım bakanı olmak üzere diğer bakanlıklar iktisadi devlet kuruluşları belediyeler, sosyal sigortalar kurumu, tıp fakülteleri gibi kamu kuruluşlarına bağlı sağlık örgütüne dağılmış bulunmaktadır.

1923 Türkiye de 554 hekim, 69 eczacı, 4 hemşire,560 sağlık memuru ve 136 ebe bulunuyordu. Ülke genelinde görev sağlık personelin azlığı 1925 bakanlıkça hazırlanan ilk çalışma programında personel yetiştirilmesine de önem verilmiştir. İşte alınan tedbirler sayesinde ki 1937 yılında doktor sayısı 1391, eczacı sayısı 137, sağlık memuru sayısı 1497, ebe sayısı 486 ya hemşire sayısı ise 356 ya yükselmiştir. Diğer taraftan yeni yetişen idari ve mesleki personelin ve hekimlikle ilgili meslek mensupları ile eczacı ve kimyagerlerin sanatlarını serbest olarak yapmaların atanma nakil terfi sicil istifâ ve izin gibi özlük işlemlerin yürütülmesi için 3017 sayılı yasanın 14 maddesi gereğince 1927 yılında bugün ki zat işleri ve muamelat Müdürlüğü kurulmuştur.

Dünya devletlerinin halkın sağlık sorunları ile ilgilenmelerinin geçmişi aslında çok eskiye dayanmaz. Bu konuda geliştirilen politikaların başlangıcı XIX. Yüzyılda, özellikle de bu yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Yüzyıl içinde ortaya çıkan bilimsel gelişmelerin vardığı sonuçlarla birlikte, insan sağlığının çevre ve toplumsal koşullarla yakın ilgisinin bulunduğunun anlaşılması, devlet kurumlarına

sağlık alanında belli sorumlulukların yüklenmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Devlet yöneticileri, vatandaşlarının sağlık sorunlarına çözüm arama, gereklerini yerine getirme, sağlık hizmetlerini tüm halka ulaştırma gibi, devletin vatandaşlarına karşı belli bir yükümlülükle donatılmasını zorunluğunu getirmiştir. Dolayısıyla bu gün anladığımız anlamda devlet-sağlık ilişkisinin örneklerini ancak önceki yüzyıldan itibaren görebiliriz (Brockington, 1977: 1-7; Aydın, 1996: 118). Tarihin hemen her çağında toplum yöneticileri, halkın sağlık ihtiyaçlarını karşılayıcı bazı önlemlere yönelmişler ve kimi sağlık tesisleri kurmuşlardır.

Ülkemizde koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinde çeşitli meslek grupları görev almış bulunmaktadır. Bunların başında hekimler, diş hekimleri, veteriner hekimler, eczacılar, hemşireler, ebeler ve sağlık memurları gelmektedir. Bunların dışında sağlık mühendisleri, fizyoterapistler, sağlık istatistikçileri, sağlık eğitimcileri, tıbbi teknologlar, sosyal hizmet uzmanları, diyet uzmanları, klinik psikologları gibi çeşitli meslek grupları da sağlık hizmetlerinin çeşitli kademelerinde çalışmaktadır (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı [SSYB], 1973: 317).

Bu meslek mensupları başta Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı olmak üzere diğer Bakanlıklar, İktisadi Devlet Kuruluşları, Belediyeler, Sosyal Sigortalar Kurumu, Tıp Fakülteleri gibi kamu kuruluşlarına bağlı sağlık örgütüne dağılmış bulunmaktadır. (SSYB, 1973: 317).

1923 yılında Türkiye’de, 554 hekim, 69 eczacı, 4 hemşire, 560 sağlık memuru ve 136 ebe bulunuyordu (Ferik, 1939: 8). Ülke genelinde görev alan sağlık personelinin azlığı nedeniyle 1925’de Bakanlıkça hazırlanan ilk çalışma programında (Aydın, 1996: 24) personel yetiştirilmesine de gereken önem verilmiştir. İşte alınan tedbirler sayesinde ki, 1937 yılında doktor sayısı 1391’e, Eczacı sayıcı 137’ye, Sağlık Memuru sayısı 1497’ye, Ebe sayısı 486’ya, hemşire sayısı ise 356’ya yükselmiştir (Ferik, 1939: 8).

Diğer taraftan mevcut ve yeni yetişen mesleki ve idari personelin ve hekimlik ve hekimlikle ilgili meslek mensupları ile eczacı ve kimyagerlerden sanatlarını serbest olarak yapanların; atanma, nakil, terfi, sicil, kadro, istifa ve izin gibi özlük işlemlerinin yürütülmesi için 3017 sayılı yasanın 14. Maddesi gereğince 1927 yılında bu günkü Zat İşleri ve Muamelat Müdürlüğü kurulmuştur (T.C. Sicili Kavanin, [T.C. S. K.], Cilt, 17, 1936: 495).

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kayıtlarına göre saptanan, sağlık hizmetlerinde görevli personelin hizmet durumlarını ise şöyle açıklamak mümkündür.

4.1. Hekimler

Cumhuriyet öncesinden bu yana hekim yetiştirilmesine rağmen, Türkiye’de bu personel gurubunda sayısal yönden bir artma varsa da ülke ihtiyacı yönünden eksiklik vardır.

Sağlık hizmetlerinden beklenen neticenin alınması için, koruyucu sağlık hizmetlerine gereken önemin ve önceliğin verilmesi zorunludur. Bu nedenle uzman

hekimden çok pratisyen hekime olan ihtiyaç fazladır. Türkiye’de bu durum dengesizlik arz etmektedir. Mevcut hekimlerin yarısından çoğu (1995’de % 52,8, 1965’de % 61,1 ve Ocak 1973’de % 64,1) mütehassıs hekimdir. Türkiye içerisinde hekim dağılımında da dengesizlik mevcuttur. Şöyle ki hekimlerin % 62,9’u üç büyük ilimizde (Ankara, İstanbul, İzmir) toplanmış bulunmaktadır. Geri kalan % 37,1’i ise Türkiye’nin diğer illerinde görev yapmaktadır (Akdur, 1995:36; SSYB, 1973: 318).

Hekimlerin büyük çoğunluğu, hayatlarını temel tıp bilimlerinin ve halk sağlığı gibi hizmetlerin dışında daha çok da tedavi hekimliği hizmetlerine adanmışlardır, bunun nedeni ise Refik Saydam’ın ülkemizde kurduğu Sıtma, Frengi ve Trahom mücadelelerini kurduğu dönem hariç doktorlara daima hak ettiklerinden az ücret verilmiş olmasıdır. Buna karşılık hekime dışarıda serbest çalışma icra ederek kazancını/gelirini makul bir seviyeye çıkarma hakkı tanınmıştır (Türk Tabipler Birliği, [TTB], 1991: 51). İşte üç büyük ilde hekim yığılmasının bir nedeni de budur.

Modern anlamda sağlık hizmetleri birbiri içine geçmiş üç halkadan, yani temel tıp bilimleri, halk sağlığı ve tedavi hekimliğinden meydana gelmektedir. Çağdaş hekimliğin ana amacı hastaları tedavi etmek değil, insanların sağlığı, muhafaza ve onların hayatını uzatma olduğunu kabul etmektir, bütün bu işler ise bir ekip meselesidir. Hekim bütün bu hizmetleri tek başına çalıştığı takdirde mükemmel olarak yapamayacağını, sağlığı korumanın, teşhis ve tedavinin bir ekip meselesi olduğunu da kabul etmelidir. Birbirlerini takip eden hükümetlerin yanlış ücret politikası yüzünden bu ekibin oluşumuna olanak vermediğinden, yıllardır bütün çabalara rağmen memleketimizdeki sağlık seviyesi batı ülkeleri standartlarına ulaşamamıştır (TTB, 1991: 51). Hekimler hakları olan ücretleri alamadıkları için Laboratuvar hizmetlerinde yani temel tıp bilimlerinde çalışmamışlar ve bunun neticesi olarak bu hizmetler de gerektiği şekilde gelişmemiştir. Bu şekilde değerli bilimsel araştırma yapılamamış diğer yandan tedavi hekimliği de batı ülkelerindeki bilinen ve faydalanılan bir çok imkandan yoksun kalmıştır (TTB, 1991: 52). Aynı şekilde halk sağlığı yani koruyucu hekimlik hizmetleri ne de yeter sayıda kalifiye hekim katılmamıştır (TTB, 1991: 52). Dolayısıyla koruyucu hekimlik hizmetleri de yeterince gelişmemiştir. Bütün bunlar sağlık hizmetlerinin pahalıya mal olmasına yol açmıştır. Pahalıya mal olan bu hizmetlerin bu hizmetin yükünü ise, bu politikayı yürütenler ve büyük şehirlerde yaşayanlar değil, ekonomik olarak gelişmemiş bölgelerin halkı, sağlık hizmetine sahip olmakla çekmektedir.

1960’lara gelindiğinde hekim sayısındaki artışa karşın, kır/kent, uzman/pratisyen ve kamu/özel dağılımındaki dengesizlik yine varlığını ve çarpıklığını sürdürmüştür. Bütün bu sorunların çözümü ise Milli Birlik Komitesi tarafından 5 Ocak 1961 yılında kabul edilen 224 sayılı sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hakkındaki kanunda (Düster, 1961: 4. Tertip, c.1, 1486; Akdur, 1995: 36) aranmıştır. Bu kanun koyduğu bir çok temel prensipler arasında en önemli olanı, hekimin hükümet hizmetinde adil bir ücretle istihdam edilmesi ve bu suretle serbest kazanç temini için çaba sarf etmekten ve memleket için gerekli enerjisini ve zamanını harcamamasıdır. Ancak bu adil ücret sistemi iledir ki, tedavi hekimininin

laboratuvarının ve halk sağlığı hekiminin eşit şartlarda el ele vererek ekipler halinde çalışması mümkün olacak ve ülkemizde sağlık ve sıhhatli bir nesil yaşayacaktır.

Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi ile hekim ve diğer sağlık personelinin de yurt düzeyinde daha dengeli bir biçimde dağılımı yoluna gidilmiştir. Ancak hekim kadroları yeterince doldurulamamıştır.

Diş Hekimler: Diş hekimleri sayısı ülkemiz ihtiyacı yönünden çok azdır. 1950 verilerine göre 910 olan diş hekimi sayısı 1969'da 1395 ve Ocak 1973'te 3789 olmuştur.

Mevcut diş hekimlerimizin %84.6'sı serbest çalışmaktadır. S.S.Y Bakanlığı teşkilatında görev alan diş hekimi sayısı 1963'te 89 iken bu rakam Ocak 1973'te 225 olmuştur (SSYB, 1973: 319).

1950 yılında bir diş hekimine düşen nüfus 22870 iken bu sayı 1973 Ocağı'nda 9810 olmuştur.

4.2. Eczacılar

Cumhuriyet Türkiye'sinde eczacı sayısı da eksiktir. 1923'te tespit edilen eczacı sayısı 69 iken (Ferik, 1939: 8), bu sayı 1960'ta 1406 Ocak 1973'te 3981 olmuştur. Mevcut eczacıların %87.6'sı serbest olarak çalışmaktadır. S.S.Y Bakanlığı teşkilatında görev alan eczacı sayısı 1963'te 33 iken 1973 yılı başında bu rakam 114 olmuştur (SSYB, 1973: 318).

4.3. Sağlık Memurları

Sağlık teknisyenleri, koruyucu sağlık hizmetlerinde çok eskiden beri görev almaktadırlar. Özellikle 1960 yılından bu yana açılan sağlık kolejleri ile bu personelin artması gerçekleştirilmiş ve meslek içi branşlara, (Toplum Sağlığı, Çevre Sağlığı, Radyoloji ve Laboratuvar) ayrılmıştır. Ayrıca geliştirilen hizmet içi kurslarla da diğer branşlarda (Sağlık Eğitimi, Sağlık istatistikleri, laboratuvar, dişçilik, vb.) teknisyen yetiştirilmektedir (SSYB, 1973: 319).

1923 yılında 560 olan sağlık teknisyeni sayısı 1960'ta 3890, 1973'te de 10436 olmuştur. Mevcut sağlık teknisyenlerini %5952,9'u Sağlık Bakanlığı örgütünde çalışmaktadır. Bakanlıktaki bu Teknisyenlerin %26,2'si (1454'ü) sağlık hizmetlerinin sosyalleştirildiği illerde çalışmaktadır (SSYB, 1973: 319).

4.3.1. Hemşireler

Ülkemizde hemşire kadrosu oldukça azdır, ihtiyaçlarımızı karşılamaktan çok uzaktır. 1960 yılında sonra açılan sağlık kolejlerine fazla sayıda kız öğrenci alınmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında mevcut tescilli hemşire sayısı 4 idi (Ferik, 1939: 8). bu sayı 1960'ta 2420, Ocak 1973'te ise yardımcı hemşirelerle birlikte bu sayı 11558'e ulaşmıştı. Mevcut hemşirelerin büyük bir çoğunluğu Sağlık Bakanlığı bünyesinde. Bakanlık kadrosundaki bu hemşirelerinde %22,6'sı sağlık hizmetlerinin sosyalleştirildiği illerde görev yapmaktalar. Sağlık ocaklarında açık

Cumhuriyet Döneminde Sağlık Personeli ve İstihdamı Politikaları / Ali Gürsel

bulunan hemşirelik kadrolarının %42'si yeni mezunlarla doldurulmaktadır (SSYB, 1973: 320).

Hemşirelik açığının giderilmesi için yardımcı hemşirelik kurumu oluşturulmuştur. Yataklı tedavi kurumlarında düzenlenen kurslarla ve daha sonları da sağlık okulları bünyesinde "Medikal Bakım" bölümleri açılarak yardımcı hemşire yetiştirilmeye çalışılmaktadır (SSYB, 1973: 320). Bu ihtiyaç ve hemşire açığı sağlık okullarınca karşılanmaktadır.

4.3.2. Ebeler

Cumhuriyetin ilk yıllarında ruhsatlı ve okul mezunu ebe sayısı 16 iken (Ferik, 1939: 8) bu sayı 1950'de 2001, 3126 ve Ocak 1970'te ise 13056. Sağlık okullarının açılmasına paralel olarak artan ebe personel özellikle kırsal bölgelere gönderilmektedir. Mevcut ebelerin %73,2'si sağlık bakanlığında görevlidir (SSYB, 1973: 320).

Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirildiği illerde ebelere büyük görevler düşmektedir.

Buradaki kadroların %76'sı bakanlıkça karşılanmıştır. Bir ebeye düşen doğurganlık çağındaki ortalama (15-49) yaş kadın sayısı 1935'te 8400 iken 1950'de 3950, 1960'ta 1950 ve Ocak 1973'te ise 640 olmuştur (SSYB, 1973: 320).

4.3.3 Diğer Personel

Sağlık Bakanlığı bünyesinde, çeşitli mesleklerde çalışan personeller bulunmaktadır. Bunları şöyle ifade etmek mümkündür.

Yüksek Hemşirelik Okulu mezunu 174, Sağlık Eğitim Enstitüsü mezunu 330, Sosyal hizmetler Akademisi mezunu 229, ve Sağlık İdaresi Yüksekokulu mezunu 241 kişi bakanlık kadrolarında çalışmaktadır (SSYB, 1973: 320).

Ayrıca Sıtma ve Trahom savaşı örgütlerinde 4132 sağlık savaş memuru bulunmaktadır (SSYB, 1973: 320).

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bünyesinde merkez ve taşra teşkilatında toplam personel sayısı 1963'te 31422 ile bu sayı 1968'de 51431'e ulaşmış, Ocak 1973'te ise 64416 olmuştur. Bu personelin 33228'i idari hizmetlerde görev yapmaktadır (SSYB, 1973: 320).

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde sağlık hizmetlerine ilişkin ilk çabalar, sağlık bakanlığının 3 Mayıs 1920 yılında kurulmasıyla başlamıştır. Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreyle ilgili sağlıklı veriler olmaması nedeniyle dönemdeki gelişmeler konusunda yeterli bilgi edinilememektedir. Ancak bu dönemde (Kurtuluş savaşı) temel amaç cepheden gelen yaralıları tedavi etmek ve göçmenlerin sorunları ile ilgilenmek yine bu dönemde sağlık yasalarının oluşturulması ve acil sağlık sorunları ile ilgilenmekten ileri gidilememiştir.

Cumhuriyet Döneminde Sağlık Personeli ve İstihdamı Politikaları / Ali Gürsel

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında sağlık alanında en büyük sorun bulaşıcı hastalık salgınlarının önlenmesiydi. Bu yıllarda harplerin neden olduğu sosyoekonomik yıpranma ve her sorun gibi sağlık sorununun da çözümünü zorlaştırıyordu. Sağlıklı insan gücü yetersizliği de ayrı bir sorundu. 1927’de ülkemizde 1059 hekim, 139 hemşire, 347 ebe bulunuyordu. Bu koşullar altında alınan ve başarı ile uygulanan politik kararları şöyle özetlemek mümkündür.

Hükümet koruyucu hekimlik hizmetleri, özellikle salgın hastalıklarla savaş için kurduğu örgütleri genel bütçeden finanse etmiştir. Bu amaçla yurt çapında sıtma savaş teşkilatı, trahom ve frenginin yaygın olduğu bölgelerde trahom savaş ve frengi savaş örgütleri kurmuştur. Hükümet tabiplerinin temel görevi de tifüs, çiçek, tifo dizanteri gibi algin hastalıklarla mücadele idi. Bu hastalıkların salgınlarına hükümet tabiplerinin gücü yetmediği takdirde Ankara’da bakanlığa olarak kurulan ve hekimler ile sağlık memurlarından oluşan ekipler, salgın çıkan bölgelere gönderilerek bu bölgelerde sağlık örgütü ile birlikte savaş hizmetlerini yürütüyorlardı. Ankara’da kurulmuş olan hıfzıssıhha enstitüsü kurularak bulaşıcı hastalıklarla mücadele için laboratuvar hizmetleri aşı ve serum üretilmesi sağlanmıştır. Heybeliada sanatoryumu ve bazı illerimize doğum ve çocuk bakım evleri bu dönemde kurulan sağlık kuruluşlarıdır.

Hastane hizmetlerinin yürütülmesi ise yerel idarecilere bırakılmıştır. Sağlık bakanlığı sadece yol göstermek amacı ile beş numune hastanesi (İstanbul, Ankara, Adana, Sivas ve Erzurum) kurulmuştur. Bakanlık kaynak yetersizliği ve bulaşıcı salgın hastalıkların baskısı ile bu pahalı hizmetleri sınırlı tutmuştur. Koruyucu sağlığa büyük önem verilirken tedavi edici hizmetlerden birinci basamak sağlık hizmetleri yeterince gelişmemiştir.

Hekim ihtiyacını karşılamak için hükümet tıp öğrencilerinin yeme, içme, barınma ihtiyaçlarını karşılamak için tıp öğrenci yurtları (Leyli Tıp Öğrenci Yurdu) kurmuştur. Öğrenciler bu yurtlarda para ödmeden kalıyorlardı, mezun olduklarında ise dört yıl zorunlu hizmete tabi oluyorlardı. Ebe hemşire gibi sağlık personelinin yetiştirilmesi konusunda sağlık bakanlığı çaba harcamamıştır. Bu konuda Kızılay’ın Hemşire Okulu ve İstanbul Tıp Fakültesinde Ebe Okulundan başka eğitim kurumu yoktur. Milli Eğitim Bakanlığı Köy Enstitüleri Programı çerçevesinde Köy Ebese ve Köy Sağlık Memuru yetiştirmiştir. Köy enstitülerinden 1248 Köy Sağlık Memuru yetiştirilmiştir. Köy Enstitülerinin sayısı 1954 yılında 21’i buluyordu. Ülkemizin sağlıklı insan gücünü sağlamada çok yararları olmuştur.

Sağlık Bakanlığı Koruyucu Hekimlik Hizmetleri’ni hekimler için çekici hale getirmek için devletin memurlara verdiği maaştan çok yüksek bir ücret sistemini kabul etmiştir. Bir sıtma savaş Hekiminin ücreti validen fazla, Trahomla Savaş Teşkilatı Başkanı’nın ücreti Millet Vekili’nin maaşının üç katı idi. Bunlar devletin sağlık hizmetlerine verdiği önemin bir göstergesidir. İl ve ilçelerde sağlık teşkilatı genel idarenin bir parçasıdır. Valiler ve kaymakamlar sağlık personellerinin amiridir.

Cumhuriyet Döneminde Sağlık Personeli ve İstihdamı Politikaları / Ali Gürsel

1935 yılında Hıfzısıhha Okulu kurulmuştur. Sağlık yönetimini çağdaş bir düzeye çıkartmak için okul hekimlerine ve diğer sağlık personellerine kısa süreli kurslar verdirilmiştir.

Bu dönemde uluslararası kuruluşlar ile özellikle Dünya Sağlık Teşkilatı UNICEF ile işbirliği ve bu kurumlardan yardım sağlanmasına önem verilmiştir. Öncelikle bu dönemde ebe ve hemşire ihtiyacını karşılayacak önlemler alınmıştır. 1960 yılında 9862 hekim, 2400 hemşire ve hemşire yardımcısı, ebe ve köy ebe sayısı da 3126 ya yükseltilmiştir. 1960'lı yıllarda Sağlık Hizmetlerinde iki önemli gelişme olmuştur. Birincisi 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi hakkındaki kanun, diğeri de 554 sayılı nüfus planlaması hakkındaki kanundur. Ülkemiz sağlık alanında büyük yol almıştır. Bu gün de sağlık düzeyimiz Cumhuriyetin ilk yıllarındaki gibi değildir. Daha sağlıklı hizmet için genel bütçeden sağlığa ayrılan pay %10'a çıkarılmalıdır.

KAYNAKÇA

BROCKINGTON, F. (1975). *The History of Public Health*, edi. Hobson 4th. Ed. Oxford University Press.

AYDIN, E. (1996). Selçuklular'dan Osmanlı ve Cumhuriyete Kadar Devlet Sağlık İlişkisi. *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, XXXIV, (394), s. 65-80.

SSYB, (1973). *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. Ankara.

FERİK F. (1939). *Türkiye cumhuriyeti'nde Tıp ve Hıfzısıhha Hareketleri*, İstanbul.

AYDIN, E. (1996). Sosyalleştirme Programının Tarihsel Kaynakları. *Sendrom Aylık Aktüel Tıp Dergisi*, 18/5. S 24-26.

T.C. Sicili Kavanni, c.17. 9 Haziran 1936. İstanbul 1936, s.495

AKDUR, R. (1995). Sağlık Bakanlığınca İzlenen Hekim İstihdam Politikaları. *Toplum ve Hekim*, 10/68, s. 33-38.

TTB, (1991). *Nusret Fişek ve Hekimlik*, Türk Tabipleri Birliği, Ankara.

Düstur, Dördüncü tertip, c.1, s.1486, R.G.Y.T. 12.1.1961, Sayı: 10705.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

ESKİ YAKINDOĞU'DA NEHİRLER VE KENTLER*

Rivers And Cities in Ancient Near East

Cemil BÜLBÜL**

Ezgiğül DOĞAN***

ÖZ

Coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarını etkilemiştir. İnsanoğlu, tarihin en erken devirlerinden itibaren, yerleşim yerlerini belirlerken, yerleştikleri mekanın, nehirlere ve su kaynaklarına yakın olmasına dikkat etmiştir.

Eski Yakınoğu coğrafyasında vücut bulan medeniyetlerin birçoğu da yerleşim yeri olarak, büyük nehirlerin kenarlarını veya su kaynaklarının çevresini, tercih etmişlerdir. Örneğin Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin bulunduğu bölge, Batı Anadolu'da Büyük ve Küçük Menderes nehirleri ile Gediz nehri havzaları, Orta Anadolu'da Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilirmak, Mısır'da ise Nil nehri ve onun suladığı verimli topraklar yerleşime sahne olmuştur.

Bu nehirler, antik kaynaklarda, çivi yazılı metinlerde ve kutsal kitaplarda farklı isimlerle anılmışlardır. Medeniyetlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük öneme sahip olan bu nehirler, sınırları oluşturmuş, askeri güzergâhlarda ve ulaşım güzergâhlarında kullanılmış, zaman zaman taşkınlara neden olmuş, bilimin gelişmesine katkılarda bulunmuş ve bu nehirlerle ilgili kanunlar çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Yakınoğu, Nehir, Fırat, Dicle, Nil

ABSTRACT

Geographic factors have affected human communities and their social, political, economical, religious and cultural structures. Humankind has always considered whether their settlements were close to rivers and water resources since Ancient times before they settlement.

Most of civilizations which were founded in Ancient Near East region preferred to settlement around water resources and great riversides. For example the

* Bu makale Ezgiğül Doğan'ın Eski Yakınoğu'da Nehirler isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; E. Doğan, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

*** Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

region were Euphrates and Tigris rivers and located in Mesopotamia. Little and Greater maeader, Gediz river basin in west Sakarya in central Anatolian Kızılırmak and Yeşilirmak; and Nil riverin Egypt the regions watered by Nil river witness human settleets.

These rivers were called with different names in ancient sources cuneiform scripts and sacred books.

Keywords: Ancient Near East, River, Euphrates, Tigris, Nile.

Giriş

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan toplulukları, yerleşim merkezi olarak genellikle büyük nehir ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Eski Yakınoğu coğrafyasında, Mısır ve Mezopotamya gibi ilk medeniyetler de Nil, Dicle ve Fırat nehirlerinin havzasında kurulmuştur. Bu nehirler tarafından sulanan ve hayat bulan kurak bölgeler ise Yakınoğu uygarlığının oluşumuna bizzat şahitlik etmiştir. Mısır ve Mezopotamya’da olduğu gibi, Anadolu’da kurulan uygarlıklarda su kaynaklarını ve nehir kenarlarını yerleşim bölgesi olarak tercih etmişlerdir. Dolayısıyla medeniyetlerin nehir vadilerine yerleşmeleri, kentlerin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Nehirlerin, tarih boyunca insan hayatında ekonomik, hukuk, politik, sosyal ve dini alanlarda da büyük etkisini görmek mümkündür. Nehirler, üzerinde taşımacılığın başlamasıyla ekonomik hayatı canlandırmış, çivi yazılı kanunlara konu olmuş, medeniyetlerin doğal sınırlarını çizmiş ve kutsallaştırılmıştır. Bu nedenle nehirlerin insan hayatına katkısı kentlerle sınırlı tutulamaz. Fakat, tarihin ilk dönemlerinden beri, insan topluluklarının yaşam alanı olarak nehir kenarlarını tercih etmeleri, kentlerin ve nehirlerin önemini vurgulamaktadır.

İlkel dönemde avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını sürdüren insanoğlu su kenarlarını; tatlı su ihtiyacını karşılamak, yaşanılabilir iklimsel özellikler sunması, çeşitli bitki ve hayvan türlerini barındırması gibi nedenler dolayı tercih etmiştir. Tarımın gelişmesiyle, sadece yağmur suyu ile tarım yapan topluluklar, nehirleri çeşitli yapay sistemler kurarak kontrol altına almışlar ve sulu tarıma geçmişlerdir (Hamamcıoğlu,2005: 104). Sulu tarım, bir yandan tarımsal arazileri nehirlerle bağımlı kılıp sınırlarken, diğer taraftan kanalların açılması ve taşkına karşı setlerin yapılması gibi faaliyetler, nüfusun bir araya toplanmasına olanak sağlamıştır. Böylelikle bilinen herhangi bir neolitik yerleşmeden daha büyük ilk kentler doğmuştur (Çevik, 2004: 15-16).

Tipik bir Ubeyd köyü veya küçük bir kasabası, nehirlerden toplanan saz demetleri ve sertleşmiş topraktan inşa edilmiş bir kulübe dizisinden oluşuyordu. Zaman geçtikçe, bu yerleşim yerlerine insanlar diğer büyük yapıları da ekledi. Bunların arasında ambar kulübeleri vardı. Mezopotamya’nın ilk çiftçileri, hasatın iyi olmadığı dönemlerde halkı beslemek için, iyi hasat dönemlerinde elde edilen fazla tahılı depolamanın önemini kavradılar. Ayrıca bazı kasabalarda merkezi bir toprak höyüğün zirvesinde tek odalı bir yapı yapılmaya başlandı. Tarihçiler, bunların dini tapınakların ilk ilkel versiyonu olduğunu belirtmektedirler (Nardo, 2014: 14).

Kentlerin oluşabilmesi için sosyal organizasyonlar ilk kez Mezopotamya’da ortaya çıkmış, modern anlamda ilk kentler M.Ö. 3500–4000 yıllarında bu bölgede

kurulmuştur (Pustu, 2006: 129). İlk yerleşim yerleri olan bu kentlerin doğuşu da sadece Mezopotamya siyasal uygarlığının kökenini değil, aynı zamanda çağdaş dünyanın ve siyasal düşünümün de sosyolojik miladını oluşturmuştur (Ateş ve Ünal, 2004: 29). Eskiçağ'ın başlangıcında Mezopotamya medeniyeti tamamen bir nehir kültürü olmuştur. Ekin, sulama, yüzme, içme dahil olmak üzere insanların günlük ihtiyaçları nehirlerle bağlıydı. Dahası, nehirler onların tükettikleri yiyeceklerin çeşidini, evlerini ve şehirlerini kurmak için kullanılan malzemelerin türlerini, mitlerinin doğasını, meslek çeşitlerini ve hayatlarının daha pek çok önemli yönlerini belirliyordu (Nardo, 2014: 11-13).

Mezopotamya dünyasının ilk kentleşme sürecinde (IV. binyılın ikinci yarısı), kentlerin ırmak ve kanallardan oluşan su ağı boyunca gelişmesi dikkat çekmektedir (Bordreuil, vd., 2014: 71). Kentin gelişimi, yüzen saz demetlerinden veya kütüklerden, küreklerle ve yelkenle yol alan teknelere doğru, denizcilikte kaydedilen gelişime paraleldir. Taşımacılık, kent içindeki en dinamik unsurdur, ama savaş bir yana, taşıma araçlarının azlığı veya teknelerin geçmesine izin vermeyen bir topluluk yüzünden bir nehir yolunun kolayca kesintiye uğrayabilmesi, kentin büyümesinin ve hatta varlığını sürdürmesinin önündeki en önemli tehditlerdendi. Dolayısıyla güçlü kentler, sınırlarını büyötmeye ve ticaret yollarının önünü kesebilecek kentleri yok etmeye eğilimli olmuşlardır (Mumford, 2007: 93-94).

Fırat ve Dicle'nin akış hızları çok farklıdır (Dicle çok daha hızlı akar). Ancak Fırat'ın sulamada kullanılması daha kolaydır. Kentler ve köyler genellikle Fırat'tan doğuya uzanan kollar boyunca kurulmuştur, Oysa Bağdat'ın aşağısında kalan Dicle boyunda pek az kent yerleşimine rastlanır (Kuhrt, 2013: 25). Erken Hanedanlar döneminde (M.Ö.2900-2350) Sümerler Güney Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlu birikinti ovasındaki kentlerde, her biri güçlü ve kendi yöneticilerine sahip devletlerde yaşadılar. Bu bölgede 18'i büyük, 35 kadar şehir ve kasabanın bulunduğu bilinmektedir (Köroğlu, 2013: 65). Güney Mezopotamya'da bugünkü Nasriye civarında kurulmuş olan en eski Sümer sitelerinden Eridu (Abu Şahreyn), Ur (Tel el Mugayyir) ve onun kuzeyindeki eski adı bilinmeyen El Ubeyd şehirleri nehir kenarlarında bulunuyorlardı. Dicle'ye Bağdat civarında katılan Diyala nehri havzası da Sümerler zamanından beri iskan edilmişti. Burada Eşnunna (Tel Asmar), Hafaca (Tutup) ve İşçalı (Neriptum) şehirlerinde yapılan Amerikan kazıları, bölgenin tarihini aydınlatacak kıymetli vesikalar vermiştir. Dicle nehri Bağdat'tan kuzeye doğru takip edildiğinde evvela Küçük Zap Suyu'nun Dicle'ye katıldığı yerde kurulmuş olan Eski Assur devletinin ilk idare merkezi Assur (Kale el Şergat) şehri ile karşılaşılır. Daha sonra Mezopotamya'nın Prekalkolitik kültürünü temsil eden Hassuna'ya varılır. Daha sonra diğer bir Assur başkenti Kalah (Nimrut) ve Musul civarında diğer yerleşimlere varılır. Musul'un hemen yanında Assur'un son idare merkezi olan Ninive (Kuyuncuk) bulunur. Büyük ve Küçük Zap ırmakları arasındaki ovada Arbela (Erbil), Kaksu ve Kar Tukulti-Ninurta gibi vaktiyle önemli birer kent oldukları anlaşılan şehirlerin harabelerine ulaşılır (Memiş, 2009: 23-24; Memiş, 2015: 9-10).

Bölgenin tarihi coğrafyası çerçevesinde nehirler ve kentler ile ilgili genel bilgilerden sonra bu coğrafyada öne çıkan kentleri tek tek alabiliriz.

Hassuna ve Samarra Yerleşimleri (7.binyılın sonu-6.binyılın ilk yarısı):

Mezopotamya'da tarımla uğraşan erken köy toplumunu temsil eden gelişmelerin yaşandığı dönemde kurulan Hassuna yerleşim birimi, Musul'un 35 km güneyinde, Dicle Nehri üzerinde kurulmuştur. Samarra, Mezopotamya'nın yağmurla tarım yapılabilen dağ eteklerindeki bölgenin güneyinde ve yine Dicle üzerinde yer alır. Tel es-Savvan'da yapılan kazılar bu dönem insanların köylerde oturdukları halde, tarım için Dicle sularını tarlalarına ulaştıran ilk kanallarını yaptıklarını gösterir (Köroğlu, 2013: 42-43). Maisels, Samarralıların, Dicle boyunca Adhem ve Küçük Zap arasındaki güney ovalara insan yerleştirmek için büyük çabalarla sulamada uzman olduklarını, daha sonra da diğer yağmur suyunu bağlı olan tarım topluluklarının Habur ve Balık nehirleri ile sulanan bölgelere geniş ölçüde yayıldıklarını belirtmektedir (Maisels, 1999: 130).

III. Ur Sülalesi Dönemi (Yeni Sümer Devleti: 2112-2000) Kentleri:

III. Ur Sülalesi döneminde gerçekleştirilen büyük inşa projeleri Güney Mezopotamya'daki birçok kentin çehresini değiştirmiştir. Ur-Nammu ve Şulgi gibi büyük krallar, enerjilerini ve elde ettikleri birikimi bu tür faaliyetlerde kullanmışlardır. Ur kentindeki ziggurat, bunun en iyi örneklerinden biridir. Yapım faaliyetleri Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi zamanında da sürmüş, Ur'daki ziggurat olasılıkla bu dönemde ancak bitirilebilmişti. Şulgi'nin oğullarından Şu-Sin döneminde ise bölgeye sızmaya başlayan Batı Sami kökenli Amurrulara karşı, Fırat ve Dicle nehirleri arasında büyük bir duvar yapılmış; dördüncü krallık yılında da "Amurru duvarının yapıldığı yıl" adı verilmiştir (Köroğlu, 2013: 89-90).

İsin –Larsa Kentleri:

İkinci binyılın ilk yarısına damgasını vuran Hammurabi önderliğindeki Babil'den önce, Güney Mezopotamya'da İsin ve Larsa kentleri siyasi üstünlük ve bölgenin mirası için mücadeleye başlamıştı. İsin (Bahriyat), Bağdat'ın 200 km kadar güneydoğusunda, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgede yer alır (Bugünkü İşan Bahriyat) (Memiş, 2015: 111). Kent, kurulduğu dönemde nehir vadilerine daha yakın olduğu için, sulama ve taşımacılık gibi avantajlara sahipti. İsin kentinin önderliğinde ülkede sağlanan düzen, Basra Körfezi üzerinden güney bölgelerle yapılan ticareti arttırmıştı. Aynı dönemde, kuzeyde Dicle üzerindeki Assur ile Orta Anadolu arasında yoğun biçimde işleyen bir ticaret ağı da kurulmuştu. Larsa (Tel Senkerek) kenti, güneyde Ur ile Uruk arasında yer almaktadır (Köroğlu, 2013: 94-99; Bertman, 2003: 25). Larsa, Sümer Güneş tanrısının şehri olarak belirtilmektedir (Volk, 1999: 108).

Eridu:

Eridu (Abu Şahreyn), M.Ö. 5. binyıla tarihlenen, Güney Mezopotamya topraklarının en uzağında bugünkü Nasiriye civarında kurulmuş kentlerden biriydi ve kerpiçten inşa edilmiş karmaşık bir tapınağın merkeziydi. Tüm ilk kentler gibi Eridu'da, Fırat Nehri'nin kanallarının birinde, taşmayı önleyen setler arasında ve alüvyonlu topraklarda uzanıyordu. (Memiş, 2009: 23; Maisels, 2005: 155; Mays, 2010: 5).

Eşnunna:

Eşnunna (Tel Asmar), Bağdat'ın 81 km kuzeydoğusunda (Bazı kaynaklarda 48 mil kuzeydoğusunda olarak geçer), Dicle'nin büyük kollarından biri olan Diyala Nehri'nin doğusunda yer alan önemli kentlerden biri olan kent, M.Ö. 3. ve 2. binyıllarda gelişti. Burası Yukarı Mezopotamya'dan Elam'a ulaşan anayolu denetleyen stratejik bir noktadır (Köroğlu, 2013: 99; Bertman, 2003: 20).

Mari:

Mari kenti (Tel Hariri), Güney Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz yönünde Fırat Irmağının üstünde, akarsuyun aşığı doğru Habur suyuyla bulunduğu noktada, Suriye topraklarında inşa edilmişti (Köroğlu, 2013: 105; Kuhrt, 2013: 124). Her şey, nehrin güneyinde kum fırtınalarından ve kavurucu sıcaktan koruyan bir arazide yaşamak içindi. Arpa, buğday bitkileri ve hurma bahçeleri nehir sularıyla sulanırdı (Podany, 2010: 40). Kent, Suriye ve Babil arasında devam eden nehir taşımacılığından ve kervanlardan vergiler elde ederek gelişmişti (Bertman, 2003: 25).

Emar:

Emar, I. Şuppiluliuma tarafından Hitit imparatorluğu topraklarına katılmış Aştata Krallığı'nın merkeziydi. Eski Babil güzergahı ikinci binyılın ilk yarısında Emar'ın, Babil'den kuzeye Cezire'ye ve Habur ile Balih ırmaklarının karşı yakasında Fırat'ın ortasındaki toprakların uç noktası olduğunu işaret eder. Yeni Emar metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla kent, ticarete kilit görev üstlenmişti; merkep kervanlarının geldiği, malların Fırat'tan çalışan teknelere yüklendiği yer burasıydı. Emar, ekonomik ve siyasal açıdan olduğu kadar kültürel olarak da batıdaki yerlerle (Ugarit gibi), güneydoğuda Babil ile bağlantılıydı (Kuhrt, 2013: 412-413).

Babilonya / Babil:

Babil kenti, eskiçağda "Babilonya" olarak anılmıştır ancak en eski biçimi "Babil" olarak bilinir. "Tanrı'nın Kapısı" anlamına gelen Babil, Yunanca'da Babylon olarak anılmıştır ve modern dillere de bu haliyle geçmiştir. Fırat nehri kenarında kurulmuş olan kentin tarihi M.Ö.3. Binyıla kadar geriye gitmektedir (Memiş, 2015: 125). Kentin, en görkemli dönemini Nabukadnezar'ın (M.Ö. 605-562) döneminde yaşadığı ve 2470 dönümlük bir alanı kapsadığı bilinmektedir (Bancroft-Hunt, 2009: 10). Babil kenti hakkında ayrıntılı bilgileri Herodotos vermektedir:

"İşte Babil böyle tahkim edilmişti. Bu kent iki mahalledir, zira Fırat denilen ırmak içinden geçer; bu ırmak kaynağını Ermenistan'dan alır; büyük, derin ve hızlıdır; Erythreia Denizi'ne dökülür. Kale bedenleri her iki yandan ırmağa kadar uzanır, orada bir köşe yapar; birleştikleri noktadan başlayarak, sur çizgisi, pişmiş tuğla ile yapılmış iki duvar arasından akan ırmağın kıvrımlarını izleyerek gider...Bu sokakların ulaştıkları yerlerde ırmak kıyısını çevreleyen surlar içerisinde

gizli kapılar vardır, böyle kaç sokak varsa, o kadar da kapı vardır; kentin kapıları gibi bunlar da tunçtan yapılmıştır ve ırmağa açılırlar.” (Herodotos, 2014: I,180).

Assur Kentleri:

Assur'a başkentlik yapmış üç şehir, Assur, Kalah (Nimrud) ve Nineve Dicle Irmağının kenarında kurulmuştur. Bu durum, Assur krallığının merkezinde potansiyel bir taşımacılık olanağı yaratmıştır (Sağlamtimur, 2015: 10). Assur başkentleri, devletin idari iktidarının yoğunlaştığı ve sınır art bölgeleri ile iletişim kurduğu merkezler olarak da düşünülmüştür (Harmanşah, 2015: 108).

Assur yerleşmesi, Musul'un 100 km güneyinde (Kuhrt, 2013: 104), Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle'nin batı kıyısında yer alır (Köroğlu, 2013: 101). Yerleşmenin kuzeyiyle doğusu akarsularla yıkanır: Doğuya doğru Dicle, kuzeye doğru bir kanal vardı (Kuhrt, 2013: 104). Kent, Eski Assur Krallığı döneminde önemli bir ticaret ve kült merkezi olmuş; 7. Yüzyıla kadar da bu özelliğini korumuştur (Köroğlu, 2013: 101).

Yeni Assur döneminde kurulmuş ilk başkent, Eski Ahid'de *Kalah*, bugünse *Nimrud* olarak anılan *Kalhu*'dur. M.Ö.879 tarihinde II. Assur-Nasir-Pal (M.Ö.884-859) tarafından Assur Devleti'nin başkenti durumuna getirildi:

“Benden önce yaşamış Assur kralı Şulmanu-aşerid'in yaptırmış olduğu eski Kalhu kenti bakımsızlıktan haraptı; cansız (ve) harabe yığına dönmüştü. Kenti yeniden kurdum. Yukarı Zap'tan Babelat-hegalli (patti-hegalli) adını verdiğim bir kanal kazdım. Dicle ovalarını suladım ve İçinde her tür meyve ağacı bulunan bahçeler düzenledim. Şarap sıkıp (ve) en iyilerini ulu tanrım Assur ile ülkemin topraklarına verdim. Surunu yeni baştan inşa ettim. Onu baştan sona kurdum (ve)tümledim.....” (Sevin, 1999: 25; Mieroop, 1997: 68).

Kalhu'nun başkent seçilişinin nedeni, tam açık olmamakla beraber coğrafi, idari ve stratejik gereksinmeler sonucu seçilmiştir. Coğrafi konumu açısından Ninive'yi andıran Kalhu çevresinde Dicle ırmağının ulaşımına çok olanak tanınması geçerli bir neden sayılabilir. Ziraat ve hayvancılığa elverişli toprakları bulunan bu yerin bir başka önemi de hem Dicle, hem de Büyük Zap ırmaklarına oldukça yakın oluşudur. Kalhu kenti batıdan Dicle yatağı, güneydence Büyük Zap'tan getirilen Babelat-hegalli (Bereket kanalı) adı verilen su kanalıyla sınırlıdır. Bu durum kapı sayısının iki ile sınırlı kalışının en büyük nedenidir. Çünkü batı ve güney yönlerden ulaşım olanaksızdır (Sevin, 1999: 26-28).

II.Sargon'un (M.Ö.722-705) ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sanherib (M.Ö.705-680), babasının kurduğu kentte (Dur- Şarrukin) oturmak istemedi, kendisine Ninive'yi başkent yaptı. Bu amaçla Dicle geçitlerinin en elverişlisi ve de en çok kullanılanı üzerindeki eski kenti, Kalhu ve Dur-Şarrukin'e kıyasla iki kat büyüttü (750 hektar), meydanlarını ve sokaklarını genişletti, yüksek surlar inşa etti, surların önündeki hendeği daha derin ve geçilmez bir duruma soktu. Atalarının yaptığı gibi bahçeler kurdu ve tarlalardaki verimi arttırmak için Dicle'ye dökülen Husur çayından 90 km uzunluğunda bir kanal açtı. Bu kanal alçak düzeydeki Jerwan vadisini 300 m uzunluk ve 25 m kadar genişliğinde, beş gözlü bir su kemeri ile

geçmekteydi. Sanherib, bununla da yetinmeyip başka sulama tesisleriyle kente gelen su miktarını arttırdı. Bu kanalların getirdiği fazla suyun akıp gitmesini önlemek üzere kentin yanında bataklık oluşturdu ve içini kamışlık haline getirdi. Bu kamışlık ise bir kuş cenneti durumuna sokuldu (Sevin, 1999: 37-38).

Yazılı kaynaklar Sanherib'in (M.Ö.705-680), kelek veya benzeri sallarla Dicle Irmağı'nı kullanarak Nineve'ye getirdiği devasa kireçtaşı heykellerden de bahsetmektedir. Ayrıca nehir limanları veya rıhtımlar, gümrük kapısı gibi kullanıldığından, buraların kullanımı ücrete tabidir (Sağlamtimur, 2015: 10).

Assur İmparatorluğu'nun iç çalkantılarla gerilemeye başladığı karanlık döneme son veren reformcu kral III. Tiglat-Pileser de (M.Ö. 745-727). Kalhu'da yaşamıştı. Bu kralın da daha önceki kralların eski sarayından yararlanarak büyük bir saray yaptırdığı bilinmektedir. Sarayı ayrıntılı olarak tanımlayan yazıtında kral yapıyı anlatmaktadır:

"Tanruların ulusu aziz Nudimmud'un (Ea) bana ihsan eylemiş olduğu akıl ve idrakla Kalhu'da sedirden bir saray...ve zevkim için Hitit sarayı düzeninde bir bit-hi (t) lani inşa ettim...Atalarımın eski saraylarından daha büyük olması için Dicle'ye doğru genişlettim. Tüm usta sanatçıları, en iyisini yapmaları için kullandım..... (Dicle'nin) gürültülü sularının 20 büyük dirsek altında, kireçtaşı kayalarından büyük bir yığın yaptım, bu yığın tamamlanınca.....onların terasını inşa ettim, temelleri attım ve kulelerini yükselttim.....Yüzümü kuzeye çevirdim....."(Sevin, 1999: 65-66).

Dur-Katlimmu kenti, Assurluların M.Ö. 13. yüzyılda Aşağı Habur bölgesindeki dikkate değer kentlerindedir. Dur-Katlimmu'nun bir Assur eyalet merkezi olarak kurulması, arkeolojik belgelere göre, I. Salmanassar'ın (M.Ö.1274-1245) hükümdarlığı döneminde gerçekleşmiştir. M.Ö.9. ve 8. Yüzyıllarda Asur eyalet sisteminde temelde önemli bir rol alırken, kent merkezi, iyi planlanmış iki "aşağı kent" ve "kenar kentle" ile Habur boyunca uzanan muazzam bir sulama projesiyle 110 hektarlık bir büyüklüğe ulaşmıştı (Harmanşah, 2015: 110-111).

Nehir vadilerinde kurulan M.Ö. 2.binyılın belirlenmiş kentleri ise, Arrapha Ülkesi'ndeki Tel Fahar, Yukarı Balih Vadisi'ndeki Tel Sabi Abyad ve Balih ile Habur vadileri arasındaki Tel Chuera (Huvera)'dır (Harmanşah, 2015: 108).

Kargamış:

Kargamış kenti, Fırat Irmağının Türkiye-Suriye sınırını aşmasından hemen önce geçtiği alanda, ırmağın batı kıyısındadır. Bu alan, Bağdat demiryolu üzerindeki Cerablus / Barak istasyonunun doğu bitişiğine düşer (Umar, 1982: 194). Askeri seferlerde Fırat'tan geçişi denetleyen Kargamış kenti, Hitit ve Assur ülkeleri arasındaki tampon bölgeyi oluşturmuştur (Ş.Yıldırım, 2006: 9).

Kargamış Kenti'nin Fırat kenarında olduğu Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir: *"Mısır için: Mısır kralı Firavun-nekonun ordusu için; o ordu ki, Fırat Irmağı yanında Karkemişte idi..."* (Yeremya, 46:2)

Zeugma:

Zeugma, Fırat ırmağının (Euphrates) batı yakasında yer almaktadır. M.Ö. ca. 300'de Suriye'de hüküm süren I.Seleukos Nikator, Fırat'ın iki yakasında birer kent kurmuştu. Doğu yakasındaki kentin adını, karısı Apama'nın adına izafeten Apameia (Keskince, eski Tilmusa) koydu; batı yakadaki kente de kendi adına izafeten Seleukeia (Seleukeia pros te Euphrate: Fırat kıyısındaki Seleukeia: Zeugma; Kavunlu, eski Belkıs) adını verdi. Böylece, Fırat'ın en dar yerlerinden biri üzerinde, iki yakada iki kent birden kurulmuş oluyordu. Seleukos'un bu noktada, iki yakayı, dolayısıyla batı ile doğuyu birbirine bağlayan bir köprü inşa ettirdiği de bilinmektedir. Bundan böyle bu iki kent, "köprü" veya "geçit" anlamına gelen "Zeugma" sözcüğü ile anılmaya başlandı (Tekin, 2007: 191). Fırat nehrinin kolaylıkla geçilebildiği Zeugma, Roma ve Parth mücadelesi döneminde yöneticiler için bir buluşma yeri olarak önem kazanmıştır. Günümüze kadar ulaşan görüşme veya anlaşma kayıtlarına göre, görüşmeler çoğunlukla Roma-Parth sınır ihtilafları konularında olmuştur. E. Yıldırım'ın aktardığı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla iki taraf arasında Fırat nehri sınır taşı görevi görmüştür (E.Yıldırım, 2012a: 56).

Zeugma, Fırat Nehri'nin doğusu ile batısını birbirine bağlayan, nehrin geçmeye müsait, önemli geçitlerden biri üzerine kurulduğundan, yıkılışına kadar askeri ve ticari açıdan stratejik önemini korumuştur. Zeugma, Persler üzerine sefer düzenleyen Büyük İskender'in Fırat Nehri'ni bu geçitlerden aşmasıyla ün kazanmıştır. Antik coğrafyacılar Zeugma'yı bazı dönemlerde Kommagene Krallığı sınırları içinde göstermiş bazı dönemlerde ise Suriye veya Mezopotamya topraklarında olduğunu varsaymışlardır. Ayrıca Antik Coğrafyacılar, Zeugma'nın güneyindeki çöl alanları ile kuzeyindeki Toros Dağları arasında önemli bir geçiş güzergahı olduğunu, Akdeniz'den gelip Antakya'dan geçerek doğuya ilerleyen ticaret yollarının Fırat Nehri'ni aşmak için kullanıldığı, önemli bir geçit görevini yüzyıllar boyunca sürdürdüğünü belirtmişlerdir (E.Yıldırım, 2012b: 95-103).

Tuşhan:

Yukarı Dicle Nehir Havzası'nda yapılan yüzey araştırma çalışmaları ve kurtarma kazıları, Assur İmparatorluğunun Anadolu sınırını, bir dizi yerleşimin çizdiğini göstermektedir. Bu bölge, M.Ö. 2. binyıl sonu ve 1.binyıl başında batıdaki Suriye- Hitit devletleriyle birlikte Assur, Subria ve Urartu arasında jeopolitik olarak oldukça önemli bir sınır bölgesiydi. M.Ö. 882'de II. Asur-Nasir-Pal (M.Ö.884-859) bölgedeki eyalet merkezlerinden biri olan Tuşhan kentini yeniden kurmuştur (Harmanşah, 2015: 112). Yazılı belgelere göre, Yukarı Dicle Bölgesine lokalize edilen *Tuşhan* ve *Amedi* adlı iki Assur eyalet merkezi oluşturulmuştu. Bu iki kent çevresinde olduğu anlaşılan Tidu, Sinabu ve Damdammusa ise birer Assur kenti olarak belirtilmiş ve buralara özel önem verilmiştir. Tuşhan kentinin adı Mari metinlerinde, Orta ve Yeni Assur dönemi belgelerinde hem ülke (KUR), hem de kent (URU) tanımlayıcısıyla beraber görülmektedir (Köroğlu, 1998: 9-10). Tuşhan, belgelerde, çevresindeki Nirbu, Nirdun, Bit-Zamani, Dirria ve Şubria ülkelerini denetleyen merkezi bir konumda ve Dicle'nin kuzeye geçildiği bir noktada yer almaktadır (Köroğlu, 1998: 94). Kent, Dicle nehrinin geniş bir ovaya açıldığı önemli bir akarsu geçişindeki güney kıyısında yer alan Ziyaret Tepe (M.Ö.900-600) ile

eşitlenmektedir (Harmanşah, 2015: 112; N.Yıldırım, 2009: 32). Amedi şehri ise, bugün Diyarbakır il merkezi olarak düşünölmektedir (N.Yıldırım, 2012: 1). Ancak Diyarbakır merkezde, Dicle'nin sağ kıyısında yer alan İçkale höyüğü ile eşitlenen Amedi, bölge iskan edildiğı için ve höyüğün üzeri askeri alan olduğı için boyutları ölçülememiş ve kazı yapılamamıştır (Köroğlu, 1998: 63). Amedi (Amidu/Ame/id) Assur kaynaklarında, bir Arami kabilesi olan Bit-Zamani'nin merkezi şehri olarak kaydedilmiştir. Arami kabileler, Assur kralı Assur-rabi (M.Ö. 1010-970) zamanında, Suriye çöllerini geçerek, Karkamış'ın güneyine doğru ilerlemişlerdir. Bu kabileler, II.Tiglat-Pileser (M.Ö.966-935) döneminde Dicle kıyılarına yerleşmeye başlamış ve bu alanda beyliklerini kurmuşlardır. Güneydoğu Anadolu'da kurulan Bit-Zamani kabilesi, Aramiler tarafından kurulan beyliklerin en kuzeyinde yer almıştır (N.Yıldırım, 2012: 2-3).

Yörede, Dicle'nin kuzeyinde ise Şubria ve Dirria adlı iki ülke bulunmaktadır. Şubria yörenin doğusundan kuzeye doğru, Van Gölü'ne kadar uzayan alanda yer almaktadır. Batıda Dicle'nin kaynağına doğru uzayan alanda ise Dirria ülkesi ve krali kent Pitura bulunmaktadır (Köroğlu, 1998: 96).

Melide/Melitene / Malatya:

Yaklaşık 900 m yükseklikte yer alan Malatya Ovası, Doğu Anadolu'daki en büyük havza ve yerleşik toplulukların sürekli yerleşmeler kurdukları az sayıdaki yerlerden biridir. Küçük Tohma havzasıyla birlikte bu ova, batısı güneyi ve doğusunda Toroslar, kuzeyinde ise Hekimhan ilçesinin tepelik kesimiyle çevrilmiştir. Tohma Çayı, Malatya Ovası'nı Fırat'a doğru batı-doğu ekseninde aşar. Alçak tepelikler Fırat'ın doğu kıyısına kadar uzanmaktadır. Bu nehir, ovayı Suriye-Mezopotamya merkezleriyle bağlamış ve güneyden gelen etkilere bir geçiş kapısı işlevi görmüştür (Yakar, 2007: 336). Ayrıca Malatya, Assur, Urartu ve Frig devlet sınırlarının birleşme yerinde ve bu memleketleri birbirine bağlayan işlek bir doğal yol üzerinde bulunuyordu. M.Ö. 2.binyıl başlarına ait olan Kültepe vesikalarında Melita, Hitit vesikalarında ise Maldia şeklinde geçen Malatya, Assur imparatorluk devri vesikalarında Meliddu, Melide, Melid formlarında görülür. Urartu kaynaklarında ise bu kente Melitea denilmektedir (Memiş, 2013: 182-183).

Gurgum / Maraş:

Geç Hitit Devri'nin önemli kentlerinden biri olan Gurgum, Klasik devirde Marqasi denilen bugünkü Maraş şehri idi. Gurgum adı, M.Ö. 2.binyıl vesikalarında geçmemektedir (Memiş, 2013: 184). Gurgum'un coğrafi konumu kabaca, Maraş ovasında Ceyhan nehrinin Aksu nehri ile birleştiğı bölge olarak tanımlanmaktadır. Assur kaynakları ışığında Gurgum, hem Sümerce KUR ülke belirteciyle, hem de URU kent belirteciyle kullanılmıştır. Gurgum devletinin adı, Assur kaynaklarında ilk kez II.Asunasirpal (M.Ö. 883-859) döneminde geçmektedir (N.Yıldırım, 2009: 42).

Gordion:

Sakarya nehri (Sangarios) ile Porsuk çayı (Tembris)'nin birleştiğı yere yakın, Sangarios'un doğu kıyısında kurulan, önemli bir kent, Gordieion da denen

Gordion'dur (Yassihöyük). M.. 3. binyılın ortalarından beri yerleşmelere sahne olmuş bulunan Gordion'a M.. 1000 yıllarında Frigler vardılar ve burada güçlü bir devlet kurdular. (Sevin, 2013: 200-201). Uzun yıllar Frigler'e başkentlik yapan kent, ismini ilk Frig Kralı Gordios'tan almıştır ve günümüzde "Yassihöyük" olarak bilinmektedir (Tuna, 2002: 45-49).

Sard:

Lidya Krallığı'nın, başkenti olan Sard (Sardis/Sardeis) kenti, Manisa iline bağlı Salihli ilçesinin 8 km. batısında, Gediz Ovası'nda, Sart ayı vadisinde ve Bozdağ'ın kuzey eteğine yaslanmış durumdadır. Kentin asıl adı (Swarda) idi. Swarda adı, olasılıkla (Swa-(a)rda kutlu /güzel akarsu oğelerinden türetilmiştir. Helen diline uyarlandığında Sardis/Sardeis biçimine brnmştir. M.. 7. yüzyılın başlarında, kentin içinden geçen Sart (Paktolos) ayı'nın getirdiği alüvyonlu topraklardan altın elde edilmeye başlanmıştı. Efsanelere göre Sart ayı bu özelliğini, dokunduğu her şeyi altın yapan, Frig Kralı Midas'tan almıştı. Efsaneye göre Midas eline aldığı ekmeğin bile altına dönüşmesinden bıkmış, açlıktan lmemek için tanrılara yakarmış ve bundan kurtulmak istemiştir. Dileği kabul edilen Kral Midas'a Sart'taki Paktolos (Sart ayı) ayı'na gitmesi ve bu suyun kaynağında yıkanması söylenmiştir. Midas, söylenenlere aynen uyar ve Midas'ın bu özelliği Sart ayı'na geçer (Tuna, 2002: 59-61). Lidya Devleti'nin başkenti Sard'ın zenginliği bu efsaneye ve Bergama ile onun batısındaki Kalarga Tepesi arasında işlettikleri bir altın madenine bağlanmaktadır. Bu nedenle Lidyalılar'ın değişim ölçüsü olarak para basan ilk ulus oldukları bilinmektedir (Umar, 1982: 199).

Kadoi/ Gediz

Bugün Kütahya iline bağlı bir ile merkezi olan Gediz, çok eski bir kenttir. Adı, Gediz ırmağının adından gelmez, Gediz kentinin adı Eskiçağ'da Kadys (Kadoi/ Kadoi) idi. Murat dağının eteklerinde ve Gediz'in (Hermos) kaynakları yakınındaki bir sınır kenti olmasından dolayı zaman zaman Lidya gibi bölgelere dahil edilmiştir ve kurucusu olarak Midas kabul edilmiştir (Umar, 1982: 151; Sevin, 2013: 210).

Hattuşaş/ Boğazköy:

Anadolu'nun en uzun ırmağı olan Kızılırmak, zellikle Hitit Tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü, Hitit başkenti Hattuşaş (Boğazköy), Halys Irmağı'nın (Kızılırmak'ın) kuzeyinde kurulmuş idi ve krallar burada otururdu (Kuhrt, 2013: 295). Derin kalker vadilerle kenti doğu ve batıdan sarıp biraz aşağıda, Boğazkale Müzesi hizasında birbirleriyle birleşip Budakz adını alarak Sungurlu'dan sonra Delice'ye, oradan da Kızılırmak'a kavuşan Büyükkaya ve Yazır dereleri, kente bir yarımada görünümü verirler (Akurgal, 2014: 59), bunlara ek olarak şehir hudutları içerisinde Yerkapı'nın güneyindeki dere, Ağadenizi'ndeki kaynaklar, Kızılarkayası Deresi ve günümüzde kurumak üzere olan Slkl Gl gibi çok sayıda su kaynakları mevcuttur (nal, 2005: 63).

Ameseia / Amasya:

Yeşilirmak (İris) üzerinde kurulan önemli kentlerden biri olan Amasya, M.Ö. 300'de Pontos Kralı I. Mithradates tarafından kurulmuştur. Yüzyılı aşkın bir süre Pontos Krallığının başkenti olmuştur (Tekin, 2007: 167). Amasya, antik yazar Strabon'un doğduğu yerdir ve kent hakkında ayrıntılı bilgiler veren yine kendisidir:

"Benim kentim, içinden İris Irmağı'nın aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır...bu alan içinde kralların hem sarayları hem de anıt mezarları bulunur...her ne kadar şimdi bir eyalet ise de Amaseia vaktiyle krallara aitti." (Strabon, 2015: XII.3,39).

Antiokheia / Antakya:

Antakya, Kızıldeniz'den başlayan Şeria nehri yatağı ve Asi nehri yatağı ile Güney Anadolu'ya uzanan çöküntüde Asi nehri kıyısında, denizden 440 m yüksekliğindeki Habibünneccar dağının eteklerinde yer alır (Sahillioğlu, 1991: 228). Antakya şehri kurulmadan öncede yöredeki zenginlikler dikkat çekmiştir. M.Ö. 333 yılında Büyük İskender, Pers İmparatoru III. Darius'u İssos'ta yenmiş ve doğuya doğru yoluna devam etmiştir. Antakya'nın doğusuna geldiğinde suyu çok tatlı olan bir pınarın başında durmuş ve pınarın suyunun annesinin sütü kadar tatlı olduğunu söyleyerek pınara annesinin adı olan "Olympas" ismini vermiştir. Yöreye hayran olan İskender burada bir kent kurmayı planlamıştır ancak bu planı gerçekleşmemiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra Antakya kentinin kurulmasını generallerinden I. Seleukos gerçekleştirmiştir (Korkmaz, 2007: 78). Hellenistik Çağ'ın önemli kentleri arasında yer alan ve I. Seleukos tarafından M.Ö. 300'de kurulan kent, tam olarak bugünkü Antakya'nın bulunduğu yerde değil, onun biraz kuzeyindeydi. Seleukos daha önce Antigonos tarafından Orontes (Asi) Irmağı kıyısında kurulmuş olan Antigoneia'dan (Amik Ovası'nın güneybatı köşesinde bir yerde) 5000'den fazla insanı getirerek yeni kurduğu kente iskan ettirmişti (Tekin, 2007: 123). Roma-Bizans İmparatorlukları döneminde Akdeniz havzasının en büyük şehirlerinden biri olmuş, olimpiyat oyunlarının düzenlendiği, kalabalık nüfuslu, önemli bir ticaret ve sanayi merkezi konumuna gelmiştir (Sahillioğlu, 1991: 228).

Nehir Civarındaki Diğer Kentler:

Büyük Menderes Nehri'nin denize döküldüğü yerler de Priene, Myous ve Miletos gibi kentler yer almaktadır (Özer, 2007: 8). Marsyas (Çine çayı), Harpasos (Akçay) ve Morsynos (Vandalas)Çaylarının derin ve bereketli vadileri de birçok kentin kurulmasına neden olmuştur. Marsyas'ın batıdan aldığı kollardan biri olan Karpuzlu deresi vadisinin batı ucunda Alinda (Karpuzlu) tipik bir Karia kentidir. Alinda'nın doğusunda, Marsyas çayı vadisi içindeki kentlerden en ünlüsü Alabanda'dır (Araphisar / Doğanıyurt). Marsyas çayı vadisi boyunca güneye inildiğinde önce, ırmağın sağ yakasındaki dağlık bir alanda kurulmuş ilginç ve eski Karia kutsal alanı Gerga ya da Gergas'a (Ovacık) ulaşılır. Gerga'nın biraz

doğusunda da, Marsyas'ın küçük kollarından birinin yakınlarında kurulmuş Hyllarima (Maltepe) kasabası ile karşılaşılr (Sevin, 2013: 112-114).

Yukarıda bahsettiğimiz kentlerin yanısıra, Büyük Menderes'in suladığı geniş alüvyon ovalarında başka önemli kentler de kurulmuştur. Kuzeyde, Tralleis (Aydın) Messogis dağlarının güney etekleri üzerinde kuruludur. Maiandros vadisi boyunca doğuya doğru ilerledikçe, Akharaka (Salavatlı) ve Nysa'ya (Sultanhisar) varılır. Vadiden doğuya doğru uzanan ana yol üzerinde, ırmağın kuzey yakasında, Hristiyanlık çağında her üçü de Asya Eyaleti'nin piskoposluk merkezi olan Mastaura (Bozyurt), Anineta (Buğaylık) ve Brioula (Bilara / Kurtuluş) gibi küçük kasabalar sıralanmıştır. Masryas çayı (Çine çayı) vadisi içindeki en önemli kent ise Alabanda'dır (Araphisar /Doğanyurt). Harpasos'un (Akçay) doğu kıyısı yakınlarında ise Harpasa (Arpaz / Esenköy) kurulmuştur (Sevin, 2013: 111-116).

İskenderiye:

Afrika'nın ve Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biridir. Nil deltasının batı kenarında yer alan İskenderiye Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların birleştiiği noktada önemli ticaret ve ulaşım merkezidir. Büyük İskender'in emriyle ve Grek tarzı Hippodamos planında (dama tahtası) kurulan şehrin inşasının tamamlanması ve Mısır'ın başşehri olarak meydana çıkması Batlamyus (Ptolemaios) hanedan devrine rastlar (Seyyid, 2000: 574). Şehri kurduran İskender, M.Ö.323'te Babil'de ölmüş, fakat İskenderiye'de gömülmüştür (Tekin, 2007: 121).

KAYNAKÇA

- ATEŞ, H.; ÜNAL, S. (2004). "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", *Bilig*, (8)/ 1, ss.21-42
- BANCROFT-HUNT, N. (2009). *Living in Ancient Mesopotamia*, *Thalamus Publishing*, New York
- BERTMAN, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, *Library of Congress Cataloging-in-Publication Data*, New York
- BORDREUIL, P. BRIQUEL-CHATONNET,.F.; MICHEL, C., 2014. Tarihin Başlangıçları- Eski Yakınoğu Kültürü ve Uygarlıkları, İstanbul: Alfa Yayınları.
- ÇEVİK, Ö. (2004). *Anadolu'da Kentleşme Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege İzmir: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HAMAMCIOĞLU, C. (2005). "Kentlerin Suyolu Girişlerinde Geçmişten Günümüze Yaşanan Aşamalar ve Kentsel Tasarım", *Planlama Dergisi*, say:3, ss.104-114
- HARMANŞAH, Ö. (2015). *Eski Yakınoğu'da Kent, Bellek, Anıt*, Çev.: F.Yavuz, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- HERODOTOS, 2014. Herodot Tarihi, ev: M. Ökmen, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KORKMAZ, H. (2007). "Kuruluşundan Günümüze Antakya'da Su", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (1), ss. 69-96, Elazığ
- KUHRT, A. (2013). *Eskiçağ'da Yakınoğu-M..3000-330*, ev.: D. şendil, Cilt:I-II, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KİTABI MUKADDES. (1989). *Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes şirketi*, İstanbul.
- KÖROĞLU, K. (1998). * Tepe I*, Ankara: TTK.
- KÖROĞLU, K. (2013). *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MAİSELS, C.K. (1999). *Early Civilizations of The Old World-The Formative Histories of Egypt, The Levant, Mesopotamia, India and China-*, by Roudledge Taylor & Francis Group, London and NewYork.
- MAİSELS, C.K. (2005). *The Near East-Archaeology in The 'Cradle of Civilization'*, by Roudledge Taylor & Francis Group, London and NewYork.
- MAYS, L.W. (2010). "A Brief History of Water Technology During Antiquity: Before The Romans", Ancient Water Technologies, Ed.: Larry W. Mays, School of Sustainable Engineering and the Built Environment, Arizona State University, USA.
- MIEROOP, M.V.D. (1997). *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford: Clarendon Press.
- MEMİş, E. (2009). *Eskiağ Medeniyetleri Tarihi*, Bursa : Ekin Yayınevi.
- MEMİş, E. (2012). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- MEMİş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi-En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- MEMİş, E., 2015. *Eskiçağ Mezopotamya Tarihi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- MUMFORD, L. (2007). Tarih Boyunca Kent- Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği, ev.: G. Koca ve T.Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- NARDO, D. (2014). *Life in Ancient Mesopotamia*, Reference Point Press, San Diego CA.
- ÖZER, Y. (2007). "Karia Coğrafyası ve Tarihi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PODANY, A.H. (2010). *Brotherhood of Kings-How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford University Press, New York, 397s.
- PUSTU, Y. (2006). "Küreselleşme Sürecinde Kent "Antik Site'den Dünya Kentine", *Sayıştay Dergisi*, Say: 60, ss. 129-151.

- SAHİLLİOğLU, H. (1991). “Antakya” İslam Ansiklopedisi, (cilt:3- ss.228-232), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- SAğLAMTİMUR, H. (2015). “Mezopotamya’da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”, *Metro Gastro Dergisi*, say: 77, ss.8-15
- SEVİN, V. (1999). *Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık*, Ankara: TTK.
- SEVİN, V. (2013). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara: TTK.
- SEYYİD, E.F., (2000). “İskenderiye” *DİA*, Cilt:22, ss.574-576, İstanbul.
- STRABON, (2015). *Geographika (Kitap: XII, XIII ve XIV)*. Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- TEKİN, O., (2007). *Eski Anadolu ve Trakya-Ege Gçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına Kadar*, İstanbul: İletifim Yayınları.
- TUNA, C., (2002). *Kentten İmparatorluğa-Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt:2, , İstanbul: İletifim Yayınları.
- UMAR, B. (1982). *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basın Yayın.
- NAL, A., (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*, , İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- VOLK, K. 1999. *A Sumerian Reader*, Editrice Pontificio Istituto Biblico, Roma, Italia
- YAKAR, J., 2007. *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi*, Çev.: S. Hırçın Riegel, İstanbul: Homer Kitabevi.
- YILDIRIM, ř. (2006). *Eskiçağda Anadolu’nun Savaş Kapıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: , Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILDIRIM, E. (2012a). “Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik nemi”, *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 7, ss.45-64.
- YILDIRIM, E. (2012b). “Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma”, *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 8, ss.93-113
- YILDIRIM, N. (2009). *Anadolu’da Bulunan Yeni Asur Devri Tabletleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YILDIRIM, N. (2012). “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amedi şehri”, *Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi*, C.52 (2), ss.1-9

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

YERLEŞİM TİPLERİ İŞİĞİNDA ANADOLU'DA FRİG KÜLTÜR VARLIĞI*

Phrygian Cultural Property in Anatolia in Light of Settlement Types

Emre ERDAN**

ÖZ

Frigler İÖ 1200 göçlerinin ardından Anadolu'da önemli bir güç haline gelmiş toplumlar arasındadır. Genellikle Balkan kökenli olarak kabul edilmesine karşın Anadolu'nun öncül ve çağdaşı Demir Çağ topluluklarıyla hayli özdeş sosyo-kültürel yapıya sahip olan Friglere dair bilgilerimizin önemli bir bölümü kendilerine başkent olarak seçtiklerine inanılan Yassihöyük/Gordion kazılarında elde edilmektedir. Yassihöyük/Gordion'da yürütülen son çalışmalar, yardımcı bilim dallarının da desteğiyle Anadolu'nun Demir Çağ kültürlerinin kronolojik değerlendirilmeleri açısından oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Burada, "Tahrip Tabakası" olarak tanımlanan ve önceleri Kimmer istilasıyla bir tutulan tabakanın İÖ 7. yy. başlarından, İÖ 9. yy. sonlarına çekilmiş olması, Friglerin köklü Anadolu kültürlerinden taşıdıkları izleri nasıl edindikleri noktasında bizlere ışık tutmuştur. Yeni kronolojik düzenin sunduğu sonuçlara göre Frigler İÖ 10. yy. içlerinde kentleşme sürecini hızlandırmış, Anadolu'nun dominant kültürlerinden biri haline gelmiştir. Yazılı kaynakların da doğruladığı bu bölgesel güç olma durumu Frig kültür sınırının yeniden sorgulanmasına sebep olmuştur. Çalışmamız geniş bir literatür taraması sonucu elde edilen bilgilerin veri programları aracılığıyla bir arada değerlendirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Çapraz karşılaştırma gibi yöntemler sayesinde ele alınan veriler, Friglerin geniş bir coğrafyaya kültürünü ihraç ettiğini ortaya koymakla birlikte yerleşim tiplerinin iklimsel ve siyasal gelişmelere bağlı olarak değişkenlik gösterebildiği gibi sonuçları da beraberinde getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Frigler, Anadolu, Yerleşim Tipi, Kültürel Yayılım.

* Bu çalışma Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilmiş ve Adnan Menderes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından FEF 14005 koduyla desteklenmiş olan "Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da Frig Kültür Etkileri" başlıklı doktora tezinin yeniden düzenlenmiş bir bölümünü içermektedir. Tezin danışmanlığını üstlenen ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Serap Yaylalı'ya teşekkür ederim.

** Araş. Gör. Dr. Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, erdanemre@gmail.com

ABSTRACT

Phrygians were among the civilizations that emerged as a new power as a result of the mass migration movements which were escalated at the end of the 1200's BC. Although usually they are considered as Balkan origin, Phrygians have quite similar socio-cultural structures with Anatolian premise and contemporary Iron Age communities. An important part of our knowledge about the Phrygians obtained from the excavations carried out in their capital Yassihöyük / Gordion. Recent archaeological studies which were conducted in Phrygian capital Gordion, together with the contributions of auxiliary disciplines, provided new results that greatly changed the Central Anatolian Iron Age chronology. By this token, date of the Gordion Destruction Layer which was thought to be related with Cimmerian invasions so far was revised from 7th century BC to the end of the ca. 9th century BC. These results provides us a great knowledge about how Phrygians influenced by Anatolian deep-rooted cultures. According to the results, presented by the new chronological order, Phrygians seem to accelerated their urbanization process interior in the 10th century BC and they became one of Anatolia's dominant culture. Written sources also confirmed that the Phrygians became a regional power in this period and it gave reason to question again the Phrygian cultural boundaries. This study has created together with extensive literature study and SPSS data evaluation program which we had our information obtained. Methods such as cross-comparison gives us information about the Phrygians, who have exported their culture to much wider geography than expected. Phrygian settlement types vary depending on the climatic and political developments.

Keywords: Phrygians, Anatolia, Settlement Type, Cultural Spread.

1. Giriş

Frigler, İÖ 1200 göçlerinin ardından Anadolu'ya Boğazlar üzerinden giriş yaptığı düşünülen bir toplumdur. Balkanlar'dan geldiklerine inanılan Friglerin Anadolu ile ilk temasları bilim dünyasında *buckelkeramik* ya da *coarse ware* olarak tanımlanan kaba, el yapımı seramikler yardımıyla, Troia (Hüryılmaz, 1990: 151 vd; Ebeling-Meissner, 1993: 84; Wittke, 2006: 14; László, 2012: 50) ve Gordion (Polat, 2002: 212) gibi önemli merkezler aracılığı ile takip edilmektedir. Erken Demir Çağı'nın bu kaba, el yapımı seramikleri öncü Balkan kavimlerinin Anadolu'ya girişi ile ilişkilendirilmekte, bu halkların yerleşik hayata geçmelerinin ardından Frig krallığını kurduklarına inanılmaktadır (Becks-Thum, 2001: 419). Antik Yunan kaynakları, yukarıda değindiğimiz ve bize göre ön yargılı bir yaklaşımın ürünü olan bu kimlik ve ilişkilendirme sorununun temel dayanaklarından biridir. Öyle ki anılan kaynaklara göre Balkanlar'dan "Bryg" adıyla gelen Frigler, adlarını Anadolu'ya giriş yaptıktan sonra Frig olarak değiştirmişlerdir. Buna karşın kültürün kökenine dair soru ve sorunlar güncelliğini korumaktadır. Asur yazılı kaynaklarında[†] Muşki'li Mita olarak adlandırılan kavim ve kralı, Frigler ve ünlü kralı Midas ile bir tutulmakta, bu görüş, konu üzerine çalışmaları bulunan saygın bilim insanları

[†] II. Sargon dönemiyle birlikte (İÖ 722-705) Asur yazılı kaynaklarında ilk kez Muşki kralı olarak Mita'nın ismi geçmektedir.

tarafından da kabul edilmektedir (Körte-Körte, 1904: 17-18; Akurgal, 1955: 113; Mellink, 1965: 318; Young, 1981: 271; Muscarella, 1998: 149; Leick, 1999: 107; Yakar, 2007: 66). Bu noktada Hitit İmparatorluk Dönemi hükümdarlarından I. Arnuwanda yıllarına tarihlenen (yak. İÖ 1400-1350) yazıtlarda Fırat Nehri kuzeyinde yer aldığı düşünülen Pahuwa Ülkesi vasal kralı için de “Mita” ifadesinin kullanılmış olduğunu hatırlatmak gerekir. İÖ 14. yy’dan, İÖ 8. yy. sonlarına değin kullanım gören bu ifade, bize göre Friglerin gizli kalmış köken/kimliklerinin ortaya konması açısından oldukça önemlidir.

Gerek Asur, gerekse antik çağ kaynaklarında Anadolu’nun İÖ 12. yy. sonrasına dair görünümü ile ilgili bilgiler sınırlı ve karışık gözükse de batılı kaynaklarda Frigler ve kral Midas’dan, Asur yazılı kaynaklarında ise sadece Muşkiler ve kralları Mita’dan bahsediliyor olması ilkin Winckler tarafından dile getirilen ve sonraki yıllarda yaygın kabul gören iki halk ve kralın aynı topluluk olduğu düşüncesini destekler niteliktedir (Winckler 1901, 136; Körte-Körte 1904, 17-18; AKURGAL 1955, 113; Mellink 1965, 318; Barnett 1975; Muscarella 1998: 149 vd.). Bazı araştırmacılar, Frig-Muşki karışıklığını Germenlerin Fransızlarca “Allemand”, Ruslar tarafından ise “Nemets” olarak anılmasına benzetmekte, ancak Frigya’nın seramiklerde görülen farklılıklar sebebiyle doğu ve batı olarak ayrı değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (Sagona- Zimansky 2009: 353). Bolaris, modern Gürcistan’da yer alan ve dağlık Meskheti bölgesinde yaşamış olan Meshki’leri antik dönem yazarları aracılığı Moschoi’lere dayandırmakta ve bu halkın daha sonra Anadolu’ya giriş yaptığını değinmektedir ve Bolaris’e göre bu halk Asur yazılı kaynaklarında adı geçen Muşkiler’den başkası olmamalıdır. (Bolaris 2010, 2)

Frigler ve Muşkiler olasılıkla batılı komşuları tarafından Frigler, doğulu komşuları tarafından Muşkiler olarak tanınmakta ve bünyesinde sanatsal açıdan yöresel farklılaşmaları açıklayabilecek çeşitli etnik grupları barındırmaktadır (Özkaya 1995, 13).Yukarıda değindiğimiz üzere Friglerin Anadolu’ya ne zaman ve hangi yollar ile geldikleri tartışma konusudur. Ancak Frigler, en azından İÖ 10. yy. sonunda Gordion başkent olmak üzere (Henry 2003, 185), Ankara ve Eskişehir merkezli büyük bir krallık haline gelmiş olmalıdırlar. Friglerin güçlü bir krallık haline gelmesinden sonra uygarlığın ulaştığı sınırlar çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Anadolu Demir Çağı araştırmaları açısından büyük önem taşıyan bu konunun belli başlı tartışma konuları bulunmaktadır. Kızılırmak kavsi ve doğusu ne kadar Frigli’di? En önemli tartışmalardan birini oluşturan bu sorunun güncel cevapları çeşitli olmakla beraber, genel olarak bölgede görülen Frig malzemesi, “Doğu Frig Seramiği” (Özkaya 1995), “Orta Anadolu Demir Çağı Boyalı Seramikleri” (Sivas-Sivas 2008: 22) ve “Tabal Boyalıları” (Summers 2014: 45) gibi kavramlarla açıklanmak istenmiştir. Frig kültürünün özellikle İÖ 9-7. yy’lar arasında bölgenin dominant değeri olduğu gerek materyal, gerekse dini öğeler aracılığı ile doğrulanabilmektedir. Kerkenes’de Frig dilinin kullanıldığının öğrenilmesi, Niğde Kaynarca tümülüslerinde görülen Frig etkileri, İvriz Kabartması’nda Tabal Kralı’nın kendisini “Frigli” unsurlarla bir arada göstermeye çalışması aslında bizleri tek bir cevaba yönlendirmektedir. Kızılırmak batısı, Kütahya’ya kadar uzanan bölge, Ankara ve Eskişehir merkezli olarak doğrudan Frig çekirdek coğrafyası ile

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

ilişkiliyken, doğuda kalan bölgenin –en azından belli bir süre- etnik bileşenler bakımından olmasa dahi *Frigleşmiş* bir kültürle yoğrulduğu rahatlıkla görülebilmektedir.

Yassihöyük/Gordion'da yürütülen çalışmalarda Erken Tunç Çağ ve Orta Çağ dahil olmak üzere toplam 11 tabaka belirlenmiştir. Bunlardan 6A tabakasında görülen yoğun tahribat Kimmerler'in baskını ile ilişkilendirilmektedir (Voigt 2007: 71). Erken Frig tabakası olarak da adlandırılan 6A tabakasının tarihlendirilmesi, son yıllarda ortaya çıkarılan sonuçlar ile daha da karışarak yeni soruları beraberinde getirmiştir. 1959 yılında ortaya çıkarılan ve "Tahrip Tabakası" olarak adlandırılan bu tabakada bulunan teras yapısı ile 3 ve 4 no'lu megaronlar, yıkımdan en çok etkilenen alanlar olmuştur (Young 1975, 40-41; DeVries 1980: 36). Diğer yapılara oranla daha az hasar gören 2. megarondan alınan 256 ağaç örneği dendrokronolojik olarak incelenmiş ve ağaçların İÖ 861 yılında kesildiği anlaşılmıştır (Voigt 2005, 30). Gordion kazı ekibi geçmiş yılların sonuçları ve çevre yerleşimlerden elde edilen verileri son dendrokronolojik sonuçlarla bir arada değerlendirerek *YHSS (Yassihöyük Stratigraphic Sequence)* 6A evresindeki tahribatın İÖ 700 yıllarından ziyade İÖ 800 yıllarına tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Voigt 2005: 28 vd.). Ayrıca kentin en büyük yerleşmesinin *YHSS* 6 değil *YHSS* 5 olduğu, *YHSS* 6'da görülen tahribatın izlerinin çok kısa sürede giderildiği ve krali yönetimde bir boşluk doğmadığı dile getirilmiştir (Voigt 2005: 31).

Kültürüne dair bilgilerimiz, Friglerin kendilerine başkent olarak seçtikleri düşünülen Gordion/Yassihöyük'ün sunduğu bilimsel bulgular sayesinde her yıl daha da artmaktadır. Burada gerçekleştirilen ve yukarıda değerlendirdiğimiz tarihlendirme çalışmaları, Friglerin sanılandan çok daha önce kentleşme sürecini tamamladıklarını, Anadolu'nun çağdaş çevre kültürleri arasından sivrilerek dominant bir güç haline geldiklerini göstermektedir[‡]. Gordion'da önceleri Kimmer istilası ile ilişkilendirilen Tahrip Tabakası'nın yeni tarihinin yaklaşık olarak bir yüzyıl geriye, İÖ 800'lere çekilmiş olması Anadolu arkeolojisi, özellikle de Demir Çağı kronolojik çalışmaları açısından yeni soruları da beraberinde getirmiştir. Sözde "Karanlık Çağ" teorisi başta olmak üzere, pek çok dogmayı tamamen ortadan kaldıran yeni kronolojik sonuçlar, Friglerin önceden savlandığı üzere (Akurgal, 2000: 113) Yunan Kültürü'nden beslenen bir uygarlık değil, aksine Anadolu'nun öncül ve çağdaş kültürleri ile sıkı etkileşimleri olan ve bu kaynaktan beslenen bir halk olduğu düşüncesini öne çıkarmıştır.

[‡] Asur yazılı kaynaklarına göre Muşkili Mita Anadolu'nun çağdaş çevre kültürleri arasında ortak tehditlere karşı birleştirici bir güce sahiptir. Mita Asur'a karşı bağımsızlık savaşı veren Tabal Ülkesi beyleriyle ilişkiler kurarak Anadolu üzerindeki Asur baskılarına karşı direnişe geçmiştir. Kargamış kralı Pisiris ile yaptığı antlaşma onu artık yalnızca Anadolu'nun değil tüm Yakındoğu'nun önemli liderlerinden biri yapmakla kalmamış, aynı zamanda Asur'un büyük tepkisine yol açmıştır (Sevin, 2003: 241). İÖ. 713 yılında bölgedeki Asur gücünü kırmak üzere Tabal ve Urartu ile işbirliği yapan Mita ile ilgili bilgileri, İÖ. 711 yılında II. Sargon'un bu direnişe karşı gerçekleştirdiği seferini anlatan yazılı belge takip etmektedir (Kurt, 2010: 74).

Frigler alfabesini Fenike'den, başlıca inanç ögesi durumunda bulunan tanrıçasını Geç Hitit coğrafyası ve özellikle Kargamış'dan, maden eser üretimini doğulu komşuları Tabal ve Urartu'dan öğrenerek geliştiren, plastik sanat ürünlerini yine Geç Hitit biçimleri ile şekillendiren bir toplum olarak dikkat çeker. Saydığımız bu kültürel öğelere ilaveten seramik sanatı, özellikle de boyalı örnekleri, Anadolu ve Mezopotamya'nın köklü kültürlerinin izlerini yansıtır. Friglerin kaya anıtları ve mezarları itibarıyla yine çağdaşı Urartu'dan da izler taşıdığı bilinmektedir. Gerek yazılı kaynaklar, gerekse arkeolojik verilerin doğruladığı bu güçlü etkileşim süreci ile birlikte Frigler, "Anadolulu" bir kimlik kazanmakla kalmamış, uzun yıllar boyunca Anadolu'ya dışarıdan gelen pek çok kavme Anadolu'nun köklü kültürel birikimi aktaran ana damarlardan biri olagelmıştır.

Frigler kimdi, köken ve mirasları nelerdi gibi sorulara yanıt bulmak, bu çalışmanın temel amacı olmasa da kültürün yayılım alanını incelememiz açısından oldukça önemli ve tamamlayıcı niteliktedir. Yukarıda değindiğimiz üzere Demir Çağı Anadolu'sunun başlıca önemli uygarlığı olan Frigler ve onlara ait olan materyal kültür öğelerinin ulaştığı yerlere ilişkin sorular, kültürün yayılım alanı ve daha genel kapsamda yaşam dokusunun anlaşılması açısından son derece önemlidir.

2. Frig Coğrafyası

Frig coğrafyası üç ana bölümde incelenebilmektedir. Bunlar Doğu, Merkez ve Batı Frigya şeklindedir. Yukarıda değindiğimiz sebeplerle, Kızılırmak kavsi ve doğusunda kalan bölge çalışmamız içerisinde "Doğu Frigya" kapsamında ele alınmıştır. Doğu Frigya olarak adlandırılan bölge, yaklaşık olarak tüm Kızılırmak kavsini kapsayan araziye tanımlanmaktadır. Coğrafi çalışmalarda Orta Kızılırmak Bölümü ve Yukarı Kızılırmak Bölümü olarak değerlendirilen alanlar ile Çorum'dan Samsun'a kadar uzanan Yeşilirmak Havzası, Doğu Frigya olarak değerlendirilmektedir. Doğu Frigya sınırları içerisinde yer alan ve günümüzde Orta Kızılırmak Bölümü olarak tanımlanan bölge, doğudan batıya, Çorum, Yozgat, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Kırıkkale illerini içine almaktadır (Atalay-Mortan 1995: 593).

Kızılırmak Nehri, Doğu Frigya ile Merkez Frigya arasındaki sınırı oluşturmaktadır. İS 1. yy'da "*Phrygia Magna*" (*Büyük Frigya*) olarak adlandırılan Merkez Frigya, Sakarya ve Kızılırmak nehirleri arasında kalan ve başkent Gordion'u da içine alan büyük bir alanı temsil etmektedir. Bölgedeki başlıca Frig merkezleri başkent Gordion, Ankara, Hacıtuğrul ve Gavurkale'dir. Merkez Frigya, Doğu'da Elmadağ (1761 m) ve İdris Dağları (1990 m) ile Doğu Frigya'dan, Sündiken Dağları (1770 m) ve Sivrihisar Dağları (1819 m) ile Batı Frigya'dan ayrılmaktadır (Sevin 2001, 196 vd.). Günümüz İç Anadolu Bölgesi bölümleri temel alınırsa Merkez Frigya, Yukarı Sakarya Bölümü'nün Sivrihisar Dağları'ndan doğuda kalan kısım ile tüm Haymana Platosu'nu ve Konya Bölümü'nün kuzey kesimlerini kapsamakta, doğudaki sınırı Kızılırmak Nehri oluşturmaktadır. Bölge, sıradağlar ve iç kısımlarına doğru değişik boyutlu ovalarla bölünmektedir (Schachner 2012: 26). Yüksek dağlarla çevrili olan bu bölge binlerce yıl boyunca olduğu gibi Frigler tarafından da korunaklı, ticari faaliyetler için uygun ve kontrol altında tutulması kolay bir arazi olarak görülmüş olmalıdır ki bu doğrultuda başkent olarak kendilerine Gordion'u

seçmişlerdir. Başkent olarak Gordion'un seçilmesi hiç şüphesiz yalnızca bölgenin korunaklı topografik yapısı ile ilişkili değildir. Coğrafi özelliklerin sunduğu verimli arazi yapısı da Friglerin bu bölgeye niçin yerleştikleri sorusunun cevapları arasında sayılabilmektedir. İhtiyaçları oranında tarım ve hayvancılıkla uğraşabilmelerini sağlayacak coğrafi koşulların var olması da Friglerin bu bölgeye yerleşme sebeplerinden biri olmalıdır. Bölgenin Tunç Çağları'ndan bu yana bilinen arkeo-botanik geçmişinde arpa ve buğday önemli bir yer kaplamaktadır (Yakar 2007: 239; Atalay-Mortan 1995: 565). Hitit Dönemi'ne ait bir metinden, tahıl ürünlerinin bu bölgenin sosyal yaşamında önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir[§]. Zamansal süreçte bunun değişmediği, günümüzde de arpa ve buğdayın bölgenin en önemli tarım ürünleri arasında sayılmasından anlaşılmaktadır (Gürsan Salzman 2005: 176).

Günümüzde İç Anadolu'nun %13'ünü kapsayan ormanlar Ardıç, Meşe ve Çam ağaçlarından oluşmakta olup geri kalanı antropojen steplerdir (İzbrak 1984: 258). Tunç ve Demir çağlarında ise ormanlık alanın bölgenin %70'lik bir kesimini kapsadığı belirtilmektedir (Yakar 2007: 196). Friglerin bölgede etkin bir güç olarak görüldüğü Demir Çağı'nda orman ve bitki örtüsünün de daha çeşitli olduğu, konuyla ilgili arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Başkent Gordion'da yer alan ve MM Tümülüsü olarak adlandırılan mezar odasında kullanılan ahşap malzeme üzerine gerçekleştirilen çalışmalar bunu doğrular niteliktedir. 21 odun örneği üzerinde yapılan incelemeler, mezar odasının tavan, taban ve dış kısmında Porsuk, Toros Sediri, Sarıçam ve Ardıç gibi farklı tür ağaçların kullanıldığını göstermektedir (Uslu 1970: 120-121).

Bir diğer bölge olan Batı Frigya, Eskişehir, Afyonkarahisar, Isparta, Bilecik, Kütahya ve Balıkesir'in kuzey kesimini içine almaktadır. Anıtların yer aldığı geniş bir alanı kaplayan Batı Frigya'nın kültürel açıdan çekirdeğini *Dağlık Frigya*, *Küçük Frigya* ya da *Frig Vadisi* olarak isimlendirilen yöre oluşturmaktadır (Haspels 1971: 20; Ramsay 1960, 163 vd; Ruge 1941: 781 vd.). Dağlık Frigya'nın yanı sıra antik kaynaklarda Phrygia Epictetus ve Hellespontos Phrygia** olarak adlandırılan yöreler ile Phrygia Paroreia†† olarak tanımlanan yöre de çalışma içerisinde Batı Frigya kapsamında değerlendirilmektedir. Eskişehir ilinin doğu, kuzeydoğu ve güneydoğusunda yer alan Sivrihisar, Beylikova, Mihaliççık ve Günyüzü, Batı Frigya ile Merkez Frigya'nın geçiş bölgesinde bulunmaktadır (Tüfekçi Sivas 2007a: 78).

[§] Tahıl ürünleri Hititler'de büyü metinlerine dahi girmiş, insan ve hayvanların beslenmesinde tahılın önemli rolünden şu sözlerle bahsedilmiştir; "*Tahıl nasıl insanların, öküzlerin, koyunların ve vahşi hayvanların hayatını koruyorsa, aynı şekilde bu tahıl da kral ve kraliçeyi ve bu evi korusun*" Hoffner 1974, 60-61.

** Hellespontos Phrygia'sı Pers Döneminde (İÖ 546-334) Batı Anadolu'da kurulmuş, başkenti Daskyleion olan bir satraplık merkezidir. Strabon, her ne kadar buranın Phrygia Epictetus sınırları ile aynı olduğunu belirtse de, genel kanı Hellespontos Phrygia'sının daha çok Troas, Mysia ve Bithynia topraklarını kapsadığı yönündedir. Ksenophon, Anabasis adlı eserinde Aiolis, Phrygia ve Troas'ı aynı birlik içinde saymakta, bunların her birinin Pharnabazos'un memleketleri olduğunu belirtmektedir. Ksen. Anab. 5.6.24.

†† "Dağ dizisi boyunca uzanan Phrygia" anlamına gelen bu ifade, Strabon tarafından Phrygia Epictetus'un bir kısmı olarak betimlenmiştir. Strabon, Philomelion ve Psidia yakınındaki Antiokheia'yı Paroreios'un kentlerinden saymaktadır. Strab. XII, 8, 577.

Üçüncü zamana tarihlenen volkanik tüflerle kaplı olan Dağlık Frigya arazisi, ilk çalışmaları gerçekleştiren bilim insanlarından C.H.E. Haspels tarafından “*The Highlands of Phrygia*” olarak adlandırılmış, bu ifade dilimize “*Dağlık Frigya*” olarak çevrilerek genel kabul görmüştür (Haspels 1971: 20). Çalışmamız açısından son derece önemli olan Dağlık Frigya yöresi kuzeyde Eskişehir, güneyde Afyonkarahisar, batıda Kütahya ve doğuda Eskişehir ili Seyitgazi ilçesi ile sınırlanmaktadır (Tüfekçi Sivas 1999: 5). Burada yer alan Frig anıtları dağılım alanlarına göre üç ana grupta incelenmekte^{**}, yörede son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar bu grupların sayı ve dağılımında artış sağlanabileceğini göstermektedir (Tüfekçi Sivas 1999: 6). Coğrafya çalışmaları içerisinde İç Batı Anadolu Eşiği olarak da tanımlanan bölge, İç Anadolu Bölgesi’nin kuzeybatı kesimini çevirmekte ve kollar halinde denize dikey olarak uzanan dağların arasından, vadiler aracılığıyla, Ege ve Marmara denizleri kıyılarına doğru açılmaktadır (İzbırak 1984: 18)

Batı Toroslar’ın bir uzantısı olan Sultan Dağları (2520 m) ile biraz daha kuzeyde yer alan Emir Dağı (2241 m) arasında uzanan Dağlık Frigya bölgesi, güneybatıda Pisidia ile sınırı oluşturmaktadır. Arkeoloji ve Coğrafya çalışmalarında “Frig Vadisi” olarak da adlandırılan Dağlık Frigya, yüksek ve dik tuf kayalıklardan oluşan plato veya düz tepeli dağlarla sınırlı, derin vadilerle kaplıdır (Tüfekçi Sivas 1999: 8). Özellikle kuzeybatı-güneydoğu yönlü görülen bu vadiler, dik ve yüksek kayalıklardan oluşmuş plato ve dağlarla çevrelenmektedir. Bu vadiler Eskişehir’de Doğanlı, Yazılıkaya-Midas, Kümbet vadileri, Afyonkarahisar’da Köhnüş ve Karababa vadileri, Kütahya’da Doğuluşah ve Fındık vadileridir (Tüfekçi Sivas 1999: 8 vd). Vadilerin başta savunmaya yönelik iskan tipine olanak sağlayan fiziki özellikleri, zengin ormanlar, bereketli topraklar ve en önemlisi yoğun akarsu varlığı, Frigler için bölgenin önemini artırmış olmalıdır. Nitekim bölgedeki araştırmalar, Dağlık Frigya sınırları içerisinde yer alan Frig yerleşmeleri ve kaya anıtlarının birbirini takip eden bu vadilerde yoğunlaştıklarını göstermektedir (Tüfekçi Sivas 2007b: 15).

Dağlık Frigya bölgesinde çağlar boyunca kültürlerin oluşmasını sağlayan ana etkenlerden biri akarsular olmuştur. Tatlı ve sıcak su kaynakları açısından son derece zengin olan bölgenin başlıca kaynağı Sakarya Nehri’dir. İsmi Yunan mitolojisindeki nehir tanrısı Sangarius’dan alan Sakarya Nehri, Afyonkarahisar’ın kuzeydoğusunda yer alan Bayat Yaylası’ndan doğmaktadır. Önce doğuya, İç Anadolu Bölgesi’ne doğru akan nehir, daha sonra Kızılırmak’ın tersine bir kıvrımıyla kuzeye yönelmektedir. Polatlı yakınlarında en büyük kollarından Porsuk ve Ankara Çayları ile birleşen Sakarya Nehri, Geyve Boğazı’nı geçerek Karadeniz’e dökülmektedir. (Tüfekçi Sivas 1999: 10).

Bereketli toprakları ve Frig inanç sisteminin en önemli yansıması olan Matar tapınımına yönelik kült uygulamalarına imkan veren coğrafyasıyla Frig kültür

^{**} 1. Grubu Eskişehir’in güneydoğusunda, Türkmen Dağı’nın güneyindeki Midas ve Kümbet vadilerinde bulunan anıtlar oluşturmaktadır. 2. Grup Türkmen Dağı’nın güneyinde yer alan Köhnüş ve Karababa vadilerindeki anıtlardan, 3. Grup ise Türkmen Dağı’nın kuzeyinde bulunan anıtlardan oluşmaktadır. Tüfekçi-Sivas 1999, 5 vd.

tarihi içinde oldukça önemli bir yer tutan bölgede anıtların dışında çok sayıda yerleşim de bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri Midas Kenti, Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Kotiaieion/Kotiaion (Kütahya), Akroinos (Afyonkarahisar) ve Pessinus (Eskişehir/Ballıhisar)’dur. Batı Frigya kapsamında değerlendirebileceğimiz Daskyleion kenti ve yakın çevresi, Dağlık Frigya’dan bağımsız bir alanda yer almaktadır. Antik kaynaklar tarafından “Hellespontos Phrygia” sınırları içinde değerlendirilen Daskyleion kuzeybatı Anadolu’da, Bandırma’ya 40 km mesafedeki Ergili Köyü’ne çok yakın olan Manyas Gölü kıyısındaki Hisar-tepe üzerinde yer almaktadır (Bakır 2004: 55 vd). Marmara Denizi’nin güneyinde yer alan bir yerleşim birimi olan Daskyleion’un doğusunda Karacabey, batısında Gönen, kuzeyinde Erdek ve Kapıdağ ile güneyinde Manyas ve Kuşgölü bulunmaktadır. Kuzeyden güneye doğru kısmen dağlık ve engebeli bir araziye sahip olan yörenin en yüksek dağı, doğusunda yer alan 764 m. yüksekliğindeki Karadağ’dır. İlçenin kuzeyinde yer alan Kapıdağ ise, Bandırma ve Erdek körfezleriyle çevrilmiş bir yarımadadır.

3. Frig Yaşam Merkezleri

Arkeoloji bilimi kapsamında son yıllarda artarak devam eden “yerleşim dokusu” ve “yerleşim modeli” konulu çalışmalar, spesifik kültür merkezlerinin yakın çevreleriyle olan ilişkilerini incelerken, çalışmamız içerisinde ele alacağımız “yaşam dokusu” ile Frig kültürünün, buluntular aracılığı ile ulaştığı noktaları göstermesi amaçlanmaktadır. Çalışmamız, literatür taraması ve bu tarama sonrası oluşturduğumuz *Statistical Package for the Social Sciences* (SPSS) verilemelerine dayanmaktadır^{§§}. Çalışma içerisinde değineceğimiz merkezlerin tamamı “Frig Yaşam Merkezi” olarak tanımlanmıştır. Pek çoğu yüzey araştırmaları sonucu tespit edilen merkezlerin tabakalaşmaları bilinmeksizin “Kent Merkezi” olarak tanımlanmasının yanlış olacağı önermesiyle oluşturduğumuz bu ifade sayesinde amacımız, Frig kentlerini değil, Frig kültüründen öğeler barındıran merkezlerin tip ve dönemseller dağılımlarını –var olan veriler ışığında- bir arada değerlendirmektir.

“Frig Yaşam Merkezi” olarak değerlendirdiğimiz merkez sayısı bugünkü bilgilerimiz ışığında 164’tür. 164 merkezin illere göre dağılımı ilginç bazı sonuçlar taşımaktadır. Afyonkarahisar, Eskişehir, Ankara, Kırşehir, Tokat, Samsun ve Aksaray gibi şehirler Frig kültürü ile ilişkilendirilen buluntuların yoğun olarak gözlemlendiği merkezler arasındadır.

Bugüne değin yürütülmüş olan çalışmaları araştırma yöntemlerine göre değerlendirdiğimizde merkezlerin çoğunlukla yüzey araştırmaları aracılığıyla saptandığı görülmektedir (**Grafik 1**). Çalışma içerisinde incelediğimiz 164 Frig yaşam merkezinin 136’sı yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilmiştir. Arkeolojik kazısı yapılmış ya da yapılmakta olan Frig yaşam merkezlerinin sayısı ise 28’dir (**Grafik 2**). Modern merkezlere göre yapılan değerlendirmede yoğunluğun Frig

^{§§} Çalışmamız kapsamında Frig buluntusu sunan fakat alan tipi belli olmayan İstanbul-Aya İrini gibi merkezler değerlendirmeye alınmamıştır. Merkezlere dair ayrıntılı kaynakça için bkz: Erdan 2015: 260-293.

çekirdek bölgesi olan Ankara ve “Dağlık Frigya” olarak da anılan Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya yörelerinde olduğu söylenebilmektedir. Geleneksel Frig çekirdek bölgesinin dışında yer alan Kırşehir ve Aksaray yöresinde belirgin bir kümeleşme görülmektedir. Şaşırtıcı olarak değerlendirebileceğimiz bu sonuç, bölgede gerçekleştirilen kapsamlı yüzey araştırmaları ile ilgili olmalıdır.

3.1. Frig Yaşam Merkezlerinin Alan Tiplerine Göre Dağılımı

Yüzey araştırması yoluyla incelenen yaşam merkezlerinin önemli bir kısmını höyük ve kale tipi yerleşimler oluşturmaktadır (**Grafik 3**). Bu yöntemle bugüne dek 93 höyük, 30 kale, 5 yamaç yerleşimi, 2 dağınık buluntu merkezi, 5 düz yerleşme olmak üzere toplam 136 merkez incelenmiştir. Kazısı gerçekleştirilen ve Frig tabaka buluntusu veren yaşam merkezlerinin sayısı yukarıda değindiğimiz üzere 28'dir. Bu merkezleri alan tiplerine göre incelediğimizde yüzey araştırmalarında olduğu gibi höyüklerin sayıca fazla olduğu görülmektedir. 22 höyük, 1 yamaç yerleşimi, 2 dağınık buluntu yeri ve 3 düz yerleşmede gerçekleştirilen kazılarda Frig kültürüne dair tabaka ve buluntular ele geçmiştir. Alan tipleri bölgelere göre lokal özellikler göstermektedir. İncelenen yerleşimlerin 115'i höyük, 31'i kale, 6'sı yamaç yerleşimi, 4'ü dağınık buluntu yeri, 8'i düz yerleşme şeklindedir. (**Grafik 4**).

Frig yaşam varlığının sayıca en çok tespit edildiği yerleşim tipi höyükler, kale tipi yerleşimlerle beraber Anadolu'da Frig varlığının en çok görüldüğü iki ana yerleşim modelinden birincisini oluşturmaktadır. Verimli tarım arazileri ve su kaynaklarının yakınlarında konumlanan bu tip yerleşimler, Frig yaşam varlığının en yoğun gözlemlendiği modeli oluşturmaktadır. Bugüne değin gerçekleştirilen çalışmalarda toplam 115 höyükte Frig buluntusu saptandığı bildirilmektedir. Höyüklerin modern merkezlere göre dağılımı incelendiğinde (**Grafik 5, Harita 1**) Eskişehir 29 merkezle başta gelmektedir. Eskişehir'i, Kırşehir 19 ve Aksaray 14 höyük ile takip etmektedir. Eskişehir'de Frig buluntusu saptanan höyük tipi yerleşimlerin genellikle belli bölgelerde yoğunluk gösterdiği gözlemlenmektedir. Höyükleşme, Eskişehir kent merkezi ile güneyde yer alan Seyitgazi ve Han ilçelerinde artış gösterir. Yukarıda değindiğimiz üzere höyük tipi yerleşimlerdeki belki de en ilginç sonuç, Kırşehir ve Aksaray verilerinden elde edilmektedir. Kırşehir'de il geneline yakın bir dağılım görülmekteyken, Aksaray'da kümeleşme Merkez ve Ortaköy etrafındadır. Ankara'da da 9 adet Frig buluntusu saptanan höyük yer almaktadır. Yoğunluğun İç Anadolu çevresinde izlenebildiği bu yerleşim tipinin Eskişehir dışında İç Batı Anadolu'da yaygın olmadığı izlenmekte, buna karşın Kuzey-Orta Anadolu bölgesinde, özellikle de Yeşilirmak havzasındaki artış dikkati çekmektedir^{***}. Frig buluntusu saptanan höyüklerin kronolojik devamlılık içerdiği

^{***} Frig yaşam merkezleri arasında yer alan höyük tipi yerleşimler doğudan batıya şunlardır; **Ordu**'da Azmikale, Çamaşluoğlu, Çukurçayır, Naltepesi, Pilav Tepesi, Yazıtarla, **Tokat** İli'nde, Ali Tepesi-Üçgözen, Engüren Höyük, Kayapınar, Maşat Höyük, Sulusaray-Sebastopolis, Tilkitepe, **Samsun**'da Akalan, Garco Tepe, Kale Tepe 1 ve Sarıgazel Höyük, **Amasya**'da Ayvalıpınar II, Oluz Höyük ve Toklutepe, **Yozgat**'da Alişar, Çalapverdi Höyük, Kerkenes Dağ, **Çorum**'da Alacahöyük, Boyalı Höyük, Eskiyyapar, Mahmatlı ve Pazarlı, **Sinop**'ta Nohutluk Mevkii ve Gavur Tepe, **Nevşehir**'de, Aleyli, Yamalı ve Zank, **Kırşehir**'de Avanoğlu, Boz Tepe, Çiğdeli, Çoğun Höyük, Göl Hisar, Güllühöyük, Hüseyinli Höyük,

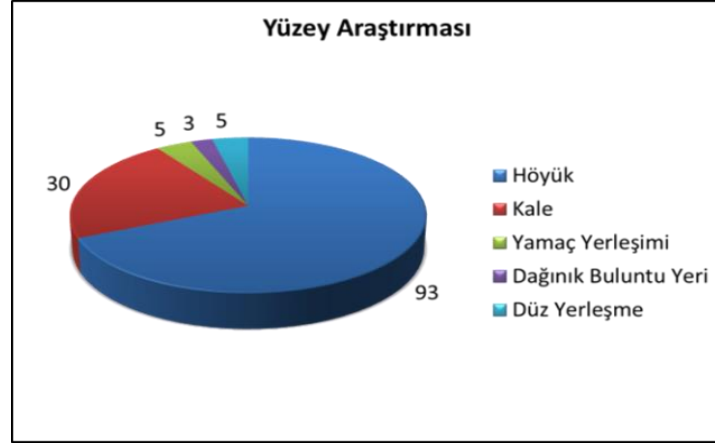
görülmektedir. Yassihöyük/Gordion'un yanı sıra Maşat Höyük, Alishar, Alacahöyük gibi önemli erken yerleşimlerde de Frig yapı katlarının var olduğu bilinmektedir.

Anadolu'nun, özellikle de iç bölgelerin İÖ 2. binyıldan bu yana yaygın yerleşim tiplerinden birisi de kalelerdir. Erken Tunç Çağı'ndan bu yana uygulanmasına karşın gerçek anlamda Hititlerle beraber karşımıza çıkan bu yerleşim tipi güçlü tahkimat sistemleri ile çevrili bir yerleşim modeli olarak dikkati çekmektedir. İÖ 2. binyılın gergin siyasi ortamında toplumların kentlerinin korunmasına büyük önem verdiklerini gösteren bu yerleşim tipi köklü Anadolu'nun kültürünün taşıyıcısı konumundaki Urartu ve Frigler'de de, nitelik ve yapısal değişikliklere karşın kullanılmaya devam etmiştir. Höyük tipi yerleşimlerin yoğunluğuna karşın kale tipi yerleşimler de Frigler tarafından benimsenmiş bir modele işaret etmektedir. Uygarlığın kültürel izlerine rastlanılan kale sayısı bugünkü bilgilerimiz ışığında 30'dur. Bu sayı, yaşam merkezleri arasında sayıca en fazla olan ikinci grubu kale tipi yerleşimlerin oluşturduğunu göstermesi açısından önemlidir. 30 kalenin modern merkezlere göre dağılımı incelendiğinde eskiçağ yazılı kaynaklarınca bilinen Frig yayılımına daha yakın bir model dikkati çekmektedir. Frig yaşam merkezleri kapsamında değerlendirilen kalelerin hemen hepsinin topografik olarak yüksek kesimlere kurulduğu görülmektedir. 30 kale yerleşiminin tamamı yüzey araştırmaları yoluyla incelenmiştir. Başta C. H. E. Haspels olmak üzere (Haspels, 1971), pek çok araştırmacı tarafından kapsamlı olarak incelenen kale tipi yerleşimlere daha çok Eskişehir'de rastlanılmaktadır. 13 Frig kale yerleşimi tespit edilmiş olan Eskişehir, tüm kalelerin 1/3'üne yakınına ev sahipliği yapmaktadır. Ankara ve Afyonkarahisar 5'er kale tipi yerleşimle Eskişehir'i takip etmektedir. Daha sonra sırasıyla 3 yerleşimle Kütahya, 2 yerleşimle Çorum ve 1'er yerleşimle Konya ve Tokat takip etmektedir.^{†††} (**Grafik 6, Harita 2**).

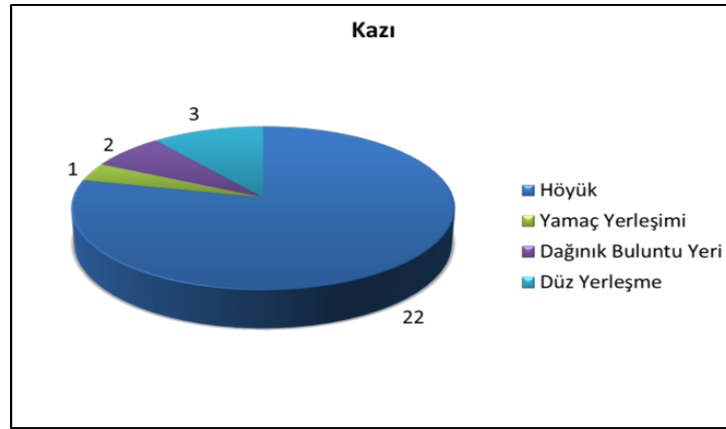
Kalehöyük, Kaman Kalehöyük, Kara Höyük, Kızlar Höyük, Kurancılı Höyük, Küçükale Höyük, Meryemkası Höyük, Sarı Höyük, Sevdğin Höyük, Sulhanlı Höyük, Öksüz Höyük ve Yazıkınık Höyük, **Kastamonu**'da Delibeyoğlu Sırtı ve Gavrevleri, **Çankırı**'da Salur Höyük ve Salman Höyük, **Kırıkkale**'de Büyükkaletepe, **Aksaray**'da Aflak, Ağzıkarahan, Alayhan, Böğüt, Büyük Bezirci Höyük, Çardak Güney Batı Höyüğü, Çetin Höyük, Çiftevi, Koçhasan, Kötücük, Kültepesi, Sulu, Sungurlu Höyük ve Tosun Höyük, **Konya**'da Alaettin Tepe, **Ankara**'da Boz Höyük, Büyük Höyük, Cavarlı Höyük, Çankırıkapı, Kadı, Samutlu, Türkhöyük, Yassihöyük-Gordion ve Yenidoğan-Hacıtuğrul Höyüğü, **Eskişehir**'de Alpanos, Alyamak, Bakırcıhöyük, Çiftlik Yaması, Derbent, Doğray, Donbaz, Duduhöyük, Hamidiye 1, Hankaraağaç, Hüyücek, Kalehöyük, Karacahöyük, Karahöyük-Midaion, Karapazar, Keçiçayırı, Kırıcı, Kulapa, Kümbet, Porsuk II, Yalınlı, Yaslanbayır, Yassihöyük, Üryan, Zaferhamit, Şarhöyük- Dorylaion, Tekören ve Türkmentokat, **Afyonkarahisar**'da Ablak ve Kırkel, **Kütahya**'da Aizanoi, Gökçeler ve Seyitömer, **Bahkesir**'de Daskyleion.

^{†††} Kale tipi yerleşimlerin doğudan batıya, modern merkezlere göre dağılımı şu şekildedir; **Tokat**'ta Hüseyingazi-Kaletepe, **Çorum**'da Suludere ve Ziraatkayası, **Konya**'da Göçeri Kale, **Ankara**'da Asartepe, Gavurkalesi, Kaletepe, Şeyhali ve Yenikayı, **Eskişehir**'de Adahisar Kalesi, Akpara Kale, Aktepe Kalesi, Beşsaray Asar Kale, Demirkapı Kalesi, Deve Boynu Kalesi, Dübecik Kale, Gökgez Kale, Kocabaş Kale, Kümbet Asar Kale, Pişmiş Kale, Yapıldak Asar Kaya ve Zey Kalesi, **Afyonkarahisar**'da Avdilas Kale, Döğer Asar Kaya, Köhnüş Kalesi, Nallı Kaya Kalesi, Üçlerkayası, **Kütahya**'da Deliktaş, Doğuluşah Asarkaya, Fındık Asar Kaya .

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu’da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

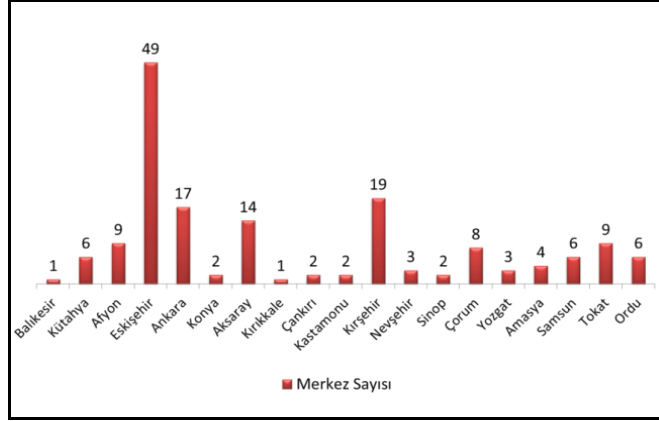

Grafik 1. Yüzey Araştırması Sonucu Saptanan Frig Yaşam Merkezleri'nin Alan Tiplerine Göre Dağılımı.

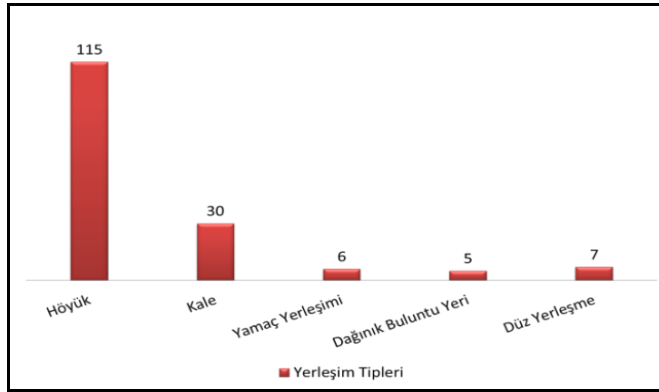

Grafik 2. Kazısı Gerçekleştirilen Frig Yaşam Merkezleri'nin Alan Tiplerine Göre Dağılımı.

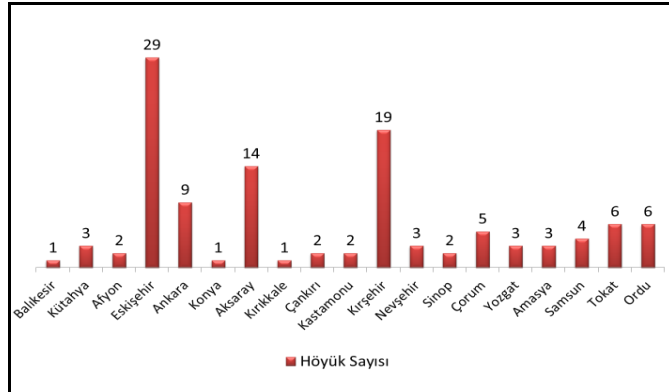
Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

Grafik 3. Yaşam Merkezlerinin Modern Merkezlere Göre Dağılımı.

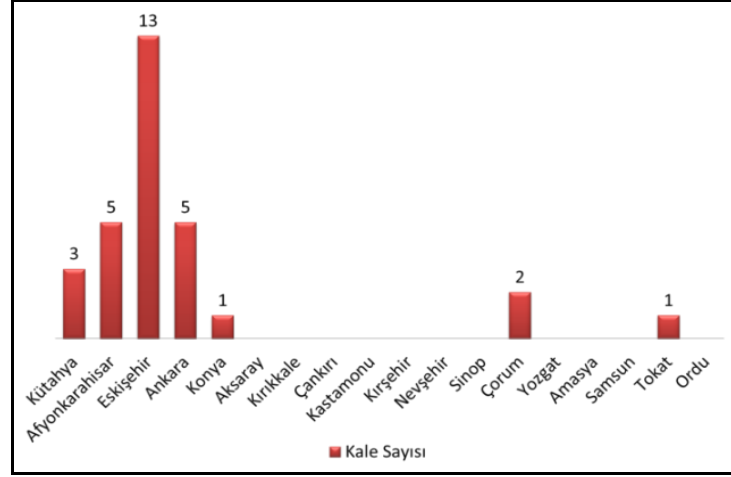

Grafik 4. Yerleşim Tiplerinin Sayısal Dağılımı.

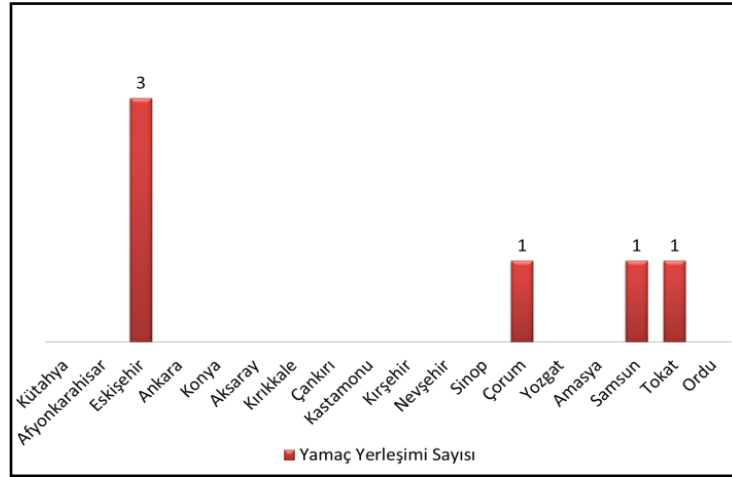

Grafik 5

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

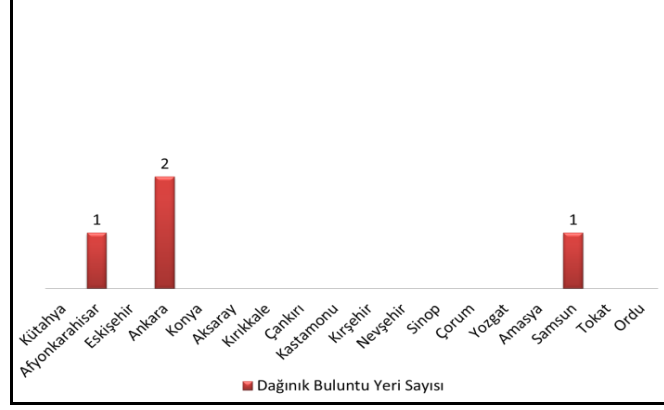

Grafik 6.

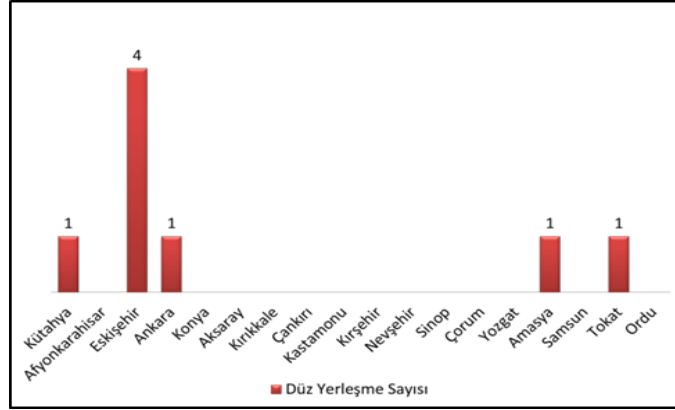

Grafik 7.

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu’da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

Grafik 8.

Grafik 9.

Kalkolitik Çağ’dan bu yana Anadolu’da kullanılan bir model olan yamaç yerleşimleri, Frig yaşam merkezleri kapsamında incelenen bir diğer yerleşim tipini oluşturmaktadır. Tüm Frig yaşam merkezleri içerisinde yamaç yerleşimlerinin oranı oldukça düşüktür. Toplam 164 yaşam merkezinden sadece 6’sının bu yerleşim tipinde konumlandığı görülmektedir. Frig yaşam merkezlerini bir arada değerlendirdiğimizde yamaç yerleşimlerinin genel toplamın yalnızca %4’ünü oluşturduğu görülmektedir. Yamaç yerleşimlerinin bölgelere göre dağılımını incelediğimizde kendi içerisinde yoğunluğun İç Batı Anadolu ve Yeşilirmak Havzası’nda olduğu görülmektedir. İllere göre dağılım ise kale tipi yerleşimler ile bir ölçüde paralellik göstermekte, yüksek rakımlı noktalarda kurulan yamaç yerleşimlerinin Eskişehir’de yoğunlaştığı görülebilmektedir. 6 yamaç yerleşiminin

3'ü Eskişehir'de, 1'er tanesi ise Çorum, Tokat ve Samsun'da yer almaktadır^{***} (**Grafik 7, Harita 3**).

Dağınık buluntu merkezleri, Frig yaşam merkezleri arasında sayıca en az görülen yerleşim tiplerindedir (**Grafik 8**). Herhangi bir kültür katmanı olmaksızın çoğunlukla tesadüfi olarak bulunan buluntu gruplarının kimliklendirilmesi amacıyla oluşturulan “dağınık buluntu merkezi” tanımına uyan alanların sayısı toplamda 5'dir. Bunlardan 2'si Ankara'da, 2'si Afyonkarahisar'da, 1'isi de Samsun'dadır. Dağınık buluntu merkezleri toplamın sadece %3'ünü kapsamaktadır^{§§§}. Sayıca az olmasına karşın dağınık buluntu merkezleri, özellikle de “Ankara Grubu” sunduğu birbirinden önemli eserler aracılığı ile Frig arkeolojisi açısından ilgi çekicidir. Kentin belli başlı noktalarından ele geçen başta orthostatlar olmak üzere Frig kültürü ile ilişkilendirilen eserler, stil kritiği ve tarihlendirme açısından son derece önemli bilgiler sunmaktadır. Frig yaşam merkezlerinde görülen bir diğer yerleşim tipi düz yerleşmelerdir (**Grafik 9**). Bu kapsamda ele alabileceğimiz yerleşimlerin sayısı 8'dir. Düz yerleşmelerin önemli bir bölümünün 4 yerleşimle Eskişehir'de, diğer 4 yerleşimin ise Kütahya, Ankara, Amasya ve Tokat'da olduğu görülmektedir. Düz yerleşmeler Frig buluntu merkezlerinin yalnızca %5'ini kapsar^{****}.

4. Yerleşim Tiplerinin Dönemsel Dağılımı

Çoğunluğu yüzey araştırması raporlarına dayanan veriler, Anadolu'da Frig yayılımının dönemsel analizini ortaya çıkarmak açısından yetersiz kalmıştır. Bu durumun başlıca sebebi, araştırma raporlarında “Frig Seramiği” ya da “Frig Gri Seramiği” olarak tanımlanan ve sıklıkla karşılaşılan mal gruplarının tarihlendirmelerine dair eksikliklerdir. Bu doğrultuda çalışma içerisinde değerlendirdiğimiz dağılımın, salt tarihsel aralık sunan çalışmalara dayandığını belirtmek gerekmektedir.

Kazısı gerçekleştirilen ya da gerçekleştirilmekte olan Frig merkezlerinin sayısı daha önce değindiğimiz üzere oldukça azdır. Bu doğrultuda Frig yaşam merkezlerinin kültürel özelliklerinin daha net anlaşılabilmesi açısından bu merkezlerden elde edilen veriler büyük önem taşımaktadır. Özellikle Frig başkenti Gordion'da yürütülen çalışmalar, Frig uygarlığının kayıp halkalarına ışık tutması açısından oldukça büyük önem taşır. Yerleşim tiplerini dönemsel olarak incelemeyen önce Frig başkenti Gordion'da değişen kronolojiye kısaca değinmek gerekmektedir. Öyle ki başkentte yaşanan değişim, Anadolu'nun farklı coğrafyalarından elde edilmiş Frig buluntularının tarihlendirilmesi noktasında da büyük önem taşımaktadır. Frig kronolojisi ile ilgili olarak, Gordion kazı ekibi

^{***} Bu yerleşimler doğudan batıya modern merkezlere göre şunlardır; **Tokat**'da Katmerkaya, **Samsun**'da Çeş Tepesi, **Çorum**'da Boğazköy-Hattuşa ve **Eskişehir**'de Ballık Kale, Gökçekısık, Kartaltepe-Karacakaya.

^{§§§} **Samsun**'da Süleyman Mevkii, **Ankara**'da Ulus ve TTK Binası, **Afyonkarahisar**'da Karababa Vadisi, Ahıbbaba Tekkesi dağınık buluntu merkezleri arasındadır.

^{****} Yerleşmeler arasında **Tokat**'ta Deliktaş, **Amasya**'da Bakacaklar Mevkii, **Ankara**'da Hacı Bayram Tepesi, **Kütahya**'da Asarkaya, **Eskişehir**'de İnli, Kes Kaya, Pessinus ve Yazılıkaya-Midas Kenti sayılabilmektedir.

tarafından gerçekleştirilen son çalışmalarda Erken Frig Dönemi'nin iki aşamada değerlendirildiği görülmektedir. Buna göre Erken Frig Dönemi, "Öncü Erken Frig" ve "Erken Frig" olarak iki safhada ele alınmakta, Öncü Erken Frig Dönemi İÖ 950-900, Erken Frig Dönemi ise İÖ 900-800, Orta Frig Dönemi İÖ 800-540, Geç Frig Dönemi ise İÖ 540-330 arasına tarihlendirilmektedir (Rose 2013: 2). Gordion Erken Frig Tahrip Tabakası'nda, Manning ve Kromer tarafından gerçekleştirilen radyokarbon çalışmaları, tahrip tabakasının İÖ 835-820 ya da İÖ 805-795 yılları arasına tarihlenmesi gerekliliğini ortaya koymuştur (Manning-Kromer 2011: 142 vd). Orta Frig Dönemi (YHSS 5) de yine aynı çalışmada İÖ 8. yüzyıl başlarına tarihlendirilmekte (Manning-Kromer 2011: 142-146), bu verilerin Orta Anadolu Demir Çağı kronolojisi açısından bir dayanak noktası olacağı belirtilmektedir (Manning-Kromer 2011: 142).

Gordion sonuçları ışığında yerleşim tipleri dönemsel olarak incelendiğinde Anadolu'da Erken Frig (YHSS^{††††} 6A-B İÖ 950-800), Orta Frig (YHSS 5 İÖ 800-540) ve Geç Frig (YHSS 4, İÖ 540-330) dönemlerinin tümünde geniş bir iskan görülür. Erken Frig Dönemi'ne tarihlenen 46 merkezden 20'sinin höyük, 16'sının kale, 4'ünün yamaç yerleşimi, 1'inin dağınık buluntu yeri, 5'inin ise düz yerleşme tipinde olduğu anlaşılmaktadır. Orta Frig Dönemi'ne dair buluntular saptanan 44 merkez bulunmaktadır. Bunlardan 17'si höyük, 19'u kale, 4'ü yamaç yerleşimi, 1'i dağınık buluntu yeri ve 3'ü düz yerleşmedir. Geç Frig Dönemi'nde ise toplam 47 merkezde Frig kültürüyle ilişkili buluntu yer almaktadır. 47 merkezden 20'si höyük, 18'i kale, 4'ü yamaç yerleşimi, 1'i dağınık buluntu yeri, 4'ü ise düz yerleşmedir. Kale tipi yerleşimlerin Orta Frig Dönemi'nde artış gösterdiği görülmektedir. Bu tip yerleşimlerin tercihen öne çıkması, Gordion Tahrip Tabakası'nı takip eden süreç ve Kimmer istilasının da içinde yer aldığı bir dönemi kapsamaması nedeniyle oldukça anlaşılır bir durum olarak dikkati çekmektedir.

5. Merkezlerin Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı

Frig yaşam merkezlerinin coğrafi bölgelere göre dağılımı incelendiğinde yayılımın İç Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaştığı görülmektedir. 164 merkezin 113'ü bu bölgede yer almaktadır. Frig çekirdek bölgesi olarak değerlendirilen Ankara ve yakın çevresi, özellikle Aksaray, Kırşehir ve Çorum yöreleri yoğun Frig buluntusu sunan merkezlere sahiptir. İç Anadolu Bölgesi'ni toplam 36 merkezle Karadeniz Bölgesi izlemektedir. Ege Bölgesi'nde ise toplam 14 merkezde Frig buluntusu ile karşılaşmıştır. Burada sayının azalmasının temel nedeni aslında Dağlık Frigya olarak bir arada değerlendirilen Eskişehir-Kütahya-Afyon yörelerinin günümüz bölgesel dağılımında farklı coğrafyalarda sayılmalarından kaynaklanmaktadır. Bölgenin bir arada, bugün kullandığımız bölgesel ayrımlar olmaksızın değerlendirilmesi sonucunda Dağlık Frigya yerleşimlerinin sayısının 64 olacağını belirtmek isteriz. Böyle bir yöntem kullanıldığında İç Anadolu'da sayılan Eskişehir yöresinin 49 merkezi toplamdan düşüldüğünde bölgede yer alan ve Frig buluntusu

^{††††} *Yassıhöyük Stratigraphic Sequence*. Tarih aralıkları son kronolojik bulgulara dayanarak Gordion kazı ekibinin paylaştığı veriler aracılığı ile sunulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Voigt, 2005: 22-36.

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

sunan merkezlerinin sayısı 61'de kalmaktadır. Bu durumda Frig yaşam varlığının İç Anadolu Bölgesi kadar, Dağlık Frigya'da da yoğunlaştığı görülmektedir.

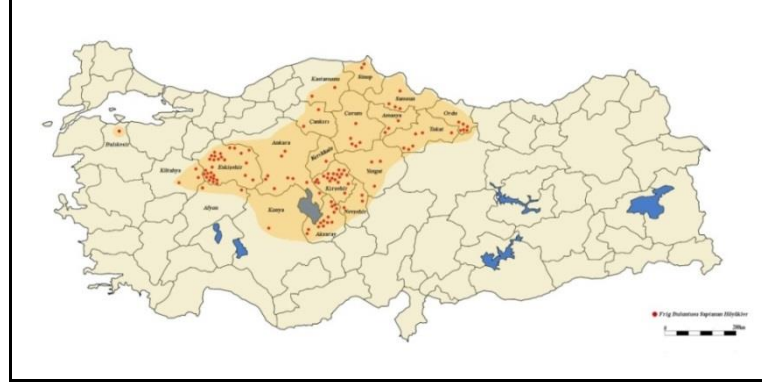
İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan Frig yaşam merkezlerinden elde edilen buluntular incelendiğinde Frig gri seramiğiyle daha çok karşılaşılmaktadır. Toplam 30 merkezde sadece gri seramik ele geçmiştir. Buluntuların dönemlerine göre ayrıldığı yayınlardan edindiğimiz bilgilere göre İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan Frig yaşam merkezlerinin 21'inde Erken Frig, Orta Frig ve Geç Frig malzemeleri bir arada ele geçmiştir. 5 merkezde yalnızca Erken Frig, 3 merkezde sadece Orta Frig, 4 merkezde Geç Frig, 1 merkezde Erken Frig ve Orta Frig, 3 merkezde hem Orta Frig, hem de Geç Frig, 1 merkezde ise Erken Frig ve Geç Frig dönemlerine tarihlenen buluntular bir arada ele geçmiştir. 21 merkezde her üç Frig evresine dair buluntularla karşılaşmış olması, kültürün bu bölgede devamlılığına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bunun yanı sıra diğer evrelerde de Erken-Orta ya da Orta-Geç Frig gibi birbirini takip eden dönemlere dair buluntuların saptanması, aynı şekilde devamlılığın izlerini sunması açısından dikkat çekicidir. 29 merkezde saptanan Geç Frig buluntuları bize, Frig krali otonomisinin kaybolduğu bir dönemde bölgesel kültürde radikal değişikliklerin oluşmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Frig yaşam varlığının yoğun olarak gözlemlendiği Karadeniz Bölgesi'nde toplam 36 merkez bulunmaktadır. Bu bölgede yer alan yerleşimlerde gerçekleştirilen çalışmalar İç Anadolu Bölgesi Frig yaşam merkezlerinden farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. İki bölge arasındaki temel değişkenlik, gri seramiğin ele geçtiği merkez sayısında görülmektedir. Burada gri seramiğin tekil olarak bulunduğu merkez sayısı sadece 3'dür^{****}. Buluntuların dönemlere göre ayrıldığı yayınlara göre 2 merkezde Erken Frig, 3 merkezde Geç Frig, 1 merkezde Erken Frig ve Orta Frig, 4 merkezde ise Erken, Orta ve Geç Frig dönemlerine tarihlenen buluntular bir arada ele geçmiştir. 1 merkezde ise buluntular Geç Demir Çağı olarak tarihlenmiştir.

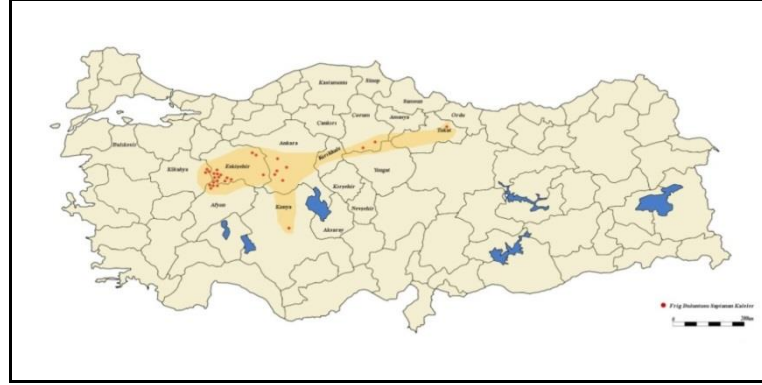
Batı Frigya olarak değerlendirdiğimiz Ege Bölgesi'nde yer alan Frig yaşam merkezlerinin sayısı yukarıda değindiğimiz üzere 14'dür. Bu merkezlerden 1'inde tek renkli Frig seramiği ele geçmiştir. Diğer 13 merkezle ilgili yayınlarda tarihleyici bilgiler bulunmamaktadır. Buna karşın 11 merkezin Erken, Orta ve Geç olmak üzere her üç Frig evresinde de kesintisiz iskân edildiği görülmektedir.

**** Karadeniz Bölgesi'nde gerçekleştirilen araştırmaların önemli bir kısmında Frig buluntularının tanımlanması yapılmamıştır. Bu bölgede Frig Gri Seramiği'nin sayıca az olması bu sebepten aranmalıdır.

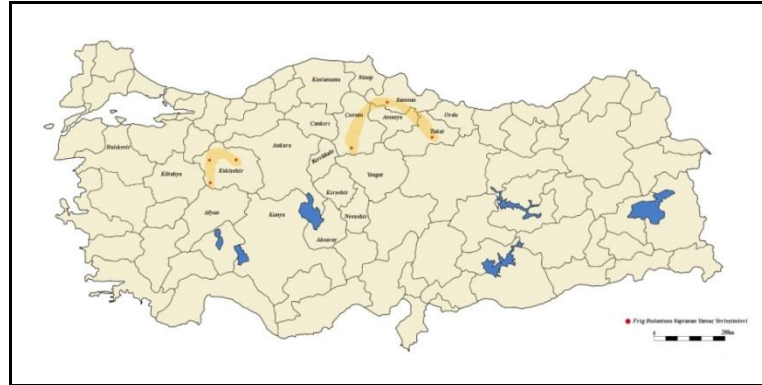
Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu’da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

Harita 1. Anadolu’da Frig Buluntusu Saptanan Höyüklerin Dağılımı.

Harita 2. Anadolu’da Frig Buluntusu Saptanan Kalelerin Dağılımı.

Harita 3. Anadolu’da Frig Buluntusu Saptanan Yamaç Yerleşimlerinin Dağılımı.

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu’da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

Harita 4. Anadolu’da Frig Buluntusu Saptanan Dağlık Buluntu Merkezlerinin Dağılımı.

Harita 5. Anadolu’da Frig Buluntusu Saptanan Düz Yerleşmelerin Dağılımı.

6. Genel Değerlendirme

Frig yaşam merkezi olarak ele aldığımız yerleşimler, Friglerin yayılım alanının daha net anlaşılması açısından bizlere oldukça verimli bilgiler sunmuştur. Bilimsel inceleme, araştırma ve buluntular Friglerin Anadolu’ya giriş yapmalarının ardından bir süre Troia ve çevresinde yaşadıklarını, daha sonra buradan Anadolu’nun iç kısımlarına doğru göç ettiklerini düşündürmektedir. Buna karşın Frig kültürünün tamamını bir araya getiren öğeler bütünü bir arada değerlendirildiğinde uygarlığın sonradan Anadolu’ya gelerek burada yeni bir kültür oluşturduğunu değil, aksine Anadolu’nun çağdaş ve öncül kültürlerinden izler taşıdığını göstermektedir. İÖ 1200 göçleri ardından Anadolu’nun yaklaşık 300 yıllık karanlık döneme girdiği şeklinde teoriler bugün için artık kabul edilemez durumdadır. Frig başkenti Gordion’da yürütülen çalışmalar uygarlığın daha İÖ 10. yy sonlarından itibaren köklü Anadolu kültürlerinin etkisiyle biçimlenerek geliştiğini ve yüksek seviyeli bir kültür oluşturduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

Arkeolojik kazı çalışmaları sayesinde bilinen birkaç önemli merkez bugüne değin Frig kültürü ile ilgili yapılan çalışmalarda kültürün yayılım alanının hesaplanmasında pusula olarak kullanılmıştır. Çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz veriler Friglerin geniş bir coğrafyada etkin kültürel varlığına işaret etmektedir. Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Ordu'dan, Ege Bölgesi'nde Kütahya'ya kadar geniş bir coğrafyada Frig kökenli buluntular ile karşılaşmış olması kültürel ve ticari yayılımın ulaştığı noktayı göstermesi açısından önemlidir. Bunun yanı sıra Friglerin salt Anadolu'nun iç ve doğu bölgeleri ile değil, batısıyla da olan köklü etkileşimi, uygarlığın Demir Çağı içerisindeki önemini bizlere yansıtmaktadır (Erdan, 2015).

Yaşam merkezleri bir arada değerlendirildiğinde Friglerin, Demir Çağı'nın hemen tüm evrelerinde, özellikle de Kimmer istilası öncesinde etkin bir kültürel güç olageldikleri net olarak görülebilmektedir. Yerleşim tipi olarak çoğunlukla höyük tipi alanları tercih eden Friglerin bu yerleşim modeline dair tercihleri zamansal ve bölgesel farklılıklar da gösterebilmektedir. Özellikle İÖ 9. yy sonlarına tarihlenen Gordion Tahrip Tabakası sonrasını kapsayan ve sonraları Kimmer istilasına da sahne olan Orta Frig Dönemi'nde Batı Anadolu'ya doğru gidildikçe kale ve yamaç yerleşimi gibi yerleşim tiplerinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Kalelerin Orta Frig Dönemi'nde ön plana çıkmış olmasının başlıca iki temel sebebi olmalıdır. Bunlardan ilki Tahrip Tabakası'na neden olan olaylar, ikincisi ise İÖ 7. yy'ın hemen başlarında gerçekleştiğine inanılan Kimmer istilasıdır. Bunların yanı sıra Friglerin baş tanrıçası olan Kybele'nin koruyucu yönü, toplumun bir kesimini kutsal saydıkları topraklara, yani Dağlık Frigya Bölgesi'ne çekmiş olmalıdır. Yörede yer alan ve sayıları Orta ve Geç Frig dönemlerinde artan kale tipi yerleşim alanları bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Başta başkent Gordion olmak üzere Frig yaşam merkezlerinde yürütülen çalışmalar, ilerleyen yıllarda uygarlığın kayıp halkalarına, başta kültürel ve siyasal yapılaşması olmak üzere yeni katkılar sunacaktır. Friglerin farklı coğrafi bölgelerde, iklim, doğa ve sosyo-politik koşulları da göz önüne alarak farklı yerleşim tiplerini yaşam alanı olarak seçtikleri görülmektedir. Çekirdek bölgenin doğu ve kuzeyinde görülen yoğunluk verilerinin dışında yine dikkat çekici başka sonuçlar da bulunmaktadır. Frig çalışmalarında bugüne değin fazla değinilmeyen bir konu olagelen yerleşim tiplerinin gösterdiği bölgesel farklılıklar, özellikle Batı Anadolu açısından bazı öneriler sunmamıza imkan vermektedir. Bu noktada, bir kısmı Batı Anadolu'ya dahil olan Dağlık Frigya yöresinde karşılaşılan yerleşim tipi tercihleri oldukça önemlidir. Burada Frig buluntusu saptanan merkezlerin önemli bir kısmının kale tipi yerleşimlerden oluşuyor olması, bize göre gelecekte yürütülecek olası Frig çalışmaları için yön gösterici durumdadır. Özellikle Frig kültürüne dair izler barındıran kuzey ve kuzeydoğu Manisa, orta ve doğu Balıkesir gibi İç Batı Anadolu merkezlerinde gerçekleştirilecek araştırmaların, yüksek kesimlerde Frig benzeri yapılaşmalar ve kültüründen izler sunan kale kentler ortaya sunması, şaşırtıcı olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKURGAL, E. (1955) *Phrygische Kunst*, Ankara.
- AKURGAL, E. (2000) *Ege, Batı Uygarlığının Doğduğu Yer: Doğu Hellen Kültür Tarihi*, İzmir.
- ATALAY, İ; Mortan, K. (1995). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul.
- BAKIR, T. (2004) “Daskyleion’da Frigler”, *Anadolu’da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag*, İstanbul, 55- 67.
- BARNETT, R. D. (1975). “Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age”, *The Cambridge Ancient History*, II/2, 417-447.
- BECKS, R; Thum, D. (2001) .“Şehrin Demir Çağı Başlarında Yıkılması, Arkeolojik Açıdan Sonun İrdelenmesi”, *Troia Düş ve Gerçek*, İstanbul, 419-424.
- BOLARİS, M.E. (2010). *Midas and the Mushki*, Chicago.
- DEVRIES, K. (1980). “Greeks and Phrygians in the Early Iron Ages”, *From Athens to Gordion, the papers of the Memorial Symposium for R.S. Young*, Ed: K. DeVries, Philadelphia, 33-50.
- EBELİNG, E. Meissner, B. (1993). *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Band 8:Meek-Mythologie, 1993.
- ERDAN, E. (2015). *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu’da Frig Kültür Etkileri*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın.
- GÜRSAN S., A. (2005). “Ethnographic Lessons for Past Agro-Pastoral Systems in the Sakarya-Porsuk Valleys” *The Archaeology of Midas and Phrygians: Recent Work at Gordion*, Philadelphia, 172-191.
- HASPELS, C.H.E. (1971). *Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Princeton.
- HENRY, R. (2003) *Synchronized Chronology: Rethinking Middle East Antiquity: a Simple Correction to Egyptian Chronology Resolves the Major Problems in Biblical and Greek Archaeology*, Algora.
- HÜRYILMAZ, H. (1990) *Troia VIIb2 Tabakalarında Ele Geçen Buckelkeramik ve Güneydoğu Avrupa ile Olan İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İZBIRAK, R. (1984). *Türkiye*, İstanbul.
- KÖRTE, G; Körte, A. (1904). *Gordion Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900 Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts*, Berlin.
- KURT, M. (2010). “II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 69-88.

- LÁSZLÓ, A. (2012). "Troy and the Lower Danube Region at the End of the Bronze Age" *Archaeology and Heinrich Schliemann: A Century After His Death, Assesments and Prospects Myth-History-Science*, Eds: G. S. Korres, N. Karadimas, G. Flouda, Athens.
- LEİCK, G. (1999). *Who's Who in the Ancient Near East*, London.
- MANNİNG, S.W; Kromer, B. (2011). "Radiocarbon Dating Iron Age Gordion and the Early Phrygian Destruction Particular", *The New Chronology of Iron Age Gordion: Gordion Special Studies VI*, Eds: C. B. Rose, G. Darbyshire, Philadelphia, 123-155.
- MELLİNK, M. J. (1965). "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları 2*, 317-325.
- MUSCARELLA, O. W. (1998). "Relations Between Phrygia and Assyria in the 8th. Century B.C." *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara.
- ÖZKAYA, V. (1995). *İÖ. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği*, Erzurum.
- POLAT, Y. (2002). *Daskyleion'da M.Ö. 8.-5. Yüzyıllar Arası Gri Seramik*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- RAMSAY, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. M. Pektaş, İstanbul.
- ROSE, C. B. (2013). "Introduction: The Archaeology of Phrygian Gordion", *The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas: Gordion Special Studies VII*, Pennsylvania, 1-21.
- RUGE, W. (1941). "Phrygia (Topographie)", *RE XX/1*, 781-868.
- SAGONA, A.G; Zimansky, P.E. (2009). *Ancient Turkey*, London.
- SCHACHNER, A. (2012). "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *Colloquium Anatolicum 11*, 25-54.
- SEVİN, V. (2003) *Eski Anadolu ve Trakya-Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, İstanbul.
- SUMMERS, G. D. (2014). "East of the Halys: thoughts on settlement patterns and historical geography in the late 2nd millennium and first half of the first millennium B.C.", *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C.-ve siècle ap. J.-C.)* eds: H. Bru, G. Labarre, Besançon, 41-51.
- TÜFEKÇİ S., T. (1999). *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir.

Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu’da Frig Kültür Varlığı / Emre Erdan

- TÜFEKÇİ S., T. (2007a). “Batı Frigya’da Frig Yerleşimleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı-The Mysterious Civilization of the Phrygians*, İstanbul, 77-93.
- TÜFEKÇİ S., T. (2007b). “Frigler ve Frig Uygarlığı”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı-The Mysterious Civilization of the Phrygians*, İstanbul, 9-15.
- USLU, S. (1970). “İç Anadolu’nun Ormansızlık Problemi”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, İstanbul, 118-127.
- VOİGT, M. M. (2005). “Old problems and new solutions: recent excavations at Gordion.” *The Archaeology of Midas and Phrygians: Recent Work at Gordion*, Philadelphia, 22-35.
- VOİGT, M. M. (2007). “Gordion Kazıları”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı – The Mysterious Civilization of the Phrygians*, İstanbul, 65-77.
- WINCKLER, H. (1901) *Altorientalische Forschungen*, Leipzig.
- WITKE, A. M. (2006). “Phrygia Kayaların Efendileri”, *Arkeoatlas*, Sayı: 5, 8-35.
- YAKAR, J. (2007). *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev: S. H. Riegel, İstanbul.
- YOUNG R. S. (1975). *Gordion: A Guide to the Excavation and Museum*, Ankara.
- YOUNG R. S. (1981). *Gordion Excavations Reports, Vol. I: Three Great Early Tumuli, The Gordion Excavations Final Reports, Vol. 1*, Philadelphia.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

**İRAN VE OSMANLI DEVLETİ ARASINDA MEZHEBİ İHTİLAFLARIN
AZALTILMASI VE İSLÂM BİRLİĞİ TEŞEBBÜSLERİ (1555-1746)**

**Reduction of Madhab Differences Between Persia and Ottoman Government
and Attempts of Islamic Unity (1555 -1746)**

Yılmaz KARADENİZ*

ÖZ

İran ve Osmanlı Devleti arasındaki mezhebi ihtilaflar, muhtelif dönemlerde farklılık göstermiştir. Safevi Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştiren Şah I. İsmail döneminde ortaya çıkan mezhebi ihtilaflar, Şah I. Tahmasb döneminde imzalanan Amasya Anlaşması ile azalmıştır. İki ülke arasındaki ilişkileri sadece savaşlardan ibaret sayan tarihçiler, bölgede cereyan eden hâkimiyet savaşlarını mezhebi farklılığa bağlayarak o dönemdeki İttihad-ı İslâm teşebbüslerini görmezden gelmiş ve iki Müslüman millet arasında düşmanlığa sebep olmuşlardır. IV. Murad ile Şah Safi arasında imzalanan Kasr-ı Şirin (Zuhab) Anlaşması, ihtilafları en alt seviyeye indirmiştir.

Nadir Şah, iki Müslüman halk arasında mevcut mezhebi ihtilafların sona ermesini ve birlik sağlanmasını istemiştir. Bunun için Caferi mezhebinin Sünni Osmanlı Devleti tarafından beşinci mezhep olarak kabul edilmesi için İstanbul'a mektuplar göndermiştir. Bundan bir netice alamayınca Necef'te bir komisyon kurarak mezhebi ihtilafların halledilmesini istemiştir. Komisyona Kerbelâ, Necef, Hille, Bağdat, Buhara ve Afganistan'dan Sünni ve Şii uleması katılarak meseleyi istişare etmiştir. Komisyonun çalışmaları neticesinde imzalanan metinde, iki tarafın birbirini aleyhinde küçültücü söz söylememeleri, İslâm halifelerine küfür edilmemesi ve Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi kararı alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Safevi, Afşar, Sünni, Şii, Mezhebi İhtilaf, İslâm Birliği

ABSTRACT

Madhab differences between Persia and Ottoman Government has indicated differences at various periods. Denominatioanal differences appearing at the time of founder of Safavid Dynasty Shah 1 Ismael have reduced with the Amasya Agreement signed at the time of Shah 1.Tahmasb. Historians who regard relations between two countries only consist of wars, have ignored the attempts of

* Doç. Dr. Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yilmazkaradeniz44@hotmail.com

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

islamic unity by attributing the dominance war taking place in the region to the madhab differences and have caused to hostility between two muslim nations.Kasr-ı Shirin (Zuhab) Agreement signed between IV. Murad and Shah Safi have minimized the disunity.

Nadir Shah,has wanted to conclude the denominational differences beeten two muslim people and be provided unity.So he has sent letters to Istanbul for admitting of Caferi madhab as fifth madhab by Sunni Ottoman Government. When he couldn't get result he has wanted to deal with denominational differences by establishing a committee in Necef.To this committee shia and sunni madhab scholars from Karbala, Najaf, Hille, Baghdad, Bukhara and Afghanistan has counselled.In the text signed at the conclusion of committee workshop, not use to insultin words against each other, not swear to Islam khalifs and to admit Caferi madhab as a fifth madhab decissions have been made.

Keywords: Ottoman, Safavid, Afshar, Sunni, Shia, Madhab differences, Islamic Unity

Giriş

İran'da Safevi Devleti'nin Şah I. İsmail tarafından 1501'de kurulmasından sonra Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler genellikle savaşlar şeklinde olmuştur. Şah I. İsmail'in tahta geçerken Kızılbaşlara dayanması ve bunların da taassubu iyice arttırmaları yüzünden her iki taraf bazen birbirilerini dinsizlikle suçlamışlardır (Kumi, 1342: 166). Tebriz'de tahta oturan I. İsmail, kendisine yardım eden Kızılbaşların isteği doğrultusunda emir vererek hutbelerde on iki imamın isimlerinin zikredilmesini istedi. Bundan sonra Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde bu koyu taassubun etkisi görülmeye başlandı. Sünni Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen menfi propaganda, karşılıklı ağır hakaretlere kadar giderek mezhebi farklılığın iyice şiddetli bir hale gelmesi sağlanmış, iki devlet arasındaki ilişkiler hasmane bir mecrada yürümeye başlanmıştır.

Şah I. İsmail, kurduğu Safevi Devleti'nin her alanına Kızılbaşların etkisini dâhil ettirmek zorunda kalınca, ortaya mezhebe ve bir kesime bağlı bir siyasi teşekkül ortaya çıkmış oldu. Asker olarak istihdam edilen Kızılbaşlar, nüfuzlarının devamını istiyor ve sadece kendi inançlarına göre bir yapının devam etmesine uğraşıyorlardı. Bu da daha sonra hem içte ve hem de Osmanlıya karşı yürütülen siyasette sıkıntılara sebep oluyordu. Osmanlı Devleti de aynı seviyede olmazsa da hasmane bir tutum izliyordu. Dönemin tarihçisi Hoca Sadettin Efendi, Şah I. İsmail'i "*pelîd (kötü, pis, kirli)*" vasıflandırırken, müritlerini de "*Türkan-ı bi idrak (idraksiz Türkler)*" olarak tavsif etmiştir. Eserinde; "*Başına taç aldı çığdı, ol pelîd itdi bi edrâk-ı etraki mürid*" sözlerini sarf etmiştir Hoca Sadeddin Efendi, 1992: 52-54). Kemal Paşazade ise Şah İsmail ile alakalı olarak hakaret içeren şu sözleri sarf etmiştir; "*Bir baykuş gibi yoldan çıkmış Şah İsmail, Gilan'ın köşelerinde oturduğu zaman iç karışıklıktan istifade eden Bayındır beyleri Anadolu'ya geldi. Halife ve dostlarına mesaj gönderdiler. Teke Türkmenleri ve fırsat bekleyen arkadaşlarını etrafında topladılar. Bu efrad onun nezdinde yakınlaştılar ve Kızılbaşlar arasında cesaretleriyle meşhur oldular. İşsiz ve arsız efrad, onun komutasında tümen (askeri*

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

birlik) olduktan sonra izzet ve hürmeti elde ettiler. Bunlardan haberdar olanlar evlerini ve bahçelerini satıp kaçtılar.” (Uğur, 1987: 13-17).

Kızılbaşlar ve bunların inançlarıyla ilgili Hüseyin bin Abdullah Şirvani, “*el Ahkamü’l-diniyye fî Tekfir-i Kızılbaş*” isimli eserinde, Kızılbaşların Kur’an-ı Kerim’i tandırdı yaktıklarını, alay ettiklerini ve hiçbir ihanetten kaçınmadıklarını söyleyerek katledilmeleri gerektiğine dair fetva vermiştir (Şirvani, 1376: 525). Osmanlı uleması da Kızılbaşları “*Rafizi, küfre düşen ve mürted*” olarak görmüş ve bu yönde fetvalar vermişlerdir (Abedini, 1388; 102). Bu fetvalardan Yenişehirli Abdullah Efendi’nin “*Behcetü’l-fetavi,*” isimli eseri, Muhammed Fakihî el-Aynî tarafından tercüme edilip tashih edilmiştir (Abdullah Efendi, 2012). Fetvada, Kızılbaş ve Şii İranlılar mürted sayılmış, çocukları da dâhil pazarlarda köle olarak satılmaları caiz görülmüştür (Fetva Mecmuaları: 60). Sultan Mahmud dönemi şeyhülislâmî ve Nadir Şah’ın Necef’te topladığı komisyona Osmanlı Devleti adına katılan Süveydi’nin kaleme aldığı “*Risale-i Sur-ı Fetavi fî Hakk-ı Revafiz-i Acem*” isimli risalede, Kızılbaşların mürted oldukları söylenerek tahrik yoluna gidilmiştir (Süveydi: 3687/1). Karşılıklı yazılan tahrik edici risale ve fetvalar, iki devletin siyasi olarak birbirini rakip görmelerine ve yapacakları askeri seferlerde meşruiyet bulmalarına sebep olmuştur.

Şah I. İsmail’den Sonra Mezhebi İhtilafları Azaltma Çabaları

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasındaki siyasi çekişme ve mücadele, Yavuz Sultan Selim’in 1514’teki Çaldıran zaferinden sonra azalmış, iki devlet arasında dostluk öne çıkmaya başlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ile Şah I. Tahmasb (1524-1576) arasında 1555’te imzalanan Amasya Anlaşması ile ilişkilerin savaşız devam etmesi sağlanmıştır (Abedini, 1387: 97). Bu anlaşmadan sonra Osmanlı padişahı ile İran şahı arasında yapılan yazışma ve mektuplaşmalarda kullanılan dil de yumuşamıştır (Abedini, 1388: 103). Şah I. Tahmasb, Kanuni Sultan Süleyman’ın tahta cülûsunu tebrik etmek için bir heyeti kıymetli hediyeler ile birlikte İstanbul’a göndermiştir. İran ile Osmanlı Devleti arasındaki bu dostluk ilişkileri padişahın 1566’daki vefatına kadar sürmüştür. Yerine tahta oturan II. Selim döneminde (1566-1574) ilişkiler aynı seviyede kalmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı-Safevi sınır emniyeti ve sulh hali devam etmiş, Amasya Anlaşması’nın maddelerine riayet edilmiştir. Bu süre içerisinde her iki ülkeye gelip giden Avrupalı elçiler, iki devletin arasını açmak için çalışmış, İran’ın Osmanlı Devleti’ne savaş açması için uğraşmışlardır. İngiliz elçiler başta olmak üzere batılı elçiler, İran’ın Osmanlı Devleti’ne savaş açması halinde birlikte hareket etmeyi vaat etmişlerdir. Bağdat’ın İran’ın toprağı ve atalarının yeri olduğunu söyleyerek kışkırtmaya çalışmışlardır. Ancak İran, bu dönemde savaşa hazır olmadığını söyleyerek batılı devletlerin kışkırtmalarına gelmemiştir. Alman seyyah Engelbert Kaempfer, bu hususta şunları kaydetmiştir; “*İran’daki elçiliğimizin en büyük görevi, İran’ı Osmanlıya karşı savaşa sürüklemektir. Büyükbabaları olan Şah Safi’nin toprağı olan Bağdat üzerinden ihtilaf çıkartıp birlikte hareket etmek istediğimizi telkin ediyorduk. Fakat veziriazam bu işe muvafık olmayarak karşı çıkıyordu. Bu yüzden gayretlerimiz boşa çıkıyordu. O, Hristiyanlarla birlikte yapılacak bir fütuhâtı istemiyordu. Bu yüzden her defasında*

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

bize red cevabı veriyordu. Veziriazam bize şöyle diyordu; Şah, Osmanlı ile savaşa girmeyi sağlamak için yaptığımız ricayı kabul ederse, biz Osmanlı ile yaptığımız sulh anlaşmasına riayet etmemiş oluruz. Ayrıca ahvalimiz ve durumumuz buna müsait değildir.” (Kaempfer, 1350: 85).

Şah I. Tahmasb, Osmanlı padişahını “*Sultan Gazi*” ve “*Mücahid-i fi Sebilillâh*” olarak bilmiş, onunla savaşmayı hilaf-ı şer‘ olarak telakki etmiştir. Yazdığı tezkirede; “*Osmanlı sultanı Freng canibine gazaya gitmiş, bizim onunla gitmemiz gerekir. Yoksa kardeşimizi ve oğlumuzu öldürmüş olsa dahi işimiz önden gitmektir. Çünkü gazaya gitmek sadece onun görevi değildir. Dini dünyaya satmamamız gerekir.*” demiştir (Şah Tahmasb, 1343: 21).

İran’da Şah I. Tahmasb’ın 1576’daki vefatından sonra yerine kimin geçeceği hususunda Kızılbaşlar arasında çıkan ihtilaf ülkeyi iç karışıklığa sürükledi. Yerine oğlu Haydar Mirza tahta geçtiyse de bir gün sonra Kızılbaşlar tarafından öldürülünce II. İsmail tahta getirildi (Newman, 2006). Osmanlı Devleti, bu iç karışıklıktan istifade ile İran’ın batı ve kuzeyinde bazı fetihler gerçekleştirdi. II. İsmail’in bir yıl süren saltanatının sonunda zehirletilip öldürülmesiyle yerine Muhammed Hüdabende tahta geçti. Onun da kısa saltanatından sonra Şah I. Abbas İran tahtına oturdu. Şah I. Tahmasb dönemindeki siyasi ve askeri ihtilaflar I. Abbas dönemine (1587-1629) kadar geldi. I. Abbas’ın sulh isteği, Avrupa’da savaşlar ile meşgul olan Osmanlı Devleti tarafından olumlu karşılandı. Bu dönemde Osmanlıların Hristiyan Avrupa ile savaşması İran tarafından takdirle karşılanıyor ve Kızılbaşların da bu cihada iştirak etmeleri gerektiği yönünde açıklamalar yapıyordu (Felsefi, 1353: 8). I. Abbas, Osmanlı padişahına “*mücahid*” ve “*gazi*” olarak hitap etmeye başlamış, Frenklerle olan savaşını “*cihad*” olarak görmüştür. İran’daki iç karışıklığı bertaraf ettikten ve ordusuna çekidüzen verdikten sonra Azerbaycan, Ermenistan ve Bağdat taraflarına sefer düzenleyerek buraları fethetmiştir. Şah I. İsmail döneminde Osmanlı Devleti ile olan mezhebi ihtilaf bu dönemde yerini itidale bırakmıştır (Kazvini, 13529: 54).

III. Murad döneminde (1574-1595) Osmanlı ordusunun Avrupa taraflarına yaptığı seferler sırasında Safevi şahı Şah I. Abbas (Sümer, 1990: 11), Hristiyanlara karşı yapılan mücadele ile alakalı muhabbet içeren bir mektubu padişaha göndermiştir. Mektubunda; “*Fetih ve zaferin kulağımıza gelmesini ümit ediyoruz ve bekliyoruz. Bütün bu diyardan dualarımız size ulaşır. Bu şekildeki müjde büyükten küçüğe herkesin ruhunu mesrur eder. İslâm askerinin küffara karşı gazası, iki devlet arasındaki ilişkileri daha da sağlamlaştırır. Aramızda ayrılık vaki değildir... Eğer ferman buyurursanız Kızılbaş askerleri ve ümerası memalik-i mahruse sınırına vakıftırlar, hemen gönderirim... Gazanın sevabından faydalanmak istiyoruz*” cümlelerini kullanmıştır (Felsefi, 1353: 8).

Zuhab Anlaşması İran ile Osmanlı arasında sulhu sağladığı gibi sınırları kati olarak belirlemiş, bundan sonra yapılan anlaşmalara istinat teşkil etmiştir. Bu şekildeki durum, Nasırüddin Şah dönemine kadar gelmiştir. İki devlet arasındaki sulh hali yaklaşık doksan yıl sürmüş, İstanbul ve İsfahan arasında elçiler gidip gelmiştir (Riyahi, 1368: 45).

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

Şah I. Abbas, Osmanlının küffara karşı yaptığı savaşları cihad olarak görmüş, küffarın İran ile Osmanlı arasında ihtilaf olduğunu görmelerini istememiştir. Bu minval üzere devan eden ilişkiler, IV. Murad (1623-1640) ile Şah Safi (1629-1642) arasında 1639'da imzalanan Kasrışirin (Zuhab) Anlaşması'na kadar sürmüştür (Mostevfi, 1375: 106). Şah Safi, tahta oturduktan sonra devlete hizmet etmiş olan Hürmüz fatihi İmam Kuli Han ve Genc Ali Han'ın da aralarında bulunduğu bazı komutanları ortadan kaldırdı (Browne, 1369: 119-Şabani, 1377: 15). Devlet büyüklerinin ve komutanların öldürülmesi, devlet idaresinde boşluğa sebep oldu. Bu yüzden Osmanlı devleti ile yapılan savaşlarda yenilgiler alındı. IV. Murad, İran üzerine düzenlediği bu sefer ile Bağdat'ı 1638'de tekrar fethetmiş, Basra ve Şehrizer'u Osmanlı hâkimiyetine almıştır. Böylece Mezopotamya bölgesi İran'ın elinden çıkmıştır. Bundan sonra iki devlet arasında mezhebi farklılıklar ilişkilere tesir etmeye başlamıştır (Kazvini, 1329: 52-Abedini, 1388: 104).

Tahir Vahid Kazvini, Bağdat'ın IV. Murad tarafından feth edilmesiyle alakalı olarak "*Abbasname*" isimli eserinde şunları kaydetmiştir; "*Al-i Osman ordusu Sultan Murad komutasında Irak-ı Arab'a saldırdı. Bu ülkenin soylu ve nefis şehri bedeninden ayırabildiler... Sultan İbrahim'den sonra Sultan Murad Osmanlı tahtına ulaştı. Yusuf Ağa vasıtasıyla gayet müeddebimiz bir mektubu İran'a gönderdi. Sefir-i mezbur, Kazvin'de şerefle karşılandı. Saadetâbad salonunda kutlanan Nevruz Bayramı şenlikleri sırasında şahın huzuruna çıktı. Osmanlı elçisinin şayan olan kabulü için emir verdiler.*" (Kazvini, 1329: 45-52).

Bağdat'ın Osmanlı Devleti tarafından tekrar feth edilmesinden sonra 1639'da imzalanan Kasrışirin (Zuhab) Anlaşması, Nadir Şah dönemine kadar ve hatta Nasrüddin Şah döneminde imzalanan Erzurum Anlaşması'na kadar olan bütün anlaşmalara temel teşkil etmiş, bundan sonra iki devlet arasında imzalanan anlaşmaların maddeleri Kasrışirin (Zuhab) Anlaşması'na istinaden düzenlenmiştir. Bu anlaşma ile Bağdat, daimi bir şekilde İran'ın elinden çıkmıştır (Abedini, 1384: 29-42). Anlaşma maddeleri tamamıyla Osmanlı Devleti lehinde olup siyasi ve iktisadi neticeleriyle İran için zararlı olmuştur. Osmanlı Devleti, Bağdat'ı almakla sadece Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki topraklara sahip olmakla kalmamış, ticaret için önemli bir mevkiye bulunan Basra'ya da sahip olmuştur. Şiiiler için kutsal sayılan şehirler İran'ın elinden çıktığı gibi tüccarları ve ziyaretçileri sıkıntı çekmeye başlamıştır (Abedini, 1388: 105).

Kasrışirin (Zuhab) Anlaşması maddelerinin uzun müddet yürürlükte kalması, İran'ı içte rahatlatmış, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki toprakları tekrar ele geçirme teşebbüslerini sonlandırmış, Şah I. Abbas döneminde alınan yerlerin elden çıkmasına sebep olmuştur (Muhammed Hasan Han, 1380: 940-Naima Efendi, 1281: 394-Kazvini, 1329: 50-Abedini, 1385). Osmanlı Devleti için ise Bağdat, Basra ve Şehrizer'un alınması önemli olmuş, bu yüzden yapılan seferde binlerce asker hayatını kaybettiği gibi Mehmed Paşa gibi önemli devlet adamları da hayatlarını kaybetmişlerdir. Savaştan sonra buradaki transit ticaret yolu Osmanlıların eline geçmiştir. Anlaşmadan sonra iki devlet arasında mezhebi ihtilaflar azalmıştır (Hidayet, 1380: 6899-Münşi, 1350: 1003).

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

Şah II. Abbas döneminde (1642-1666), iki devlet arasında tekrar dostane ilişkiler kurulmuştur. İran'ın Osmanlı Devleti ile dostluğu ve batı sınırlarında ihtilaf çıkmaması, şahın 1648'de Kandahar'a sefer düzenlemesini ve burayı feth etmesini sağlamıştır (Abedini, 1384: 98). Osmanlı padişahı Sultan İbrahim (1640-1648), Kandahar'a düzenlenen bu sefer sırasında Şah II. Abbas'a dostane bir mektup ve kıymetli hediyeler göndermiş, şah da aynı kabilden bir mektubu, kıymetli hediyelerle birlikte padişaha göndermiştir (Nasiri, 1373: 142-Abedini, 1388: 106).

İran, Şah Süleyman döneminde (1666-1694) Osmanlı Devleti ile sulh içerisinde olmuş, Kasrışirin (Zuhab) Anlaşması'nın maddelerine riayet etmiştir. 1683-1693 yılları arasında İran'da bulunan Alman seyyah Engelbert Kaempfer, İran ile Osmanlı Devleti'nin arasını açmak için çok çalışmıştır. Eserinde bu husus ile alakalı olarak şunları kaydetmiştir; "... *Sefaretimizin hedefi İran sarayını Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa kıskırtmaktı. Bunun için de Bağdat'ın şahın ceddinin malı ve İran'ın mülkü olduğunu, birlikte Osmanlıya karşı girip alınabileceğini söyledik. Ancak veziriazam bu teşebbüsümüze karşı çıktı. İki devleti birbirine düşürme gayretlerimiz bir sonuca ulaşamadı.*" (Kaempfer, 1363: 43). Şah Süleyman'ın veziriazamı Şeyh Ali Han Zengine, yabancıların İran işlerine karışmasını istemiyor ve engellemeye çalışıyordu. Kaempfer, şahın kendi tekliflerine sıcak baktığını, fakat her defasında Şeyh Ali Han'ın engellediğini kaydetmiştir. Şeyh Ali Han, İngilizlerin bu görevi Kaempfer'e verdiğini fark ederek akıllı davranmış, yapılan hamleleri boşa çıkartmıştır (Abedini, 1388: 106).

Şah I. Hüseyin, kendi döneminde (1694-1722) Osmanlı Devleti tarafından İran'a elçi olarak gönderilen Dürri Ahmed Efendi iyi karşılanmış ve bizzat görüşmüştür. Şah, Dürri Ahmed Efendi ile konuşmasının bir yerinde şunları söylemiştir; "*Ben Osmanlı sultanına duacıyım. Onlar ve ataları bütün zamanlarını kâfirlerle savaşmakta geçirmişlerdir. Dua etmek üzerimize vacibtir.*" (Abedini, 1387: 99). Ancak bu durum daha sonra savaşa tebdil etmiş, Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile yaptığı savaşların yenilgileri ve akabinde 1718'de imzalanan Pasarofça Anlaşması'nın ağır kayıpları (Özcan, 2007: 179-Kurtaran, 2014: 393), İran'a açılan seferler ile telafi edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde İran'a elçi olarak gönderilen Dürri Ahmed Efendi (Talay, 1994: 34-35), hem İran'ın durumunu öğrenmeye çalışmış, hem de Avusturya ile varılan anlaşma gereği, Osmanlı toprakları üzerinde geçen İran transit ticaret yolunun durumunu görüşmüştür. O dönemde Osmanlı ve İran üzerinden geçen doğu-batı ticaret yolu kapalı olup her iki ülkeye büyük zararlar veriyordu. Hatta İran, bu yolun kapalı olması sebebiyle Suriye, Benderabbas, Fars Körfezi ve Ümit Burnu yoluyla Hazar Denizi ve Rus yollarını kullanıyordu. Osmanlı Devleti, Avusturya ile imzaladığı Pasarofça Anlaşması'nda İran ticaret yolunun açılması taahhüdünü vermişti. Bu anlaşmanın akabinde Avusturya ile on dokuz maddeden müteşekkil imzalanan ticaret anlaşması, Osmanlı toprakları üzerinden geçen İran ticaretini serbest bırakıyordu. Avusturya elçisi İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'nin İran'a bir elçi göndermesini rica etmişti. Dürri Ahmed Efendi bu husus için İran'a gönderilmişti (Lockhart, 1380: 187-Riyahi, 1368: 100).

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

Osmanlı elçisi Dürri Ahmed Efendi ile birlikte 1721’de İstanbul’a gönderilen Murtaza Kuli Han, edebiyat ve şiirde maharetli olduğu için sadrazam Damad İbrahim Paşa’nın dikkatini celb etmiştir. İngiltere’nin İstanbul elçisi Abraham İstaniyan, İran elçisinin İstanbul’a gelmesi üzerine kendi hariciyesine gönderdiği raporda şu cümleleri kullanmıştır; “İki devlet arasında hüsn-ü tefahim (iyi niyet) oluşmaktadır. İran’da bu vakit büyük bir isyan çıkmıştır. Padişahın İran’daki tüccara izin verilmesinden duyulan memnuniyet İran şahına bildirilmiştir. İranlılar bu bakımdan Türklerle yakınlaşmaktadırlar. Padişahın İran’daki Afgan isyancılarına yardım etmemesi istenmiştir.” İran elçisi Murtaza Kuli Han, bir ay İstanbul’da kaldıktan sonra izin alarak İran’a dönmüştür. Ancak bu sırada İsfahan Afgan istilacıların eline geçmiş, ülkenin bir kısım toprakların Afganlıların eline geçmiştir. Osmanlı Devleti, İran’ın bu karışık durumundan istifade etme yoluna gitmemiştir (Mostevfi, 1375: 132).

İran ile Osmanlı Devleti arasında akdedilen sulh anlaşmaları yaklaşık doksan yıllık bir barış dönemi sağlamıştır. Şah Safi, II. Abbas, Şah Süleyman ve Şah Sultan Hüseyin dönemlerinde İstanbul ile İsfahan arasında elçiler gidip gelmiştir. Sultan Hüseyin’in Dürri Ahmed Efendi’ye muhabbetimiz şu sözleri, iki devletin dostane ilişkilerine işaret etmektedir; “Ben onların duacıyım. Onlar ve ataları kâfirlere karşı yaptıkları savaşlar ile zamanlarını geçirmişlerdir. Onlara dua etmek üzerimize vaciptir.” (Riyahi, 1368: 86-Abedini, 1388: 107-Lockhart, 1386: 248).

İran’ı istila eden Afganlıların başında bulunan Mahmud Afgan, 1722’de İsfahan’ı muhasara edip ikmal yollarını keserek halkı ve orduyu teslim zorladıktan sonra Safevilerin inkırazına sebep oldu (Abedini, 1388: 108). Şah Hüseyin, Ferahabad’a giderek İran tahtını Mahmud Afgan’a teslim etti. 23 Ekim 1722’de Cuma günü kendi nezdine gelen Şah Hüseyin’i kabul eden Mahmud Afgan, İran tahtını ele geçirmiş oldu. Afgan istilasası ile iç karışıklığa sürüklenen İran’ın bu durumundan istifade eden Osmanlı Devleti, Pasarofça Anlaşması ile Avusturya karşısında kaybettiği itibarı doğuda yapacağı seferler ile telafi etmek istiyordu. Devlet adamlarının ısrarı ile Damat İbrahim Paşa İran üzerine sefer hazırlığına girişti (Mostevfi, 1375: 132-Riyahi, 1368: 50).

İsfahan’ın Afgan istilasasına uğramasından sonra bir yıl önce bir araya gelen devlet erkânı, veliaht Tahmasb Mirza’yı Kazvin’e göndererek Afganlılara karşı savaşabilecek kuvvetler toplamasını istemişlerdi. Ancak Tahmasb Mirza bunu başaramayınca İsfahan Afganlıların eline geçti (Maraşi Safevi, 1361: 57). Mahmud Afgan, İsfahan’ı ele geçirdikten sonra kuvvetlerinden bir kısmını Kazvin’deki Tahmasb Mirza üzerine gönderince, şehzade buradan kaçıp Tebriz’e geldi. Burada da kendisine bağlı kuvvetler toplamaya çalıştığı sırada Kazvin halkı Afgan istilacıları şehirden kovmayı başardı. Bunlardan bir kısmı İsfahan’a gelerek Mahmud Afgan’a iltihak etti (Mostevfi, 1375: 142-Abedini, 1387: 101).

Afganlılar İran’ı istila ettikten sonra Mahmud Afgan’ın yerine geçen Eşref Han, Sünni Osmanlı Devleti’ni de yanlarına çekmek için İstanbul’a Abdülaziz isimli bir elçiyi İstanbul’a göndererek, İran’da Şiilerin atılması için birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir. Ancak bu teklif Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiştir. İran’a eli boş dönen elçi, Osmanlı devlet adamlarını kınamıştır (Lockhart, 1386: 248).

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

Tahmasb Mirza, asker toplamak için Tebriz'den Mazenderan ve Erdebil'e gitti. İran topraklarını istila eden Afganlıların bütün şehirleri istila etmelerini önlemeye çalıştı. Ancak çabalara rağmen istediği neticeyi alamayınca Horasan'a kaçmak zorunda kaldı. Burada bulunan Türkmen, Kaçar ve Afşarlara mühlak oldu. Tahmasb Mirza, İran'ın bir kısım topraklarının işgale uğradığı bu dönemde Osmanlı devleti olan ilişkilerini sürekli iyi tuttu. Eşref Afgan, her fırsatta İran'daki hâkimiyetinin Osmanlılar tarafından resmen tanınmasını istediye de muvaffak olamadı. İsteddiği neticeyi alamayınca kendi Sünni ulemasını Osmanlı Devleti'ne göndererek iki devlet arasında bir savaşın olmamasını temin etmeye çalıştı (Abedini, 1388: 109). Ancak bütün gayretlerine rağmen Osmanlı ordusu İran üzerine yaptığı seferlerde galip geldi. Eşref Afgan sulh istemek zorunda kaldı. On iki maddelik anlaşmaya göre Osmanlı padişahı halife olarak tanınacak, Eşref Afgan da İran hükümdarı kabul edilecekti (Muhammed Hasan Han; 1380: 1023-Floor, 1367: 18). Osmanlıların İran'da ele geçirdikleri topraklar kendisinde kalacaktı. 1730'da Nadir Kuli Mirza komutasındaki Afşarlar, Afganlıları İran'dan çıkardıktan sonra Tahmasb Mirza'yı şah olarak İran tahtına oturtular (Mostevfi, 1375: 155-Özcan, 2006: 276). Tahmasb, Mirza, Afgan istilası ve iç karışıklığın sona ermesinden sonra İsfahan'a döndü (Mostevfi, 1375: 155).

Şah Tahmasb, Afgan istilası devam ettiği sırada Meşhed'de Nadir Kuli Mirza ile yaptığı anlaşma gereğince, istila ve iç karışıklığın sona erdirilmesinden sonra Horasan, Kirman ve Mazenderan taraflarını ona tevcih etti. Kendisi de İsfahan'da eğlence ve sefahat ile günlerini geçirmeye başladı. Hazin Lahici, Tahmasb Mirza'nın bu halini yazdığı şiirlerinde hiciv etmiştir (Lahici, 1357: 102).

Nadir Şah'ın Mezhebi İhtilafları Azaltma Çabaları

Şah Tahmasb, İsfahan'da eğlence ile günlerini geçirdiği sırada Hemedan'ın Kurican mevkiinde meydana gelen savaşta İran ordusu, Serasker Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordularını karşısında ağır bir yenilgi almış, iki taraf arasında imzalanan Ahmed Paşa Muselahası ile İran ağır kayıplara uğramıştır (Uzunçarşılı, 1982: 219-Şemdanizade, 1976: 28-33). Bu anlaşma, 1736'da İran tahtına oturacak olan Nadir Kuli Mirza tarafından kabul edilmemişti. Anlaşmanın İran aleyhindeki ağır şartları, Nadir'in II. Tahmasb'ı tahttan indirmesine sebep olmuş, 1736'da Mugan'da topladığı devlet adamları, Şii ulema ve halkın huzurunda beyan ettiği şartlarının kabulü ile hükümdarlığını ilan etmiştir (Esterabadi, 1341: 234-Arutin, 1942: 43). Nadir Şah, hükümdarlığını ilan etmeden önce Kızılbaz reislerini toplayarak II. Tahmasb'ın yetersiz olduğunu, Osmanlı Devleti ile yapılan savaşta başarısız olmakla kalmayıp toprak kayıplarına sebep olduğunu, bu yüzden tahttan indirilmesi gerektiğini ve yerine çocuk yaştaki oğlun Abbas'ın III. Abbas unvanıyla tahta geçmesini kabul ettirmişti. 1732'de gerçekleşen bu hadiseden sonra bütün devlet işlerini kendi uhdesine almıştı (Abedini, 1387: 102). Mostevfi, bu dönemde Safevi devlet adamlarının günlerini sefahat içerisinde geçirdiklerini, Nadir Şah'ın iyi bir komutan olarak idareyi topladığını kaydetmiştir (Mostevfi, 1375: 158).

Nadir Şah, Mugan Ovası'nda topladığı kurultayda Şii uleması, devlet görevlisi ve halktan, Safeviler ile başlayıp İslâm âlemi içerisinde tefrikaya sebep olan ehl-i sünnet karşıtlığını, bazı sahabelere küfretmeyi ve Kızılbazların küfre varan

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

Şii taassubu terk etmelerini şart olarak istemiştir. Kurultayda bu şarta muhalefet eden ulemaya rağmen diğerleri tarafından tahta geçmesi kabul edilmiştir (Maraş Safevi, 1361: 103). Ayrıca Caferi mezhebi Sünniler tarafından beşinci mezhep olarak tanınacak ve bunun için çalışılacaktı. Caferi ulemasının Kâbe’de beşinci rükn ihdası isteği yerine getirilecekti (Esterabadi, 1341: 219-Tehrani, 1349: 210).

Nadir Şah, İran tahtın oturduktan sonra Osmanlı padişahına hem tahta çülusunu bildiren ve hem de Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesini havi bir mektup göndermiştir (A.DVNS. NMH. d.00003-2). Mektubunda, ayrıca kendisinin daha önce Osmanlı Devleti ile hiçbir anlaşma imzalamadığını da söylemiştir. Mehdi Han Esterabadi, bu hususta şunları kaydetmiştir; “*Osmanlı Devleti idarecileri, Caferi mezhebi ve Mekke’de rükn tahsisi şartlarını kabul etmediler. Makam-ı vezir-i vâla Mustafa Paşa, Musul valisinin ulemadan iki kişiyi tebrik için Nadir’in dergâhına göndermesini istedi. Osmanlı devlet ayanı mezhep ile ilgili olarak, Caferiliğin beşinci mezhep sayılmasını kabul etmiyorlardı. Kâbe’de rükn tahsisine de iyi bakmıyorlardı. O sırada Kandahar’ın fethi gerçekleştiği için varid-i şehir oldular.*” (Esterabadi, 1341: 602-Felsefi, 1328: 4-12).

Nadir Şah, İran tahtına oturduğu zaman ilk hedefine İslâm mezhepleri arasında vahdetin lüzumlu olduğunu ortaya koymuş ve bunu mühim siyasi hedef olarak seçmiştir (Abedini, 1387: 103). Mezhep ile ilgili lafzi ihtilaftan kaynaklanan ve yaklaşık yüz yıl süren düşmanlığın sona ermesini istemiştir (A.DVNS. NMH. d.00003-21,25,28). Mugan’daki kurultayda, rüesaya, şehir idarecilerine ve halka, Şah I. İsmail’in koyduğu kötü bidati terk etmelerini istemiş, Osmanlıların da İranlıları kâfir görmemeleri için harekete geçmiştir. Osmanlıların bunu kabul etmemeleri halinde kılıç zoruyla kabul ettireceğini ve ihtilafı mutlaka halledeceğini söylemiştir (Abedini, 1388: 111). Rıza Şabani, bu hususta şunları kaydetmiştir; “*Fakat söylemek gerekir ki, onun bu zemindeki samimâne teşebbüsü, saltanatının sonuna kadar gerçekleşmedi. Osmanlılar iki komşu millet arasındaki mezhebi farklılıklardan hâsıl olan münakaşaları ve ihtilafları gidermek için hiçbir adım atmadılar.*” (Şabani, 1377: 39-Abedini, 1387: 104).

Osmanlı Devleti ile İran, bu şekilde birkaç yıl birbiriyle savaşarak güç kaybetti. Nadir Şah, üç defa Bağdat’a sefer düzenlediyse de her defasında içte meydana gelen karışıklıklar fethi izin vermemiştir. Ömrünün sonuna doğru, artık Osmanlı Devleti’nin mezhep ile ilgili önerisini kabul etmeyeceğini düşünerek çareyi oluşturulacak bir ulema meclisine havale etmede bulmuştur. 1743’te yaptığı son bir hamle ile iki mezhep arasında yakınlaşmayı sağlamak için Necef şehrinde Şii ve Sünni ulemadan oluşan bir komisyon kurmuştur. Bu teşebbüs gerek İslâm dünyası ve gerekse Ortadoğu için önemliydi (Abedini, 1387: 105).

Nadir Şah’ın İttihad-ı İslâm Teşebbüsü ve Necef Komisyonu

Nadir Şah, kendi döneminin son yıllarına kadar Osmanlı Devleti ile hâkimiyet mücadelesi yapmıştır. Bu süre içerisinde iki devlet arasında savaşların devam etmesi ve sulh olmaması, onu farklı iki mezhep arasındaki ihtilafları ebediyen ortadan kaldırmak için teşebbüse geçirmiştir. O dönemde Osmanlı hâkimiyetinde bulunan ve Şiiler tarafından kutsal sayılan Necef’te bir komisyon

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

kurulması için buraya gitmiştir. Esterabadi, bununla alakalı olarak şunları kaydetmiştir; “*Ahmed Paşa gayet saygılı bir şekilde Muhafız Alayı ile Nadir Şah’ı karşıladı. Osmanlı sarayında mezhebi ihtilafların giderilmesi için izin almıştı. Onun temsilcisi Abdullah bin Hüseyin (Süveydi), ulema ile müzakere etmek için gelmişti. Necef, Kazmin, Save, İsfahan, Meşhed, Buhara, Belh, Herat ve Kandehar ulemasından oluşan komisyon ile müzakerelere katılmak için Osmanlı adına görevlendirilmişti.*” (Abedini, 1341: 300). İran adına ise Ali Ekber Mollabaşı ve Mirza Mehdi Han Esterabadi komisyon çalışmalarına katılmışlardır. Nadir Şah’ın resmi tarihçisi olan Mehdi Han Esterabadi, resmi mühürlü belgeyi komisyon üyelerine dağıtmıştır. Belgede şunlar yazılmıştır;

“Bu zamanda Necef’te muvafakat için toplandılar. Ulemadan çoğu Necef, Hille ve Bağdat’a tabi yerlerden gelenler birbiriyle konuşmaya başladılar... Lillahilhamd İslâm mezhebinde hiçbir şekilde bir kusur vaki değildir... Ulema-yı kirâm İslâm âlimleridir. Müzakere meclisini birbirleriyle süslemişler, mahmudî milletin lezzetli meşrepleri üzerindeki şüpheleri kaldırmak için toplanmışlar... (Mervi, 1374: 984-Esterabadi, 1341: 300-Abedini, 1387: 104).

Aştıyani, bu husus ile alakalı olarak şunları kaydetmiştir; “*...Nadir, Şevval 1156’da Kerbela, Necef ve Kazmin’e gitti. Bağdat’ta Ebu Hanife’nin mezarını ziyaret etti. Daha sonra Kerbela, Hille, Bağdat ve Kazmin’in Şii ve Sünni ulemasının Necef’te kendi yanında toplanmalarını istedi. Necef’e davet edip getirttiği İran, Buhara ve Afganistan uleması ile oturup iki mezhep arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmalarını istedi. Bu müzakereler, Nadir Şah’ın ordusu ile Necef’te bulunduğu sırada gerçekleşti. 24 Şevval 1156’da sona eren müzakereler, Nadir’in resmi tarihçisi ve kâtibi Mirza Mehdi Han Esterabadi tarafından bir vesika ve alınan karar olarak yazılıp ulema tarafından mühürlendi...*” (Aştıyani, 6/46).

Nadir Şah, kendi dönemi sona ermeden ısrarla İttihad-ı İslâm’ın gerçekleşmesi ve Şiiilerin Hulefa-yı Raşidin’e küfredmemeleri için samimi bir şekilde teşebbüse geçmiştir. Necef’te toplanmasına vesile olduğu komisyon bu yönde bir karar almış ve Osmanlı temsilcisi de dâhil bütün üyeler altına imza atmışsa da uygulamaya geçmemiştir. Çünkü Osmanlı uleması bu karara karşı çıkarak uygulanmasına izin vermemişlerdir. Nadir Şah, kardeşi olarak tavsif ettiği Osmanlı padişahının buna dâhil olarak Müslümanlar arasındaki bu tefrikanın sona ermesini istemiştir. O dönemde İran ile Osmanlı Devleti arasında cereyan eden savaşları bu işin gerisinde tutmuştur (Abedini, 1387: 105).

Necef Komisyonu’na Osmanlı Devleti temsilcisi olarak Bağdat’tan katılan Süveydi, “*el Haccacü’l-katia*” isimli eserinde, Nadir Şah’ın hüsn-ü niyeti ile alakalı olarak şunları kaydetmiştir; “*Nadir Şah, komisyonun sona ermesinden sonra İslâm ulemasının ittihadı ile alakalı olarak bana şunları söyledi; Ben seni Bağdat valisi Ahmed Paşa’ya göndermek istiyorum. Biliyorum ki o, sizi beklemektedir. Fakat yarına mani olacağına inanıyorum. Zira ben yarın Kufe Camisi’nde kılınacak Cuma namazında sahabenin isimlerinin tertipli bir şekilde zikredilmesi ve dua edilmesi için emir verdim. Küçük kardeşin büyük kardeşe saygı göstermesi gerekir...*” (Süveydi, 1323: 25). Daha sonra bana emir buyurdu. Hakikatte Osmanlı

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

padişahu benden büyüktür. Zira o, sultanın oğlu sultandır. Fakat ben dünyaya geldiğimde ne babam sultanı ve ne de ceddim” (Abedini, 1387: 106).

Osmanlı Devleti, ulemadan Mustafa Nazif Efendi’yi İran’a göndererek Nadir Şah ile bir sulh anlaşması yapmak istediğini bildirmiştir. Nadir Şah o tarihte (1746) Meşhed’i gezmiş, doğduğu yer olan Kelat’a giderek imaretler yaptırmış ve merkeze dönmüştü. Savecbelağ’da 24 Ağustos 1746’da Osmanlı elçisini kabul ettikten sonra Hasan Ali Han’ı Osmanlı elçisi ile müzakereye memur etti (Esterabadi, 1341: 413-Kuddusi, 1339: 401). Nazif Efendi, Nadir Şah ile yaptığı görüşmeyi ve Osmanlı elçilik heyetine gösterilen hürmeti şöyle kaydetmiştir;

“... Biz Nadir Şah’ın çadırına vardığımız zaman, kendisiyle birlikte oturan Mollabaşı, Mehdi Han Esterabadi ve Nazar Ali Han ayağa kalkarak izhar-ı şevk ve rağbet ile öne doğru gelip sıcağanlıkla elimizi sıktılar. Oturduğumuzda ise hizmetçi gelip sunulacak nimetleri sordu. Tafsilatı ile meseleyi beyan ettim... İran ve Osmanlı arasında bazı uygun olmayan tavırların daha önce niza’ a sebep olduğunu, hâlihazırda bunun şaha mahsusu olmadığını ve iki İslâm devleti arasındaki dostluğun her iki tarafın faydasına olacağını söyledim...(Riyahi, 1368: 182).

Nazif Efendi’nin İran heyeti ile yaptığı müzakereler neticesinde iki devlet arasında sulh sağlandı. 1746’da imzalanan anlaşma ile iki devlet arasında uzun süre devam eden ihtilaflar, Nadir Şah döneminde sona erdirildi. Anlaşmaya göre; 1-Bağdat ve Şam üzerinden hacca giden İran ve Osmanlı hacılarının emniyeti sağlanacaktır. 2-İki devletin elçileri karşılıklı olarak üç yıllığına tayin edileceklerdir. 3-Esirler karşılıklı serbest bırakılacaktır. 4-İran-Osmanlı sınırlarında görevli ordu komutanları dostça geçineceklerdir. 5-İranlılar Sünnilere küfretmeyi terk edecektir. 6-Osmanlı hac görevlileri İranlı hacılara iyi davranacaktır. 7-Hac merasimi icrasında İranlı hacılar Osmanlı hacılarına tabi olacaklardır. 8-Bu kararlara muhalif davrananlar tarafsız bir şekilde her iki devletin temsilcilerine teslim edileceklerdir. 9-Anlaşma karşılıklı uygulamaya konulduğunda payidar ve muteber olacaktır (Esterabadi, 1341: 415-Larudi, 1319: 217-Asaf, 1380: 918). Bu maddelerin iki taraf arasında kabulünden sonra Nazif Efendi İstanbul’a dönmüştür. Nadir Şah, Osmanlı elçisinin yanında Mustafa Han Şamlu ve Mehdi Han Esterabadi’yi İstanbul’a göndermiştir.

SONUÇ

İran ve Osmanlı Devleti arasında Safevi dönemi ile birlikte başlayan ve oldukça katı bir şekilde devam eden mezhebi ihtilaflar, Şah I. İsmail’in tahta geçerken dayandığı Kızılbaşların etkisiyle İslâm halifelerine hakaret derecesine varmıştır. Şiiliğe bu şekilde yerleşen ve gelenekselleşen sebb etme hadisesi, Kasrışirin (Zuhab) Anlaşması ile yumuşamaya başlamış, İran şahları ve Osmanlı padişahları birbirlerine gönderdikleri mektuplarda gazi, mücahid-i fi sebilillah ve mücahid kelimeleriyle hitap etmişlerdir. Bu süre içerisinde her iki devlet arasında cereyan eden savaşlar, Nadir Şah’ın Müslümanların birliği için mezhebi ihtilafları bertaraf etme teşebbüsü sayesinde yerini sulha bırakmıştır.

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

Nadir Şah, Sünni ve Şiiilerin vahdeti için harekete geçerek Necef'te ulemadan oluşan bir komisyonun toplanmasını sağlamıştır. Kendisi de Necef, Kerbela ve Bağdat'taki Sünni ve Şii büyüklerinin mezarlarını ziyaret etmiş, kabirlerini tamir etmiş ve yeni imaretler tesis etmiştir. Sünni ve Şii ulemanın Necef'te bir araya gelerek mezhebi ihtilafları çözmelerini istemiştir. Şiiilerin İslam halifelerine hakaret etmemeleri, Sünnilerin de Şiiileri kâfirlikle suçlamalarına dayanan karar, komisyona katılan ulema tarafından imzalanmıştır. Ancak Nadir Şah'ın vefatıyla bu önemli teşebbüs uygulamaya geçmemiştir.

KAYNAKÇA

BOA, A.DVNS. NMH. d. 00003-2,3,21,25,28,29,30

ABEDİNİ A. (1387). İttihad-ı Cihan-ı İslâm. *Name-i Tarih-i Pejuhân*, Zemistan, Şomare: 12, Tehran.

ABEDİNİ A. (1388). Karardadha-yı Sulh-ı İran ve Osmani Kaheş-i Teneşha-yı Mezhebi Do Kışver der Asr-ı Safevi ve Afşar. *Tarih-i İran*, Şomare: 60/5, Bahar, s. 101-120, Tehran.

ABEDİNİ A. (1385). *Münasebat-ı Siyasi, Nizami, İktisadi ve Mezhebi-i Safeviye ve Afşariye ba Osmani ez Muahede-i Zuhab ta Muahede-i Kürdan*, Payanname-i Doktori, Daneşgâh-ı Şehid Beheştî, Riş-e-i Tarih, Tehran.

ABEDİNİ A. (1384). Metn-i Piraste Muahede-i Zuhab (1639). *Fasılname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, Sal: 6, Şomare: 24-25, Payız ve Zımistan, Tehran.

ARUTİN T. (1942). *Tahmasb Kulu Han'ın Tevarihî* (terc. Esat Uras), Ankara.

ASAF M. H. (1380). *Rüstümü't-tevarih* (tash. Azizullah Alizade), Tehran.

AŞTIYANİ A. İ. Vesikanâme. *Mecelle-i Yadigâr*, Şomare: 6, s. 46.

BROWNE E. (1369). *Tarih-i Edebiyat-ı İran ez Zuhur-u Kudret-i Safevi ta Asr-ı Hazır* (terc. Behram Mikdadi), Tehran.

ESTERABADİ M. Mehdi Han. (1341). *Cihangûşa-yı Nadiri* tash. Abdullah Envar), Tehran.

ESTERABADİ Mehdi Han. (1341). *Dürre-i Nadire* (tash. Cafer Şehidi), Tehran.

FELSEFİ N. (1328). Çegûne Nadir Kuli Nadir Şah Şûd. *İtlahat-ı Mahane*, Sal: 2, Şomare: 11, Behmen 1328, s. 4-12.

FELSEFİ, N. (1353). *Zendegani-i Şah Abbas-ı Evvel V*, Tehran.

Fetva Mecmuaları, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, No: 157.

Fetva Mecmuaları, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, No: 178.

FLOOR W. (1367). *Eşref Afgan der Tahtgâh-ı İsfahan* (terc. Ebu Kasım Süri), Tehran.

HANWAY J. (1346). *Zindegi-i Nadir Şah* (terc. İsmail Devlet Şahi), Tehran.

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

- HİDAYET R. Kuli Han. (1380). *Ravzatü's-safa-yı Nasiri VIII* (tash. Cemşid Keyanfer), Tehran.
- KAEMPFER E. (1350). *Derbâr-ı Şahinşah-ı İran* (terc. Keykavus Cihandari), Tehran.
- KAEMPFER E. (1363). *Sefername-i Kaempfer* (terc. Keykavus Cihandari), Tehran.
- KAZVİNİ M. T. V. (1329). *Abbasname, Şerh-i Zendegani-i Şah Abbas-ı Sani* (tash. İbrahim Dihkan), Tehran.
- KUDDUSİ M. H. (1339). *Nadirname*, Horasan.
- KUMİ Ahmed bin Şerafeddin el- Hüseyini (1342). *Hülâsai't-tevarih* (tash. İhsan Eşrafi), Tehran.
- KURTARAN U. (2014). XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 17, Mart 2014, s. 393-419.
- LAHİCİ M. H. (1357). *Tarih ve Sefername-i Hazin* (tash. Ali Devani), Tehran.
- LARUDİ N. (1319). *Zendegâni-i Nadir Şah (Peser-i Şimşir)*, Tehran.
- LOCKHART L. (1380). *İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye* (terc. İsmail Devletşahi), Tehran.
- MARAŞI Safevi, M. H. (1361). *Mecmaü't-tevarih* (tash. Abbas İkbâl Aştıyani), Tehran.
- MERVİ M. K. (1374). *Âlem-i Arâ-yı Nadiri III* (tash. Muhammed Emin Riyahi), Tehran.
- MOSTEVFİ, M. H. (1375). *Zübdetü't-tevarih* (tash. Behruz Guderzi), Tehran.
- MUHAMMED Hasan Han. (1380). *Tarih-i Muntazam-ı Nasiri* (tash. Cemşid Keyanfer), Tehran.
- MUSTAFA Naima Efendi. (1281). *Tarih-i Naima I*, İstanbul.
- MÜNŞİ İ. B. (1350). *Tarih-i Âlem-ı Arâ-yı Abbasi III* (tash. İrec Afşar), Tehran.
- NASİRİ M. İbrahim bin Zeynelabidin. (1373). *Düstur-ı Şehriyâran* (tash. Muhammed Nadir Nasiri Mukadem), Tehran.
- NEWMAN, A. J. (2006). *Safavid Iran*, London.
- ÖZCAN A. (2007). Pasarofça Antlaşması. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul.
- ÖZCAN A. (2006). Nadir Şah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul.
- RİYAHİ M. E. (1368). *Sefaretnameha-yı İran*, Tehran.
- SÜMER F. (1990). Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 69.

İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746) / Yılmaz Karadeniz

- SÜVEYDİ Abdullah bin Hüseyin (1323). *el Haccacü'l-kati'a el ittifakü'l-firakü'l İslâmiyye*, Mısır.
- SÜVEYDİ Abdullah bin Hüseyin. *Risale-i Sur-ı Fetavi fi Hakk-ı Revafiz-i Acem*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler, No: 3687/1.
- ŞABANİ R. (1377). *Tarih-i İçtimai-i İran der Asr-ı Afşariye ve Zendiye*, Tehran.
- ŞAH TAHMASB. (1343). *Tezkire-i Şah Tahmasb*, Berlin.
- ŞEMDANİZÂDE S. E. (1976). *Miratü't-tevarih* (tash. Münir Aktepe), İstanbul.
- ŞİRVANİ Hüseyin bin Abdullah. (1376). *el Ahkmü'd-diniyye fi Tekfir-i Kızılbaş* (tec. ve tash. Resul Caferiyan), Kum.
- TALAY A. (1994). Dürri Ahmed Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul.
- TEHRANİ, M. Ş. (1349). *Hadis-i Nadir Şahi* (tash. Rıza Şabani), Tehran.
- UZUNÇARŞILI İ. H. (1982). *Osmanlı Tarih IV*, Ankara.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

RUSYA VE ORYANTALİZM

Russia and Orientalism

İsmail PEHLİVAN*

ÖZ

Bu çalışmada, “Oryantalizm ile Doğu Sorunu” arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Rusya’nın Avrupa kültür çevresine girişi ve Rusya’da Oryantalist düşüncenin zemin bulması sonrasında ortaya konulan araştırmaların Rusya’nın Asya ve Osmanlı coğrafyasındaki yayılma perspektifinde bir rolünün olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Rusya’nın bir siyasal sistem olarak klasik fetih politikaları bir yana, söz konusu Rus Oryantalist çalışmalar ile siyasi yönelimleri arasında bir ilişkinin varlığı konunun temel yaklaşımını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Oryantalist faaliyetlerin ilgi alanları ve buna bağlı olarak üretilen entelektüel ürünlerin Rus siyasetine etkileri tartışılmıştır. Bu tartışmaya alt yapı oluşturması açısından öncelikle Oryantalizm ve Doğu Sorunu kavramlarının temel dayanakları tarihsel süreç içinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Rusya’daki sosyo-kültürel ve siyasal dönüşümün ve yeniden yapılanmanın temelinde Batı kaynaklı Oryantalist düşüncenin Rusya’da yeniden üretilmesi ve kurgulanmasının önemli bir rolü olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede Rusya’nın politik yönelimleri ile özellikle XIX yüzyılla birlikte hız kazanan oryantalist faaliyetleri arasında bir ilişkinin varlığı sergilenmek istenmiştir. Bu bağlamda Rus oryantalist faaliyetlerinin bir bakıma kısa bir dökümü de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı-Rus ilişkileri çerçevesinde konuyu ele alırken, iki ülkenin tarihsel konumları ve Batı ile ilişkileri olabildiğince karşılaştırmalı olarak verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Oryantalizm, Doğu Sorunu, Avrupa, Osmanlı-Rus İlişkileri.

ABSTRACT

This study examines the relationship between the concept of “Orientalism” and “the Eastern Question”. For this purpose, the study looks into the period that followed the entrance of Russia into the European cultural environment following the establishment of the Orientalist literature. This period is considered around the question of whether or not works produced after this era contributed to the Russian

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ismailpehlivan@kilis.edu.tr

perspective of expansion into the Ottoman lands. This topic is mainly approached from the point of view of the relationship between Russian Orientalistic literature and Russian political intentions, rather than the classical Russian politics of conquest. Thus, the subject matter includes the main areas of interest of the Orientalist activity and the effects of such activity and intellectual production on Russian politics. In order to deal with this problem, first of all the study examines the historical roots and the historical development of the concepts of Orientalism and the Eastern Question. It is underlined that the socio-cultural reproduction and the restructuring of Russia was largely founded on the reproduction and restructuring of Western Orientalist thought. In this framework, a relationship between the political tendencies of Russia and the acceleration in the Orientalist activity that took place in the nineteenth century is established. In this context, the study also attempts a brief survey of Russian Orientalist activities. While looking at Ottoman-Russian relations, a comparative approach is employed taking into account both countries historically, and in terms of their interaction with the West.

Keywords: Orientalism, Eastern Question, Europe, Ottomano-Russia Relations.

Giriş

Bu çalışmada Rusya'nın imparatorluk dönemi fetih politikaları ile Oryantalist felsefe arasında bir bağlantının olup olmadığı tartışılmıştır. XIX. yüzyılda giderek yükselen bir ifade ile dillendirilen *Doğu Sorunu'nun*, bu çağın belirleyici bir olgusu olarak Felsefi Oryantalizmle yakın bir ilişki içinde olduğu söylenebilir. Avrupa tarihinin sosyo-kültürel ve siyasal değişiminde önemli bir araç işlevi gören *Oryantalist* felsefe, Rusya'nın Avrupa kültürüne eklenme süreciyle birlikte *Doğu Sorunu* olgusunun Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal geleceğine endekslenen bir hal aldığı gözlenmektedir.

Rusya'nın, özellikle XVII. yüzyılla birlikte hızlı ve geniş çaplı yürüttüğü fetih siyasetinin, klasik fetih politikalarından, giderek sömürgeci bir niteliğe bürünmesinin nedenselliğini, tarihsel anlamda kendi bulunduğu coğrafyanın kazandırmış olduğu tipik özelliklerinden *başkalaşarak*, Avrupa kültürüne açılma sürecinde aramanın daha doğru olduğu kanısındayız. Osmanlı Devletinin neden sömürgeci bir imparatorluğa dönüşemeyip, Rusya'nın dönüşebildiğinin yanıtı her iki devletin bu tarihsel sürecinin içinde yatmaktadır.

Doğu-Batı kavramlarının anlamlandırılmasının, Oryantalist düşüncenin kurgulanmasında rol oynayıp oynamadığı bu kavramların terminolojik boyutta tartışılmasıyla ortaya konulabilir. Doğunun sosyo-kültürel, etnik, dini, siyasi ve yönetsel boyutlarda irdelenmesinde ve bu yöndeki tartışmalarda, Oryantalist felsefenin, hala önemli bir referans olarak kullanılması konunun özellikle Rusya bağlamında ele alınması gereğine işaret etmektedir (Lunin, 20015: 11).

Bu konuda yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak Avrupa bağlamında yürütülmüş olduğu dikkate alınırca, özellikle Rusya ve *Oryantalizm* ilişkisi bağlamındaki tartışmaların, azlığına ve yetersizliğine dikkat çekmek gerekir. Avrupa

ve *Oryantalizm* konusu oldukça yoğun bir biçimde irdelenmiş olmakla birlikte, Rusya, çok sınırlı değiniler dışında, genellikle bu tartışmaların dışında tutulmuştur. Bu yaklaşımda Rusya'nın batılılığına ilişkin batı dünyasındaki kuşku önemli bir etkiye sahip görünmektedir. Hem Avrupa siyaseti, hem de Avrupa entelektüel çevresi Rusya'yı coğrafi olduğu kadar kültürel olarak da Asyalı ve Avrupa kültürünün dışında tanımlamaktadır (Н. Я. Данилевский, 1871: 55). Dolayısıyla Rusya'nın Avrupa ile eklemlenme sürecinin tarihselliği, Rusya ve Oryantalizm ilişkisini Osmanlı coğrafyası ile de bağlantılı olduğu için, kavramsal ve siyasal boyutlarıyla gözden geçirmeyi gerektirmektedir.

Kavramsal Olarak Oryantalizm ve Doğu Sorunu İlişkisi

Doğu'nun *Doğu* oluşu ve Batı'nın *Batı* oluşunun her iki coğrafya insanının mekân algısıyla yakından ilişkili olduğu görülüyor. Bu algılama biçimi, öyle anlaşılıyor ki, her iki coğrafyada farklı süreçlerden geçmiş görünmektedir. Batıda ve doğuda mülkiyetin anlamı, sosyoloji, tarih, iktisat, kültür ve siyasi olarak bilim insanlarını yüzyıllardır sosyal biçimlenmelere ilişkin tartışmalara itmiştir. Her iki coğrafyanın algısında, mülkiyete getirilen tanımların üretim yapısı ve üretim ilişkisi (Divitçioğlu, S. 1981: 16-43; Chesneaux vd. 1970: 85, 277-301) kaynaklı kozmogonik tasarımları da yarattığını söylemek mümkündür. Bu durum *sahiplik* ve *aidiyet* kavramlarının anlamlandırma sürecinde görülebilir. İnsanın, üzerinde yaşadığı toprakla olan ilişkisi bu belirlemede etkili olmuştur. Bu belirleme insanın toprağa ne düzeyde bağlı olup olmadığı ile ilgilidir. Toprağa bağlılığın zayıflığı *aidiyet* duygusunu geliştirirken, bu bağım güçlülüğü *sahiplik* duygusunun kaynağını oluşturmuştur. Zira toprağa ilişkin aitlik veya sahiplik düzeyi, her iki coğrafya insanının uhrevi dünyaya ilişkin yorumunun da kaynağını oluşturmuştur. Kozmogonik algının bir yansıması olarak, batının panteonunda çelişkili iki evren göze çarparken*, doğunun panteonunda bütünüyle tanrının egemen olduğu tek bir evrenin varlığı dikkati çekmektedir (Harva, Uno, 2014: 112-133). Bu kozmogonik algının yansıması olarak batı insanı için sahip olunan mülk, dönüştürülen ve

* Asyatik toplumların ve Avrupa toplumlarının antik inanç sistemlerine dikkat çekmek gerek. Avrupa mitolojisinin önemli bir kısmını oluşturan Antik Yunan panteonuna göre tanrılar ve insanlar evreni adeta birbirinden bağımsız iki farklı boyut sergilemektedir. Yunan kozmogonisinde insanlarla tanrılar çoğu zaman birbirine karşıt gibi görünmektedirler. Bu yüzden insanlar dünyevi tutumlarında çoğu zaman tanrılara rağmen bir tutum içinde gibi görünürler. Bu da insanları dünyaya ilişkin tavırlarında belli ölçüde bağımsız davranmaya yöneltmiştir. Birey kavramının oluşumu batıda bu yüzden çok daha gelişkin bir durumdadır. Oysa doğu panteonunda tanrı veya tanrılar (aslında öteden beri tekli bir panteon olduğu söylenebilir) her zaman insanların dünyasına da egemendir ve tanrıların evreni ile insanların evreni bir bütündür ve tartışmasız bir biçimde her iki evrende tanrılara aittir. Kozmogonilerin bu özellikleri her iki coğrafyada mülk algısının farklı gelişiminde belirleyici olmuş görünmektedir. Bu kozmogonik yansımanın batı ve doğudaki üretim biçiminin bir getirisi olduğu da elbette gözlerden kaçmayacaktır. Antik dönemlerin bu farklı algı biçimleri bir yandan batıda Hıristiyanlık düşüncesi içinde, bir yandan da İslam düşüncesi içinde kendini ifade eder durumda görünmektedir. Zira doğu ve batı toplumlarının günümüzde benzer üretim biçimlerine sahip olmakla birlikte yine de toplumsal ilişkilerindeki farklılıklar bu yöndeki kanıtları güçlendirecek nitelikte.

benzeştirilen bir varlık olarak ortaya çıkmakta, doğu insanı için ise ait olunan ve dönüşülen bir yapı olarak ifadesini bulmaktadır. Bu aynı zamanda birey olma olgusunun da temelini oluşturmuştur. Bu yüzden Oryantalist felsefenin psiko-tarihsel kökenini batının bu algısıyla da ilişkilendirmek mümkündür. Batının çözümleyici, tasarlayıcı yeniden tanımlayıcı, kurgulayıcı düşüncesi, siyasal gelişme sürecinde *Şark'ın* yönetim ve yönetilme sorunu ile ilişkilendirilmekte ve kendisi gibi olmayanın tanımlanma ihtiyacına indirgenmektedir. Sonuçta batı tanımlarken, benzeştirmekte ve kendi iradesinin sonuçları ile tatmin olabileceği bir vurguya ulaşmaktadır. Bu bakımdan Oryantalizm tanımlanırken, Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek, kısaca Şark'a egemen olmak ve yeniden yapılandırılmakla ilgili batının yaratmış olduğu bir biçem olarak karşımıza çıkmaktadır (Said, 1995: 13).

Oryantalist düşünceye göre, Doğu, fatihler çıkarabilir, feth edebilir, uygarlıklara büyük katkılar sunabilir, ancak hiçbir zaman kendi kendini yönetme denilen şeyi kendi talebiyle getiremez (Said, 1995: 43). Yani dönüştüremez ve benzeştiremez (Turner, Bryan S., 2001: 107-127). Bu yüzden *Oryantalizm* bu fatih ulusların, yönetilmesi, şekillendirilmesi işini üstlenmenin ideolojik tasarımı ortaya koymaktadır. Sonuçta bu çatışma bir dönüştürme veya dönüşme üzerine ya da tasarlanan veya tasarlanılan üzerine kurgulanmaktadır (Knight, 2000: 79-82).

Bu felsefi tartışmanın ardından *Şark'ın* siyasal tanımına gelince, *Şark* sadece bir komşu değildir; *Şark*, *Bati'nin* en büyük, en zengin, en eski sömürgelerin ya da sömürgeleştirme hedeflerinin mekânı, kendi uygarlıkları ile dillerinin kaynağı, kültürlerinin rakibi olarak, en derinlikli ve en sık yinelenen “öteki” imgelerinden biridir. Bu yüzden *Bati*, uygarlığının da kaynağı olarak gördüğü *Şark'ı* dönüştürmek, benzeştirmek, yani mülkü haline getirmek için yeniden icat etmek gereğini duymaktadır.

Avrupa merkezli tarih algısının kaynağı olan bu düşünce, Oryantalizm felsefesinin de çıkış noktasını oluşturmaktadır. Oryantalizm, *antik çağdan beri, gönül maceralarının, egzotik varlıkların, akıldan çıkmayan anılarla görünümünün, olağanüstü deneyimlerin yeniden kurgulanmasının bir ürünü olarak*, tamamen Avrupa'nın buluşu olan *Şark* algılaması bağlamında, Avrupa'nın kültür köklerinin yeniden kurgulanması ve yaratılmasının felsefi ifadesi olarak görülmektedir (Said, 1995: 11; Kabbani, 1993: 14-22; Fallmerayer, 2002: 210-237). Batının ve Doğunun alışkanlıklarının, düşüncelerinin ve önyargılarının, doğu ve batı arasında bir sınır olarak varsayılan Güney-Doğu Avrupa ülkelerindeki çarpışmasının bir ürünü olarak da yorumlanabilecek Oryantalizm, bu çatışmanın sonucu olarak *Doğu Sorunu'nun* şekillendirilmesinde ve fiiliyata geçirilmesinde önemli bir ideolojik tasarım olarak işlev görmüştür. Tarihsel olarak, bu sınır boyunda bir tür çarpışma biçiminde doğan, büyüyen ve gelişen *Doğu Sorunu*, Antik dönemlerde Grekler ve Persler arasında, Roma Döneminde, Roma ile büyük Helen monarkları arasında, Ortaçağın başlarında ise İslam güçleriyle Hıristiyan güçleri arasındaki mücadele olarak kendini sergilerken, sonraki yüzyıllarda Haçlılarla devam edegelmiş ve günümüze kadar uzanan bir yankı bırakmıştır.

Doğu Sorunu, bir yandan, “yafes” neslinden bulunan Latinler, Rumlar, Germenler, Anglo-Saksonlar, Slavlar ve Ruslar hasb’el-kader birleşmiş olan Avrupa’yı Hindî nesline mensûb iki büyük şu’be-i ırkı sanki tefrîk için ansızın Hindistan ile Bahr-i Sefid arasından gelmiş olan Mısır akvâmının “Beriyetü’ş-Şâm” Samilerinin Asya-yı Vüstâ Türklerinin üzerlerine savlet ile bunları mahve çalışmışlardır...(Driault, 2003: 32) diye tanımlanmaya çalışılırken, bu sürecin zamanımızda iktisadi bir içerik kazandığı, dolayısıyla birbirine akraba kavim ve milletleri bile birbirlerine saldırtan bir durum aldığı değerlendirilmesi yapılmaktadır (Driault, 2003: 33).

Diğer taraftan benzer bir biçimde *Asya’dan gelen barbar kavimlerin kovuldukları ya da Roma ve Hıristiyan medeniyetini kabul ederek onu yaymak üzere tekrar şarka döndükleri zamandan itibaren mevcut olan bir sorun* olarak görülürken, Ortaçağ’ın başlarından itibaren Hıristiyan kavimlerle Hıristiyan olmayan kavimlerin çatışması olarak da nitelendirilmektedir (Akçura, 1339: 3). Rus tarihçisi Solovyev’in tanımına göre ise zaman ve mekândan ayrı olarak, neredeyse sonsuzluk içinde, insanla ilgili olmaktan çok, doğal ve evrensel bir içerik taşıyan *Doğu Sorunu*, eski zamanlardan beri Avrupa ile Asya’nın çatışmasıdır[†]. Bu çatışmada Avrupa hayat veren denizlerin, Asya ise ölümcül bozkırların etkisini taşımaktadır. İlerici ve batı taraftarı Rus aydınlarının çoğunca kabul edilen bu görüş, neredeyse Hürmüz ile Ehriman’ın çatışmasına kadar dayandırılmaktadır. Rusya’nın *Doğu Sorunu* ile ilişkilmesi ve içinde rol almasının gerekçelendirilmesinde Solovyev, Rusya’nın batılılaşmak için denizlerden yararlanmak için gereken sosyal reformları yapmak ve ihtiyaç duyduğu siyasi dönüşümleri gerçekleştirmek zorunda olduğunu belirtmektedir. Bütün bu tanımlar, XIX. yüzyılla birlikte, öncelikle, *Hıristiyan Avrupa kavimlerinin, Müslüman şark kavimlerini iktisadi ve siyasi nüfuz altına almak amacından doğan tarihi sorunların; ikinci olarak da Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarını çeşitli yollarla ele geçirmek arzularından ve Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan bazı kavimleri birer bağımsız yönetim haline getirmek istemelerinden kaynaklanan tarihsel sorunların bütünü* olarak ortaya çıkmaktadır (Akçura, 1339: 11).

Doğu Sorunu tarihsel bir sorun olarak tanımlanınca, Oryantalizmin de bu sorunun çözümünün entelektüel alt yapısı olduğu söylenebilir. Bir felsefi düşünüş biçimi olarak Oryantalizmin ortaya çıkış süreci ile tarihsel bir sorun olarak değerlendirilen ve tanımlanan *Doğu Sorunu*’nun tasarlanması süreci görüldüğü üzere birbiri ile oldukça paralellik göstermektedir.

[†] Solovyev’in bu tezinde dikkat çekici bir nokta şu ki, coğrafi mesafeleri göz önüne almaksızın Rusya’yı Avrupa bünyesinde özellikle de Batı Avrupa bünyesinde değerlendirmesidir. Bozkırda tarihin en eski çağlarından beri mevcut olan bu kavimler arası çatışmalarda, Rusların “Asyalı yıkıcı kavimlere” karşı Avrupa’yı koruma işlevi üstlendiği fikri, XIX. yüzyılda Rus entelektüellerinin Avrupa’ya bakışını oldukça açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın bir entegrasyon sürecinin ürünü olduğunu daha I. Petro’nun Rusya’da gerçekleştirmeye çalıştığı “sosyal reformların” içeriğinden görmek mümkündür.

Hem geniş, hem de dar anlamda *Doğu Sorunu* yukarıda da değinildiği üzere, siyasal, iktisadi, kültürel ve sosyal yönleri bakımından, çok eski zamanlardan beri süregelen, kökleri Antik Yunan, Roma, Hıristiyan dünyası, İslamiyet ve Modern çağların sosyo-kültürel ve siyasal çatışmasından kaynaklanan uzun soluklu bir tarihsel süreç olarak Avrupa'nın Osmanlıya ve doğu coğrafyalarına yönelik bir politik açılımı şeklinde de ifade edilebilir.

Rusya'nın Asyahlığı ve Avrupa İlişkileri Çerçevesinde Doğu Sorunu

Doğu ile batı arasında eski çağlardan beri var olan Rus stepleri ile Polonya arasındaki pek fazla değişmeyen çatışmaların mekânı, aynı zamanda kültürel geçişlerin mekânı olarak da dikkati çekmektedir ve sürekli çatışmalı durumundan dolayı *Doğu Avrupa ve Balkanların da dâhil olduğu, Akdeniz ülkeleri arasında derin bir yara izi* olarak durmaktadır (Braudel, 1993: 30-94; Hentch, 1996:77-88). Avrupa'nın kültürel ve iktisadi sınırı sayılan bu bölge Avrupa'nın üzerine inşa edilmiş olduğu ekonomi dünyasının en uç noktasını oluşturmaktadır. Polonya'nın en ucuna denk geldiği bu sınır, tarihsel nedenler dolayısıyla Moskova Knezliği'ni uzun süre dışında tutmuş görünmektedir.

Moskova'nın Avrupa dışında görülmesine karşın dolaylı da olsa çoğu zaman Avrupa iktisadi yapısına açık olmasının getirdiği kültürel ve sosyal dönüşüm onu giderek Avrupalı olmaya doğru sürüklemiştir. Özellikle İngiliz-Rus Ortak ticari girişimi olan *Moscovy Company*'nin Arhangelsk'te yerleşmesi -ki burası Rusya'nın ticari açıdan kuzey-doğuya açılan penceresidir- Rusya'nın Avrupa ekonomi dünyasına girişinin en önemli kapısı olmuştur (Braudel, 1993: 380; Kurat, 1999: 169-170).

XVIII. ve XIX. Yüzyıl, *Doğu Sorunu*'nun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan aşamalı olarak ortadan kalkışı sırasında oluşan boşluğun doldurulması sürecinde, Avrupa devletleri ile Rusya'nın rekabeti gölgesinde, Rusya ve Türkiye'nin ilişkileri olarak tanımlanmaya başladığı dönem olarak dikkati çekmektedir (Marriott, 1919: 1:). Bu dönemde Habsburglar da sıklıkla sahnedeydiler fakat ender olarak ana unsurdular ama sorunun önemli bir parçasıydılar. Rusya Büyük Petro döneminden, Aleksander I dönemine kadar, *Doğu Sorunu*'nun çözümlenmesi sürecinde en önemli belirleyicilerden biri olarak ortaya çıkmıştır (Marriott, 1919: 6-7).

Doğu ile Batı'nın çatışma sürecinde iktisadi, kültürel, siyasal ve sosyal anlayışların bir tür geçiş sınırı olan Rusya'da, Oryantalizm, Batı'nın Doğu'ya iktidar olma çabasında ikili kimlik yapısıyla Rusya'nın kendine bir yer bulma faaliyeti olarak da ifade edilebilir.

Rusya'nın, oryantalist düşüncenin evrenine girmesi ve bunu kendisine dayanak yaparak bir Avrupalılık kimliği yaratma çabası, onun tarihi algılama ve dünya tarihine bakışında bir değişim yaratma ya da kendine bir yön bulma çabasıyla ilintili görülmektedir. Oryantalist düşüncenin temel yaklaşımlarından biri, Avrupa tarihi ile dünyanın diğer bölgelerindeki ulusların tarihi arasında bir bağ oluşturmanın zorluğudur. Bu bakımdan Avrupa dünyasında uzun süre boyunca evrensel tarih

denilince Batılı toplumların tarihinin anlaşıldığı gözlenmektedir. Oryantalist yaklaşımın Avrupalılar için, kendilerinin anladıkları anlamda, doğu uluslarının hiçbir zaman bir tarihi olmadığı ve dolayısıyla Avrupa'nın kendine özgü tarih inceleme yöntemlerinin Doğu tarihine hiçbir zaman uygulanamayacağı yönündedir (Barthold, 2000: 81; Lunin, 2015: 78-79).

Avrupa'nın kendi tarih algısı içinde, tarihsel olaylara, özellikle de kendi coğrafyası dışındaki alanlara ilişkin tarihsel bakışı açısındaki "Avrupamerkezli" yaklaşımın gelişme seyri, bu yönüyle oryantalist düşüncenin doğuş süreci ile de bir paralellik göstermektedir. Bu yüzden Doğu tarihine ilişkin bilgilerin yetersizliği ve Avrupalı bilim adamlarının bu yöndeki araştırmalarda takınmış oldukları taraflı tutum bu tarihin anlaşılmasını zorlaştırmıştır (Barthold, 2000: 82; Lunin, 2015: 80-81).

Rusya'nın oryantalist düşünce ile eklenmesi ve Avrupa kültürünün üretmiş olduğu bu düşünceyle dünyayı algılamaya başlaması ve bu bakış açısıyla siyasi, kültürel ve sosyal gelişme yoluna girmesi oldukça uzun soluklu bir sürece dayanır. Bu süreç, Kiev Knezliği döneminden çok daha eski dönemlerden beri, diğer Asyalı kavimlerde olduğu gibi, despotik, yağmacı bir siyasi örgütlenme yapısı ile var olma mücadelesi içinde iken, özellikle Boris Godunov, III. İvan ve sonrasında gelen Büyük Petro'nun güçlü saltanatları döneminde gerçekleştirilen siyasi birlik sayesinde oryantalist algılamının beslediği ideolojik tasarımlarla bu günkü coğrafi şeklini oluşturan fetih hareketlerini gerçekleştirebilmiştir. Özellikle Büyük Petro'nun iktidara gelmesiyle birlikte hızlı ve yoğun bir biçimde gerçekleştirilen Avrupalılaştırma hareketi ve bu harekete bağlı olarak gerçekleştirilen genişleme ve büyüme süreci sınırlarını, doğu'da Sibirya'ya güney'de İran, Hindistan ve Çin sınırlarına kadar ulaştırmıştır (Dmytryshyn, 1985-89: 1700-1797; Andreevskii, 1990: 432); Barthold, 2000: 86-88; Cagnat-Jan, 1990: 108-109).

Rusya'nın sahip olduğu coğrafi konum, onu bir yandan Doğu Avrupa ovasıyla Avrupa'nın göbeğine bağlarken, Asya platosunun batıya uzanan stepleriyle de Orta Asya'ya bağlamaktaydı. Bir takım yaygın anlayışın tersine, Rusya'nın, Almanya ve Fransa gibi Avrupa'nın kurucu bir parçası olduğu, Moğol istilasının Rusya'yı birkaç yüzyıl boyunca uygar Avrupa'dan ayırmış olduğu düşüncesinin doğruluğu tartışmalıdır. Çünkü Rusların Orta Asya halkları ile ilişkileri Avrupa halkları ile ilişkilerinden çok daha eski ve köklüdür.

XVII. yüzyılda bile Avrupa ekonomisi dünyasının sınırları ancak Polonya'nın doğusundan geçmekte ve geniş Moskof ülkesini bu sınırın dışında bırakmaktaydı (Braudel, 1990: 17). Burası bir Avrupalı için dünyanın ucu sayılmaktaydı. Bir İtalyan gezginin 1602'de İran'a giderken, Smolensk'ten itibaren karşılaştığı manzaraya ilişkin gözlemi, Rusya'nın her şeyden daha çok Asya'ya ait olduğu yönündeki yaklaşımı doğrular nitelikte görünmektedir: *Moskof ülkesi geniş ve büyük bir ülke olarak, vahşi, boş ve çalıyla kaplı. Hiçbir şeyin diğer yerlerdeki gibi olduğu gibi görünmediği boş bir ülke. Büyük dükün izni veya geçiş belgesi olmadan gizlice girip çıkmak mümkün değildir, burası nüfuz edilemez bir ülkedir* (Braudel, 1990: 17).

Asya'nın Türkî kavimlerinin ve Moğolların Rusların sosyal ve kültürel yaşamlarında silinmez izler bıraktığı söylenebilir. Nitekim Ruslar daha Moğol istilasından önce hükümdarlarına bir Türk sanı olan "Kağan" diye hitap etmekteydiler. "Rus Kağanı" ifadesi "Rus Knezi" ifadesinden çok önce kullanılmıştır. Bu da yüzyıllarca bu coğrafyada hüküm sürmüş Hazar etkisinin hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir (Barthold, 2000: 282; Соловьев, 1890: 260; Brutzkus, 1944: 345-358).

Hıristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet'in aynı anda nüfuz yarışı içinde olduğu bu coğrafyadaki kültürel değişim sürecinde doğal olarak bu üç büyük dinin propagandasının izlerini görmek mümkündür. Hıristiyanlık, bu dini nüfuz mücadelesinde, Musevilik ve İslamiyet'ten ayrı olarak ikili bir yapı sergilemiştir. Bu yapısıyla Katoliklik ve Ortodoksluk olarak, batı-doğu ayrımının bir ifadesini sergilediği söylenebilir. Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olarak ayrılmasıyla birlikte Hıristiyanlık içinde doğuyu temsil eden bir inanç yapısı olarak Ortodoksluk, Doğu Roma (Bizans) ile gelişen siyasi ve ticari ilişkilerin etkisiyle IX. ve XII. yüzyıllar arasında bu coğrafyada yayılma göstermiştir. Bizans'ın Rusya üzerindeki siyasi ve kültürel etkisi, Rus toplumunun ve devlet sisteminin kimlik yapısında günümüze kadar uzanan izlerde açıkça görülebilir (Acar, 2004: 28-30; Kurat, 1999: 29-30; Платонов, 1917: 44-48). Rusların Hıristiyanlığı kabulünün öyle sanıldığı gibi Rusya'yı Avrupa kültür eksenine sokan bir etki yaptığını söylemek aslında zor görünmektedir. Asyatik özellikler taşıyan bir toplum olarak, Hıristiyanlığı Bizans üzerinden kabul etmesi, aynı tarihsel dönemde uzun süre Asya kavimlerinin sosyo-kültürel nüfuzu altında bulunması ile de birleşince, Rusya'nın Avrupa kültür çevresine girişini zorlaştıran bir faktör olarak uzun süre bu ülkeyi etkisinde tutmuştur. Diğer taraftan Ortodoksluğun, Hıristiyanlık inancının bir parçası olarak taşıdığı ortak değerler, bu ülkenin Avrupa kültür çevresine girişi için kolaylaştırıcı bir etki de yapmış görünmektedir (Barthold, 2000: 285).

Rusya'nın Avrupa kültürü etkisine girmesi sanıldığı veya iddia edildiği gibi Kiev Knezliği dönemiyle değil, Moskova Knezliği dönemiyle birlikte başlamıştır. Bu çağlarda Rusya'nın Avrupa'ya bakışı ile Osmanlı ve diğer doğulu halkların bakışı arasında bir paralellik göze çarpar. Avrupa'dan gelen kişiler, diğer Asya kavimlerinin adlandırdığı gibi, Rusya'da da "fryazin" (fryag veya frank sözcüğünden türetilme), Frenk şeklinde ifade edilmekteydiler (Платонов, 1917: 97). Rus ve Asya kavimlerinin idari ve sosyal örgütlenme biçimlerinde de önemli ölçüde benzerlikler göze çarpmaktadır. Örneğin; Rus toplumunda mülkiyet biçimi olarak, bireysel mülkiyetin çok sınırlı olduğu veya tam anlamıyla geçerli olmadığı bir yapı arz ettiğini söylemek mümkün. Tıpkı Osmanlı ve Osmanlı öncesi Türk toplumlarında olduğu gibi toprak mülkiyeti miri sistemin benzeri bir yapıya göre belirlenmekteydi. Pomeste adı verilen bu sistem Selçuklu ve Osmanlılardaki Timar sistemini andırmaktadır. Rus toprak sistemi pomestede aristokratların topraklardan yararlandırılması karşılığı olarak Knez'in ordusu için gereken askerin temin edilmesi esası vardı (Acar, 2004: 61-62).

Avrupa ile ilişkiler açısından, Moskova Knezliği'nin, bağımsızlığını elde ettiği III. İvan (1453-1505) döneminde Fioraventi gibi Batı Avrupalı bilgin ve

sanatçıların çok yoğun olmamakla birlikte Rusya'nın hizmetine girmeye başladığı görülmektedir (Barthold, 2000: 290). Batı da Litvanya ve Polonya gibi güçlü komşularıyla mücadele içindeyken III. İvan çevresindeki Macar, Venedik, Osmanlı ve Danimarka gibi ülkelerle dostluk ve ittifak arayışları içinde olduğu görülmektedir. Rusya'nın bu çabası aynı zamanda batı ülkelerinin kültürleriyle ilişkiye girme sürecinin de başlangıcını oluşturmaktadır. Bu süreç Büyük Petro dönemine gelindiğinde daha da hızlanmıştır.

Aslında bir kara devleti olarak kurulan Rusya, uzun bir mücadele süreci sonrasında denize ulaşmasıyla birlikte, temel yayılma siyasetini dört büyük denize doğru yöneltmişti. Rusya'nın öteden beri gerçekleşmesi için çabaladığı bu siyasette Akdeniz en eski ve en önemli yayılma alanı olarak, Bizansla kurmuş olduğu dini duygusal ilişkisi yüzünden öteden beri *Bizanten* bir karakter taşımaktaydı (Tukin, 1999: 38-39).

Rusya'nın Oryantalizmi

Rusya'nın doğu-batı ikilemini ortaya koyması açısından Bizans'ın Türk tehdidi karşısında 1422'de Katolik Roma ile Ortodoks Bizans arasında oluşturmaya çalıştığı ittifak sırasında sergilediği tutum üzerinde durulmaya değerdir. Ayrıca aradan çok geçmeden, İstanbul'un 1453 yılında fethi üzerine ailesiyle birlikte İtalya'ya kaçan Mora Despotu Thomas'ın kızının Papa tarafından Osmanlı Devletine karşı bir ittifak geliştirmek amacıyla Moskova Knezi III. İvan'la evlendirmesi, ancak bu evlilikten beklediği siyasi desteğin Rusya tarafından Katolik dünyasına verilmemesi (Kurat, 1999: 123; Платонов, 1917: 44-48; Uzunçarşılı, 1988: 475) tam tersine Ortodoksluğun öteden beri merkezi durumundaki "Bizans" düşüncesinin Sofya ile birlikte Rusya'ya geçmesi, siyasi nedenler bir yana, bir başka açıdan Rusya'nın doğu-batı eksenindeki yerini ortaya koyan gösterge olarak değerlendirmek mümkündür.

III. İvan'ın saltanatıyla birlikte giderek hızlanan bir şekilde Avrupa kültürünün etkisine girmeye başlayan Rusya, hem Batı Avrupa ile hem de Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkiler kurmaya başlamıştır (Kurat, 1999: 122; Kuzucu, 2013:25). Batı Avrupa devletleri ile siyasal bir çatışma şeklinde gerçekleşen bu ilişkiler süreci, XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti ile diplomatik çerçevede bir ittifak arayışı ile sürmüştür (Kuzucu, 2016: 64). Öncelikle Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki siyasal gücü ve diğer taraftan Osmanlı Devleti ile hem doğrudan sınırdış olmaması, hem de Rusya ekonomisi için önemli bir pazar olması bu ilişkinin biçimini belirlemiştir. Çünkü bu dönemde Rus ticareti, ağırlıklı olarak, Osmanlı egemenliğindeki Don nehri bağlantılı olarak yalnızca Osmanlı gemileri tarafından Azak Denizi aracılığıyla kurulmaktaydı[‡] (İnalçık, 1948: 369-370). Dolayısıyla Rusya'nın Orta Asya üzerinden doğu ile ticaret yollarını geliştirme çabası 1552'de Kazan'ın 1556'da da Astrahan'ın alınması ile bu bölgede Osmanlı-Rus iktisadi rekabetine dönüşmüştür (Braudel, 1993: 382; İnalçık, 1948: 349-398).

[‡] Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ilk ilişkilerinin doğrudan doğruya Rusya'nın Karadeniz'deki ticari faaliyetlerinin güvenliğine ile ilgili olması, üstelik Osmanlı Devleti'nin Rus ticaretinin en önemli pazarı olduğunu da ifade etmek gerekir.

Rusya ve Ruslar bu tarihi süreç içinde giderek Doğulu olmaktan Batılı olmaya doğru bir dönüşüm seyri izlerken, III. İvan dönemi ve sonrasında uzun bir süre daha sosyal ve kültürel yönelimi bakımından ağırlıklı olarak Orta Asya'ya dönük bir ülke konumundadır. Bu dönem, siyasi gerekçelerin yanı sıra, batı kültürünün etkisi altında söz konusu siyasi gerekçeleri şekillendiren entelektüel yaklaşımların da yavaş yavaş ortaya çıktığı bir dönem olarak görülebilir.

Esas itibarıyla doğulu bir toplum olan Rusların, Avrupa kültürüne eklenmesi kültürel, dini ve sosyal değişim sürecinin uzun soluklu bir sonucudur. Dolayısıyla, coğrafi konum nedeniyle uzun süre üç dini inanışın propagandasına açık kaldığını bu coğrafyalardaki inanç bakiyelerine bakarak söylemek mümkündür. Rusya'nın Avrupa kültür ve iktisat dünyasına dahil olma sürecinde, dinsel tartışmaların yanı sıra aynı dönemlerde sınırlı olmakla birlikte, giderek artan bir ivme ile gelişen, Avrupa ülkeleri ile olan ticari ilişkilerinin önemli bir rolü olduğu ifade edilebilir. Özellikle 1569 İngiliz-Rus Ticaret Antlaşması Avrupa ile ticari ilişkilerin canlanmasında belirleyici olmuştur. Rusya bu ticaret antlaşmasıyla batıya doğru bir ticari açılım sürecine girerken, bu gelişme aynı zamanda bilimsel teknik yeniliklerin, modern askeri teknolojinin bilimsel gelişme sonuçlarının ve her şeyden de önemlisi Avrupa kültür birikiminin Rusya'ya girişine giderek artan bir şekilde olanak sağlamıştır. Bu sürecin getirdiği kültürel ve siyasal yeniden yapılanma, bir süre sonra Rusya'nın öteden beri gerçekleştirme çabasında olduğu Sibiry ve Orta Asya'ya yönelik fetih hareketlerini de hızlandıran bir sürece yol açmıştır (Kurat, 1999: 170; Braudel, 1993: 382).

Bu sosyo-kültürel değişimin bir sonucu olarak, Batı Avrupa kültürünün etkisi ile Rusya öteden beri ilişki içinde olduğu, Orta Asya ve Doğu halklarına farklı bir pencereden, Avrupa kültüründen esinlendiği Oryantalist bir pencereden bakmaya başlıyordu. Dönemin Rus elitleri ve entelektüelleri, yönetimin siyasi stratejileri doğrultusunda Orta Asya ve Doğu halklarına, Oryantalist bir açıdan yaklaşmayı ve bu yaklaşımın uzantısı olarak onları yeniden anlamlandırma çabalarına girmeye başlamışlardı. İşte bu yeniden anlamlandırma, Oryantalizmin de köklerinin saklı olduğu Avrupamerkezli tarih algısının bir ürünü olarak doğuya ilişkin eserlerin doğmasına aracılık etmiştir.

XVI. yüzyıla kadar Rusya ile Orta Asya ve Doğu halkları (Peçenekler, Kıpçaklar, Hazarlar, Kırgızlar, Tatarlar vb.) arasında öteden beri süregelen çeşitli ilişki biçimleri mevcut bulunmaktaydı (Yakubovski, 1954: 207-226). Bu dönemlerde ve öncesinde yapılan entelektüel çalışmalar henüz oryantalist felsefenin söylemine kavuşmadığı gibi, tıpkı diğer doğu toplumlarındaki entelektüel ürünlerin niteliğinden farklılık göstermemekteydi (Grousset, 1980: 498-499).

Çünkü bu konulardaki çalışmalar önceleri hemen hemen bütün ülkelerde olduğu gibi daha çok seyyahların ve hacıların dini seferlerinin gözlemlerine dayalı ürünler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Ancak bu ürünler zaman ilerledikçe Oryantalist düşüncenin beslediği ideolojik çerçevede daha sistematik eserlere

dönüşecektir[§]. Nitekim 1200 yıllarında Novgorod başpiskoposu Antoine “her şeyden önce Ayasofya’nın ve içindeki kutsal emanetlerin önünde tapınmak için Rus ovalarını aşarak uzun bir yolculuk yapmış bu yolculuğunu anlattığı seyahatnamesinde “Ayasofya’daki ayınlerin ihtişamı ve mabedin işlemelerindeki lüks karşısında gözlerinin kamaştığını” söylemekteydi. Bu dönemin ürünlerinde seyahat edilen, gözlemlenen ve incelenen ülkelere, toplumlara ve bu ülkelerin sosyo-politik ve kültürel niteliklerine ilişkin henüz gözlem veya değerlendirmelere pek rastlanılmamaktadır (Ebersolt, 1999: 29). 1350 yılına doğru Novgorodlu seyyah Etienne ve çağdaşları olan Ruslar seyahatnamelerinde bıkmadan usanmadan kutsal emanetleri ve “din ulularının” resimlerini birer birer sayıp anlatmışlardır. XIV. ve XV. yüzyıllarda kutsal yerlerde hac görevini yerine getirmek amacıyla kuzeyin büyük ovalarından yola çıkan bu slav seyyahlar “Tsargrad”da mola veriyorlar ve oradan da Filistin’e ulaşmadan önce Selanik’e ve kutsal dağ olan Mont-Athos^{**},a doğru yola çıkıyorlardı (Ebersolt, 1999: 34). Yine 1452–1453 yıllarında Konstantinopolis’te bulunan Nestor-İskender adındaki bir Rus, şehrin kuruluşunun ve kendi ifadesiyle “Yeni Roma”nın Türkler tarafından zapt edilmişinin öyküsünü anlatmaktaydılar (Ebersolt, 1999: 51).

Pek çok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya’da da Oryantalizm konusuna ilginin arttığını görüyoruz. Özellikle XIX. yüzyıla birlikte bu alanda oldukça önemli eserler ortaya konulmaya başlanmıştır. XVIII. yüzyıla kadar Astrahan, Rusya’nın İran ve Orta Asya ile diplomatik ve ticari ilişkilerinin merkezi olmuştur (Barthold, 2000: 296). XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde coğrafi kavramlar daha da netleşmeye başlamış, Orta Asya’ya gönderilen elçiler yeni bir görev almışlardı; bu Hindistan’a giden ticaret yolları hakkında bilgi toplamaktı.

Büyük Petro’nun tahta çıkmasıyla birlikte Rusya’nın Uzak Doğu ve İslam dünyasıyla ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. XVII. yüzyıldan miras alınan siyasi ve ticari sorunlar onun döneminde daha büyük bir açıklıkla ortaya konulmaya çalışılmış, buna bağlı olarak Doğu araştırmaları alanındaki bilimsel nitelikli ilk Rus çalışmaları da bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Petro 1722’de İran’a giderken Boulgar kentini gezmiş, kalıntıların korunması için tedbirler almış ve tercümanlarına Tatar ve Ermeni dillerinde yazılmış yazıtları kopyalayıp tercüme etmelerini

[§] Oryantalist felsefenin Şarka hayranlıkla başladığı ve bu hayranlığın uyandırdığı merakın bir ürünü olarak, doğuyu yeniden kurgulamaya yönelmesi şeklinde geliştiği düşünülürse, başlangıçtaki bu hayranlık tavrını hemen hemen bütün Batı Avrupa seyyahlarının eserlerinde görmek mümkündür. Ayrıntılı gözlemler için Bkz. Pardoe, Miss, (Çev. Banu Büyükkal), *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2004; Tournefort, Joseph de, (Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Editör: Stefanos Yaresimos), *Tournefort Seyahatnamesi*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2005; Fallmerayer, Jakob Philip, (Çev. Hüseyin Salihoğlu), *Doğu’dan Fragmanlar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

^{**} Selanik’in güneydoğusunda kutsal olduğu kabul edilen bir dağ. Türkçe’deki adıyla Aynaroz Dağı.

Rusya ve Oryantalizm / İsmail Pehlivan

emretmiştir. Bu seferin sonunda önemli sayıda Şark elyazmaları koleksiyonu oluşturulmuş ve daha sonra Petersburg'a getirtilmiştir (Barthold, 2000: 331).

XVI. yüzyıl başlarında Batı Avrupa'da ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketlerinin iveme kazandırdığı sanat ve bilim alanındaki ilerleme Rusya'da da çok geçmeden etkilerini hissettirmiştir. Boris Godunov saltanatıyla birlikte çarın kültür sever kişiliğine bağlı olarak bu alanda bir takım gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerin ardından 1587 ile 1594 yılları arasında Rusya'da ilk topografik incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bu incelemelerden elde edilen verilerle yazılan *Книга Большого Чертежа* (Büyük Çizgiler Kitabı) Fedor İvanoviç döneminde yazıldığı tahmin edilen en eski "Rusya Coğrafyası" kitabıdır (Kurat, 1999: 192).

XVII. yüzyılda temelleri atılan Rusya'nın kültürel değişimi ve Avrupa kültür dairesine giriş süreci, XVIII. Yüzyılda Büyük Petro'nunu kararlı tutumuyla hız kazanmıştır. Büyük Petro tarafından "Rusya'nın Avrupalılaştırılması" hareketi olarak yürütülen bu değişim ve dönüşüm süreci, aynı zamanda "Bizans Ortodoks Kültürü"nü ve siyasi kalıtının mirasçılığını üstlenmesiyle de yeni bir anlam kazanmıştır (Kurat, 1999: 239).

Rusya'nın Avrupa kültürü ile eklemlenmesi, bir diğer yönüyle de Oryantalist düşüncenin Rusya'da yerleşmesinin öyküsüdür. Dolayısıyla bu süreç Rusya'nın öteden beri mevcut yapısından *başkalaşarak*, kendisinin de ait olduğu coğrafyada diğer toplumlara, siyasal sistemlere ve ülkelere karşı "öteki" algısıyla bakışının kaynağını oluşturmuştur. Tarihinin belli bir döneminden sonra hızlı ve etkili bir kültürel değişim ve dönüşüm süreci yaşayan Rusya'nın, dünya sahnesine çıktıktan sonra, büyümesinin ve güçlenmesinin altında bu kültürel değişimi ve söz konusu dönüşüm sürecinin yön verdiği iktisadi-ticari yapılanmayı görmek mümkündür.

SONUÇ

Rusya'nın yükselme dönemi ile birlikte gerek Orta Asya'ya gerekse Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik siyasal ve entelektüel bakışında tam da oryantalist felsefe ile hareket ettiğini söylemek gerekir. Makalemizin kapsamı içinde de sık sık ifade edildiği üzere, Rusya'nın fetih politikaları çoğu zaman doğu halklarının tarihine, kültürüne, diline, siyasal yapısına, etnolojisine, coğrafyasına ve daha pek çok alanlarına dönük entelektüel seferberlikle at başı gittiği ifade edilebilir.

Avrupa oryantalizminin bir uzantısı olarak gelişen Rus oryantalizmini Rusya'nın sömürgeci ve emperyal siyasetindeki gelişmeleri de göz önüne aldığımız da esas olarak Rusya'nın *batılılaşma* problemi ile birlikte ele almak gerekmektedir. Rusya'nın tarih sahnesine çıkışından Bolşevik Devrimi'ne kadar geçen süreçteki gelişimi aslında aynı zamanda bir batılılaşma serüveni olarak da görülmelidir.

Doğrusunu söylemek gerekirse Asya steplerinden batıya yönelen tarihteki hemen her ulusta her kavimde olduğu gibi –ki buna Türklerin tarihsel seyrini de dahil edebiliriz- Rusların da kaçınılmaz yöneliminin batı ve denizleri olduğunu söylemek gerekir. Bu yüzden tarih boyunca uygarlıkların esas olarak kümelenedikleri Akdeniz ve çevresi her zaman çekim merkezi olmak durumunda kalmıştır. Buralara

ulaşmanın ve buralarda varlık göstermenin kaçınılmaz gerekliliği kendisini, bir kabuk değiştirme, içerik değiştirme, dahası, zihniyet değiştirme olarak dayatmıştır. Bu açıdan bütün bu kabuk değiştirme, başkalaşma, içerik veya zihniyet değiştirme arzularına ve çabalarına karşın bu sürecin hiç de kolay olmadığı, bu konuda ne kadar başarılı olunursa olunsun Akdeniz kültür ve uygarlık çevresinin hiç de kendi hinterlandında ortaya çıkan kendisiyle aynılaşıma kendisine benzeme girişimlerini kolayına kabul etmediğinin gözlenmesi gerekir. Bu durumun muhtemeldir ki, tartışılabilir pek çok sebebi olmakla birlikte, uygarlığın nihai liderliğini elinde tutma, bunu başkalarına veya yeniden doğuya kaptırmama gayretlerinin de bu sebeplere dahil edilmesi mümkündür.

Bu açıdan Rusya batılılaşma sürecinde toplumsal, iktisadi ve kültürel olarak başarılı olsa da siyasal geleneği ve kültürü açısından batının her zaman kuşkusunu çekmiştir. Aynı zamanda sosyolojik yapısının da bu kuşkunun oluşmasında payı olduğunu söylemek gerekir. Benzer durumu günümüz doğu-batı ilişkileri genelinde de gözlemek mümkündür. Bu yüzden Avrupa hiç bir zaman ne Türkleri, ne de Rusları bütün batılılaşma çabalarına karşın batılı kültürün ve batı uygarlığının dahilinde görmediğini söylemek mümkündür.

Tarihsel olarak sömürgeciliğin emperyalizme evrildiği ve emperyalizmden de yeni-sömürgeciliğe doğru yeni sıçramaların gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve zaman zaman oryantlizmin yeni versiyonlarla özellikle doğuya yöneldiği çağımızda, oryantlizm okumalarının yalnızca batı ile sınırlı kalmaması gerektiğinin önemi açıktır. Batı, Rusya, Türkiye, Orta Asya ilişkilerinin biçimlenmesinde aydınlatıcı bir boyutu da olan Oryantalist düşüncenin günümüz gelişmeleri karşısında hala önemini koruduğunu hala tartışmaların odağında olduğu söylemek mümkündür. Bu açıdan özellikle Rusya ve Oryantalizm, Oryantalizm ve Türkiye veya Oryantalizm ile doğu ilişkisi bu konulardaki entelektüel çalışmaların daha da derinleştirilmesi gereğini düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

- ACAR, K. (2004). *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, İstanbul: Nobel Yayınları.
- AKÇURA, Y. (1339). *Şark Mes'alesi*, İstanbul: Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası.
- ANDREEVSKİİ, E. (1990). *Ansiklopedičeskii Slovar*, Moskova. Terra: İzdateli F.A. Brokgauz (Leiptsig), St. Petersburg; I.A.
- BARTHOLD, V. V. (2000). *Asya'nın Keşfi, Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*. (Çev:Kaya Bayraktar, Ayşe Meral). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- BARUDEL, F. (1993). *Maddi Uygarlık ve Kapitalizm, XV-XVII. Yüzyıllar, Dünyanın Zamanları*, Cilt: III. (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay) İstanbul: Gece Yayınları.
- BRAUDEL, F. (1993). *II. Philip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt: 2. (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.

Rusya ve Oryantalizm / İsmail Pehlivan

- BRUTZKUS, J. (1944). Eski Kiev'in Türk Hazar Menşei. (Çev: İ. Berke, Halil İnalçık). *AÜDTCF Dergisi*, C: IV, Sayı 3, 348-358, Ankara.
- CAGNAT, Rene-Jan, Michel. (1990). *İmparatorluklar Beşiği, SSCB, Çin ve İslam Arasında Orta asya'nın Yazgısı*. (Çev: Erden Akbulut-T. Ahmet Şensılay). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- CHESNEAUX-Varga-Lichteim vd. (1970). *Asya Tipi Üretim Tarzı*. (Çev: İrvem Keskinoglu). İstanbul: Ant Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. Kırklareli: Ar Yayın Dağıtım.
- DMYTRYSHYN, B. (1989). *To Siberia and Russian America: Three Centuries of Russian Eastward Espansion*. Portland: Oregon Historical Society Press.
- DRIÅULT, E. de. (2003). *Şark Mes'alesi, Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*. (Çev: Nafiz, Yay. Haz: Emine Erdoğan). Ankara: Berikan Elektronik Basım Yayım.
- EBERSOLT, J. (1999). *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*. (Çev: İlhan Arda). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret Yay. 2. Baskı.
- FALLMERAYER, J. P. (2002). *Doğu'dan Fragmanlar*. (Çev: Hüseyin Salihoğlu). Ankara: İmge Yayınları.
- GROUSSET, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*. (Çev: M. Reşat Uzmen). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- HARVA, U. (2014). *Altay Panteonu*. Çev: Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- HENTCH, T. (1996). *Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*. (Çev: Aysel Bora). İstanbul: Metis Yayınları.
- http://dugward.ru/library/solovyev_s_m/solovyev_s_m_vostochniy_vopros.html
(1876).
- İNALCIK, H. (1948). Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü. *Belleten*, Cilt: XII/46, s. 349-402, Ankara.
- KABBANİ, R. (1993). *Avrupa'nın Doğu İmajı*. (Çev: Serpil Tuncer). Ankara: Bağlam Yayınları.
- KNIGHT, N.. (2000). Grigorev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?. *Slavic Review*, Vol. 59/1, s. 74-100, University of Illinois.
- KURAT, A. N. (1999). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK.
- KUZUCU, S. (2013). *Kırım Hanlığı ve Osmanlı Rus Savaşları*. İstanbul: Selenge.

Rusya ve Oryantalizm / İsmail Pehlivan

- KUZUCU, S. (2016). Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı-Rus Ticari İlişkileri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt:35/59, s. 63-83, Ankara.
- LUNİN, B. V. (2015) *V. V. Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya* (Çev: Cengiz Buyar). Ankara: TTK.
- MARRİOTT, J.A.R. (1917). *The Eastern Question: An Historical Study of European Diplomacy*. London: Oxford University Press.
- PARDOE, Miss. (2004). *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*. (Çev. Banu Büyükkal). İstanbul: Kitapyayınevi.
- SAİD, E. (1995). *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*. (Çev: Berna Ünler). İstanbul: Metis Yayınları.
- TOURNEFORT, J. de. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*. (Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Editör: Stefanos Yaresimos). İstanbul: Kitapyayınevi.
- TUKİN, C. (1999). *Boğazlar Meselesi*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- TURNER, B. S. (2001). *Marx ve Oryantalizmin Sonu*. (Çev: H. Çağatay Keskinok). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. Cilt: II. Ankara: TTK.
- YAKUBOVSKİ, A. (1954) İbn-i Bibi'nin XIII. Asır Başıında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi. (Çev: İsmail Kaynak). *AÜDTCF Dergisi*. C. XII/1, 2, s. 207-226
- ДАНИЛЕВСКИЙ, Н. Я. (1871). *Россия и Европа*. Санктпетербург. Издание товарищества “Общественная поъза”.
- ПЛАТОНОВ, Сергей Федорович. (1917) *Полный Курс по Русской Истории*. Петроград.
- СОЛОВЕВ, Сергей Михайлович. (1890). *История Россий Древнейших Времен*. Москва: Том I, Изд. Полза.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

**RUSYA’NIN ERMENİ DEVLETİ KURMA POLİTİKASININ SONUCU:
KARABAĞ SORUNU**

**The Result of The Russian Politics That Aim to Form Armenian Government :
Karabakh Question**

Zühre Nur PEHLİVAN*

ÖZ

Rusların Kafkasya’ya girmesi, hem Karabağ Hanlığı hem de Kafkasya’da bulunan diğer hanlıklar açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Karabağ Hanlığı’nın, 1805 Kürekçay Antlaşması gereğince Rusya’ya tabi olmasıyla Rusya, Kafkasya’ya sistemli ve kalıcı olarak adımını atmış ve işgal faaliyetleri için zemin hazırlamıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Ruslar, antlaşmanın göç maddesine dayanarak Ermenileri buraya yerleştirmişlerdir. Ermeniler bu bölgede toprak kazanma faaliyetlerine girişmişler ve Türklere karşı saldırgan tutum sergilemeye başlamışlardır. Rusya ise Ermenilerin yapmış olduğu bu faaliyetlere ses çıkarmadığı gibi onlarla hareket ederek onların cesaretlenmesine neden olmuştur. Ermeniler, amaçlarını gerçekleştirebilmek gayesiyle saldırılarda ve katliamlarda bulunmuşlardır. Bu durumdan muzdarip olan Azerbaycan Türkleri, kendilerini savunmak için teşkilatlanmaya başlamış ise de Ermenilerle kıyaslandığında teşkilat yetersizliğinden dolayı bu çabaları yeterli olmamıştır. Binlerce Azerbaycan Türkü vatanlarından zorla çıkarılmış, kadın ve çocuklar Ermeni çeteleri tarafından öldürülmüştür. Günümüzde de çözülemeyen Karabağ problemi işte bu noktalardan başlayıp büyümüştür. Bu makalede Rusların Kafkasya’ya girmesi, Ermenilerin Kafkasya’ya göç ettirilmesi ve sonrasında Ermenilerin saldırgan politikaları ile Dağlık Karabağ sorunu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ermeni, Karabağ, Kafkasya

ABSTRACT

Russian advance in Caucasia culminated badly for Karabakh Khanate and for the other khantes which were located in Caucasia. According to Kürekçay Treaty (1805), after having Karabakh Khanate dependent on itself, Russia systematically and permanently stepped into Caucasia and led up to invade. After signing the Türkmençay Treaty (1828) due to immigration term, Russians located Armenians in Caucasia. Armenians started to occupy lands and showed aggression towards Turkish people. Russia turned a blind eye to Armenians’ actions,

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.Lisans Öğrencisi, znurpeh@hotmail.com

furthermore encouraged them by cooperating with them. In order to achieve their goals, Armenians started attacking and slaughtering people. Azerbaijan Turks, who suffered from these actions, assembled for defending themselves, however due to lack of organization comparing to Armenians, their struggles remained insufficient. Thousands of Azerbaijan Turks were forced to leave their homelands and women and children were killed by Armenian mobs. The unsolvable Karabakh question has started since then and grew till today. In this article, Russian advance in Caucasia, Armenian immigration to Caucasia, onwards the aggressive politics of Armenians and Nagorno-Karabakh question have been examined in detail.

Keywords: Russian, Armenian, Karabakh, Caucasia

Giriş

Karabağ'da meydana gelen çatışmalarının temelini inmeden önce, Karabağ'ın adının köküne bakmak yerinde olacaktır. Yer isimleri bölge halkının kimliğini ortaya koyabilme açısından önemlidir. Bir bölgenin isminin nereden ve ne anlama geldiğini bilmek oranın kültürünü tanıyabilmemize imkan sağlar. Özellikle Ermenilerin yıllarca üzerinde hak iddia ettiği Karabağ'ın ismini bilmek bölgenin asıl sahibinin kim olduğunu anlamamız açısından önem teşkil etmektedir. Karabağ kelimesi “*Kara*” kelimesinden dolayı olumsuz bir anlam çağrıştırıyor olsa da Eski Türklerde bu kelimenin olumlu anlamı vardır. Kara kelimesinin Türkçe anlamı “*Yiğit, kahramandır.*” (Özçelik, 2003: 6-7) “*Bağ*” kelimesi ise Farsça kökenli bir kelimedir. (Taşkiran, 1995, s. 6) Bu kelime, Karabağ'ın verimli toprakları ve bu topraklarda yapılan bağcılık üretiminden gelmektedir. (Mustafazade, 2014: 46) Eski Türklerde, Kara kelimesi renk anlamından ziyade “*büyük*” anlamına gelmektedir. (Ahundlu, 2010: 57) Bu durum bu kelimenin pek çok yerde kullanılmasına neden olmuştur. Bunlara Karakoyunlu ve Karahanlı Devletleri'ni örnek verebiliriz. (Özçelik, 2003: 6) Ruslar Karabağ'ı, Türkçe karşılığı “*Dağlık*” anlamına gelen “*Nagorno*” kelimesiyle ifade etmişlerdir.

Eski zamanlardan beri kullanılan Karabağ isminin ilk olarak geçtiği yıllıklardan biri, XIV. yüzyılda Gürcülere ait olan Tarihi Olay Defterleri'dir. (Taşkiran, 1995:18) Aynı zamanda Fars ve Ermeni yıllıklarında da Karabağ isminin geçtiği bilinmektedir. (Attar, 2005: 5)

Karabağ bölgesinde yıllardır süregelen Türk-Ermeni mücadelesinin sebebini ve Karabağ'ın neden bu denli önemli yer işgal ettiğini anlayabilmemiz için Karabağ bölgesinin coğrafyasına da bakmalıyız. Geçmişten bugüne birçok medeniyete kucak açan, çok sayıda devlet tarafından ele geçirilmek istenen Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da bulunan Kür-Aras Nehirleri ile Gökçe Gölü'nü içine alan kısmı kapsamaktadır. (Çapraz, 2012:231) Karabağ'ın komşularına baktığımızda güneyinde İran'ı, doğusunda Küçük Kafkas Dağlarını, batısında ise Ermenistan'ı görürüz.

Karabağ'da, “*Demirci-Aslanlı, Küpara, Berküşat, Bahab Yurt, Kebirli, Talış, Cevanşir, Haçın Çilebird, Hırda-Para Dizah, Otuziki, İyirmidört, Garaçorlu, Verend, Açıan-Türk*” gibi vilayetler vardır. Türk ve Ermeni köyleri bulunan bazı

Rusya'nın Ermerni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

yerlere örnek olarak “*Dizah'ı, Verend'i, Çilebürd'ü, Haçın'ı, Talış*”ı verebiliriz. (Aslan, 1990: 50.)

XVII. yüzyılın en önemli seyyahlarından biri olan Evliya Çelebi, Karabağ'ın bulunduğu mevkiinin önemine dikkat çekmek için bu bölgeyi “*Küçük Azerbaycan*” olarak ifade etmiştir. (Demir, Yıldırım vd. 1992: 42) Karabağ'da yükseltinin, kuzey-güney arasında farklılık gösterdiği ve güneye doğru gidildikçe yükseltinin azaldığı görülmektedir. (Özçelik, 2003: 9) Karabağ'ın bitki örtüsü açısından zengin olması çeşitli iklim kuşaklarının görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Karabağ bölgesinin ekonomisine katkıda bulunan sektörlerden biri, Yer altı zenginlikleridir. Gibs, mermer, altın, metal filizleri Yer altı zenginliklerinin birkaç örneğidir. (Attar, 2005: 7) Karabağ bölgesinin ekonomisine katkısı bulunan diğer sektör tarımdır. Karabağ'da tarım açısından verim alınabilecek yaklaşık 210 hektar alan vardır. 23.000 hektarlık kısımda sulu tarım yapılabilirken kalan kısım ise Yer altı suları için kullanılmaktadır. (Özçelik, 2003: 10) Karabağ bölgesinde önemli iş kollarından olan çiftçiliğin ve hayvancılığın da ekonomiye büyük katkısı vardır. (Ekşi, 2010: 4)

XIX. Yüzyılda Rusların Kafkasya'ya Giriş

XIX. yüzyıl, Rusya'nın Kafkasya'da ilerleyişinin zirve yaptığı dönemdir. Bu dönemde, Ruslar, Kafkasya bölgesine doğru yayılmış ve bu bölgedeki hanlıkların topraklarını ele geçirmeye çalışmışlardır. Hanlıkların bazıları kendiliğinden Rusya'ya tabi olurken bağımsızlıklarını sürdürmek isteyen bazı hanlar ise Rus himayesine girmeyi reddetmiştir. Rusya'ya bağlanan hanlıklar arasında Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıkları vardır. Gence, Bakü, Kuba gibi hanlıklar ise Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi vermiştir. (Yeşilot, 2010: 10-11) Rusya, hanlıkların bulunduğu bölgeleri ele geçirmek için 1801'de Gürcistan'ı işgal ederek işe başlamış ve başkomutan olarak Prens Sisianov'u görevlendirmiştir. Sisianov, başa geçmez 1803 yılında Gence bölgesini işgale başlamıştır. (Türkmen, 2010: 114-116) Rusya'nın burayı işgal etmesindeki neden, bölgenin önemli askeri ve ticaret yolları bulunduran bir mevkide yer almasıdır. Gence işgal edildiğinde, Gence Han'ı Cavad Han bu bölgeyi savunmaya çalıştıysa da Rusların askeri üstünlüğü karşısında başarı elde edememiştir. İşgalden sonra, Ruslar kendilerini savunan vatandaşları katletmiştir.

Rus Çariçesi Yelizaveta vermiştir. Bu durum, Rusya'nın asimile politikası uygulayacağını ve bölgeye kalıcı olarak yerleşmek istediğinin göstergesidir. (Saray, 1993: 17) Nitekim Rusların, bu bölgeyi Yelizavetpol olarak ifade etmeyenlere karşı ceza uygulamaları başlatması, asimile politikasının belirtisidir. Ruslar, işgal ettikleri Türk bölgelerinin isimlerini değiştirerek Türklerin kültürlerini hafızalarından silmeye çalışmıştır. (İsmailov, 2014: 277)

Rusya'nın yayılma faaliyetine direnen hanlıklardan bir diğeri Bakü Hanlığı'dır. Bu hanlık, 1806 yılında işgal edilmiştir. İşgale öncülük eden General Tsitsianof, Bakü'yü, teslim olmak zorunda bırakmıştır. İşgal edilen diğer hanlık ise Talış Hanlığı'dır. Bu işgal, toprağının verimli olması ve stratejik açıdan İran'a yakın

Rusya'nın Ermerni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

olmasından dolayı gerçekleşmiştir. Taliş Hanlığı, iyi bir şekilde savunma yapmasına rağmen Rus birliklerinin ek güç tedarik etmesinden dolayı 1812'de teslim olmak zorunda kalmıştır. Ruslar, daha sonra Şeki ve Şirvan Hanlıklarını da işgal etmiştir. (Saray, 1993:17) Bu işgaller, Azerbaycan hanlıklarını rahatsız ettiği gibi Osmanlı Devleti ile İran da bu durumdan muzdarip olmuşlardır.

Osmanlı Devleti ve İran'ın, geçmişten beri Azerbaycan bölgesi için mücadele ettiklerini göz önüne alırsak onların rahatsızlığının sebebini anlamış oluruz. Bunun yanı sıra Rusya'nın daha da güçleneceği endişesi ve Rusların yapmış olduğu işgaller, bu bölgede çıkarları bulunan İngiltere ve Fransa'yı da oldukça rahatsız etmiştir. Bu nedenle, söz konusu devletler Osmanlı Devleti ile İran'ı, Rusya'ya karşı kıskırtmıştır. Bütün bunların sonucunda İran, 1804 tarihinde, Rusya'ya karşı savaş ilan etmiştir. İbrahim Han, savaşta arada kalmaktan ve topraklarının işgal edilmesinden korkmuştur. Bu sebeple “*denize düşen yılanı sarılır misali*” Rusya'dan yardım istemiş ve onlara itaatini bildirmiştir. (Özçelik, 2003: 71)

İbrahim Han, içinde bulunduğu zor durum nedeniyle 1805'te Rusya ile Kürekçay Antlaşması imzalamıştır. Rusya, bu antlaşma ile Karabağ'ın Rusya'ya vergi vermesi ve Şuşa'da bir Rus garnizonu bulundurması şartıyla, Karabağ Hanlığı'nın bağımsızlığını koruyacağını bildirmiştir. Bu madde, Rusya açısından olumluyken Karabağ Hanlığı açısından olumsuzdur. Antlaşmanın kilit noktasını oluşturan “*Karabağ topraklarının, Rusya tarafından garantiye alınması*” maddesi, Karabağ açısından en olumsuz maddelerden biridir. Nitekim bu madde Karabağ Hanlığı'nın özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Görüldüğü gibi antlaşmada, Karabağ Hanlığı açısından olumlu hiçbir madde bulunmamaktadır. (Taşkiran, 1995: 68)

Karabağ ve Şeki Hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasından rahatsız olan İran, Karabağ'a hücum etmeye karar vermiştir. Bu karar, Rusya'nın tepkisine ve İran ile Rusya arasında savaş çıkmasına neden olmuştur. Ruslar, Bakü üzerinden hareket ederken İran ise Şuşa Kalesi'ne gelerek orayı muhasara etmiştir. (Özçelik, 2003: 72.) Bütün bunlar olurken İbrahim Han ailesini Hankendi'den götürmeye karar vermiştir. İbrahim Han'ın bu kararı almasının bir sebebi, Rusya'dan beklenen yardımın zamanında gelmemesi, diğer sebebi ise İran'ın saldırıları yüzünden can güvenliği tehlikede olan ailesini korumak istemesidir. (Ekşi, 2010: 159) İbrahim Han, İran'ın, Karabağ'a karşı yapacağı saldırılara karşı önlem olarak İran ile arasını düzeltmeye çalışmıştır. Bu sebeple Rusya, Hankendi'yi terk eden ve her ihtimale karşı İran ile ilişkisini düzeltmeye çalışmış olan İbrahim Han'dan şüphelenmeye başlamıştır. Bu durum, İbrahim Han'ın ve ailesinin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. (Özçelik, 2003: 72)

Rusya'nın İbrahim Han'ı öldürüp Kafkasya'ya doğru ilerlediği zaman, etrafında onu engelleyecek kimse yoktur. Bu durum, hanlıkları Rusya'ya karşı tek başına ve çaresiz bırakmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti yıllarca süren savaşlardan dolayı yıprandığı için Rusya'yı durduracak güce sahip değildir. İran, Rusya'yı durdurmak istemiş ise de yenilgiye uğrayarak Rusya ile 1813 yılında Gülistan Antlaşması'nı imzalamıştır. (Yıldırım, Özunder, 1991:4) Gülistan Antlaşması'nın içeriğine bakıldığında İran'a çok külfetli sonuçlar getirdiği söylenebilir. Bu antlaşmayla Rusya, Nahçıvan ve Revan dışındaki bütün hanlıkların

Rusya'nın Ermerni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

kendilerine ait olduğunu İran'a kabul ettirmiştir. İran'a kalan kısım ise Nahçıvan ve Revan'dır. (Onk, 1997: 48) Bu antlaşmayla İran, yıllarca hüküm sürdüğü bölgedeki haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. İran, bu ağır antlaşmaya uymak istememiş ve eski topraklarına tekrar kavuşma ümidiyle antlaşmayı bozarak Rusya ile savaşmaya karar vermiştir. Bunun için, önce, İran'da bulunan Prens Menşikov adlı elçi Rusya'ya geri göndermiştir. Daha sonra da İran ordusu, Abbas Mirza komutasında toplanarak Şuşa'yı muhasara altına almıştır. Ruslar, burayı iyi bir şekilde korumuş ve bu durum İran'ın başarısız olmasına neden olmuştur. İran'ın bu savaşta mağlubiyeti üzerine iki taraf arasında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. (Öztürk, 2003: 73)

Türkmençay köyünde yapılan 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'nda, Gülistan Antlaşması'nın bütün maddeleri kabul edilmiştir. Gülistan Antlaşmasında, daha önce de belirttiğimiz gibi Nahçıvan ve Revan dışındaki bütün Azerbaycan Hanlıkları Rusya'ya bağlanmıştır. Bu antlaşmayla, Nahçıvan ve Revan da Rusların eline geçmiştir. (Onk, 1997: 55) Bu antlaşmayla, iki taraf arasında, Aras nehri sınır kabul edilerek bu nehrin kuzeyi Rusya'ya, güneyi ise İran'a tahsis edilmiş ve böylece Azerbaycan'daki toprak bütünlüğü bozulmuştur. (Sariahmetoğlu, 2011: 73) Ancak bu antlaşmanın kilit noktasını teşkil eden madde İran ile Rusya'da yaşayan halkların istedikleri bölgeye göç etmelerine imkan veren maddedir. Bu madde yıllarca süren Azeri-Ermeni sorununun doğmasına neden olmuştur. Bu antlaşma ile Rusya, büyük avantaj elde etmiştir. Kafkasya topraklarına yerleşme niyetinde olan Rusya'nın gayesi, bu antlaşma ile ortaya çıkmıştır. (Onk, 1997: 55) Rusya, bu olaydan sonra, göç maddesini kullanarak binlerce Ermeni'yi, Kafkasya bölgesine göç ettirmiştir. Yapılan bu göçler, Kafkasya nüfusunda çoğunluğu teşkil eden etnik unsurları tamamen değiştirmiştir.

Ermeniler'in Kafkasya Bölgesine Göçü

Ermenilerin, hem Kafkasya bölgesinde hem de Anadolu'da güç kazanması 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay, 1829 Edirne Antlaşmaları ile gerçekleşmiştir. Bu antlaşmaların uygulamaya konulmasında, avantajlı taraf olan Rusya etkilidir. (Tohidi, 2014: 2) 1830'lu yıllardan itibaren Türkmençay Antlaşması'nın vermiş olduğu göç iznine dayanarak İran'dan, Rusya'dan ve Türkiye'den Karabağ'a göç ettirilen Ermeniler, Karabağ'da gerek nüfus açısından, gerekse sosyal açıdan önemli değişikliklere sebep olmuşlardır. (Taşkiran, 1995: 75) Göçler, Ermeniler tarafından sevilen Albay Lazarev tarafından gerçekleştirilmiştir. (Beydilli, 1988: 368) Rusya'nın, Ermeni göçüne izin vermesinin sebebi, kendisine tampon bölge oluşturma ve kendilerine yakın duran Ermeniler ile sınırlarını güvence altına alma isteğidir. (Mehmediyev, 2010: 90) Rusya'nın amacı Slavlaştırma politikası olduğu için göç olayına büyük önem vermiştir. Ruslar, bölgedeki Ermeni nüfusunu çoğaltmak için elinden geleni yapmış ve bunda da başarılı olmuşlardır. (Mehmediyev, 2010: 45) Göç edilen yerler arasında en revaçta olanlar Karabağ, Nahçıvan ve Erivan'dır. Göçlerin nedeni, Hristiyan olan Ermenileri uygun bir yere yerleştirerek Ermeni devleti kurmak istenmesidir. (Beydilli, 1988: 366)

1828 yılında İran'dan, Kafkasya'ya toplam 41.524 bin Ermeni göç ettirilmiştir. İran'dan göç ettirilen 40 bin kişi ile Osmanlı Devleti'nden gelen 84 bin

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

kişi, bölgede Ermeni nüfusunu arttırmıştır. Bu da bir zamanlar çoğunluk durumunda olan Türkleri azınlık durumuna getirmiştir. (Attar, 2005: 39) Kısa süre içinde Kafkasya'ya, 400 bin Ermeni yerleştirilmiştir. Ahmedov, 2015b:98)

Göçlerden önceki nüfus ile sonraki nüfus arasında önemli farklar bulunmaktadır. Rusların yaptığı 1832 tarihli nüfus sayımları, Karabağ bölgesinde Türk nüfusunun çoğunluğu, Ermeni nüfusunun ise azınlığı temsil ettiğini göstermiştir. Daha sonra Kafkasya bölgesine yapılan Ermeni göçü ile bu durum değişmiş, bölgedeki Ermeni nüfusu artarken Türk nüfusu azalmaya başlamıştır. (Yıldırım, Özönder, 1992: 5) Bu durumu sayısal olarak ifade etmemiz gerekirse Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan'da Türklerin oranı, %64.8'den %58'e düşerken Ermenilerin oranı%34.8'den %42'ye çıkmıştır. (Sariahmetoğlu, 2011: 68)

Ermeniler, Türk nüfusuna, hem can güvenliği açısından hem de maddi açıdan çok zarar vermişler ve Türkleri kendi yurtlarından atma çabası içerisinde bulunmuşlardır. (Attar, 2005: 39) Ermeniler, halkın can güvenliğine zarar verdikleri gibi Türklerin yapmış olduğu mimari eserleri de tahrip etmişlerdir. Ermeniler yerleştikleri bölgelerde, yer adlarını değiştirerek Türklerin izlerini silmeye çalışmışlardır. (Nağı, Novruzbeyli, vd. 2014: 33)

Ermenilerin İşgal Girişimlerinin Başlaması

Türkmençay Antlaşması'ndan sonra, Ruslar tarafından Kafkasya'ya yerleştirilen ve o zamandan beri Ruslarla iyi geçinen Ermeniler, bu bölgeye geldikten sonra, saldırganlıklarını her geçen gün arttırmışlardır. Bu durum bize, Ermenilerin amacının yaşayacak yer bulmak değil, devlet kurmak ve kendilerinden olmayanlara düşmanca davranmak olduğunu gösterir. Rusya, Ermenilerin yapmış olduğu faaliyetlere sesini çıkarmamış ve onları desteklemiştir. Rusya'nın böyle tavır sergilemesinde etkili olan sebeplerden biri, Slavlaştırma politikasıdır.[†] (Yıldırım, Özönder, 1991: 11) Rusların, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda takip ettikleri Slavlaştırma yani Panislavizm politikası, bütün Slavları tek bir çatı altında toplama politikasıdır. Bu politika ile Ruslar, Slavları bir araya toplayarak kendisine bağlamak istemiştir. (Çağ, 2008: 205) Diğer etken ise Rusya'nın, sürekli mücadele ettiği Osmanlı Devleti ve İran'a karşı tampon bölge oluşturmak istemesidir. Ruslar, Müslüman Türkler yerine, kendi dininden olan Hristiyan Ermenileri tercih etmişlerdir. Bütün bunlar Rusların, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşması'nın göç maddelerine dayanarak Ermenileri Kafkasya'ya yerleştirmelerine neden olmuştur. (Saray, 1993:22)

Ruslar, Kafkasya bölgesinin bir kısmını Ermenilere ayırma düşüncesindedir. Bunu gerçekleştirebilmek için yer arayışında olan Ruslar, Ermenilerin eskiden ikamet ettiği Ararat bölgesini uygun görmüş ve toprak talebinde bulunurken bu durumun onlara avantaj sağlayacağını düşünmüştür. Bu bölgenin içinde yer alan ve Ermenilerin eski ikametgâhı olan Ararat, Rusya'nın ele geçirdiği yerler arasına girmediği için Rusya, bu bölgeden vazgeçmiş ve Ermenileri, Gökçe Gölü ve

[†] Yıldırım, Özönder, s. 11.

Rusya'nın Ermerni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

Karabağ'ı içine alan bölgeye yerleştirmeye karar vermiştir. Rusya, bu bölgelerde Ermeni çoğunluğunu sağlamak için iskan ve asimile politikasını faaliyete geçirmeye başlamıştır. 1828 yılından itibaren Ermeniler Karabağ'a, Erivan'a ve Nahçıvan'a yerleşerek Azerbaycan'ın demografik yapısının değişmesine sebep olmuşlardır. Rusya, Nahçıvan ve Erivan Hanlıklarını ortadan kaldırarak Erivan merkezli bir Ermeni idaresi kurmuş ve böylece tampon bölge oluşturmak için Ermenileri maşa olarak kullanmıştır. Daha sonra Rusya'nın amaçladığı Ermeni Devleti Nahçıvan, Ordubad ve Erivan Hanlığı'nı içine alan bölgede I. Nikola'nın tasdik verdiği fermanla 1828 yılında kurulmuştur. Rusya, bu fermanla amacına ulaşmış ise de bu durum onların bile engelleyemeyeceği yıllarca sürecek olan çatışmalara neden olmuştur. (Attar, 2005: 38-39)

Ermenilerin güç kazanıp Azerbaycan Türklerine saldırmaya başladığı tarihler 1905 yılına tekabül etmektedir. Bu tarihlerde meydana gelen 1905 İhtilali, Rusya'da milliyetçilik duygularının yayılmasına ve Rusların, kendi milletinden olmayanlara karşı sert politika uygulamasına sebep olmuştur. (Taşkiran, 1995: 80-81.) Bu politika Rus olmayan Azerbaycan Türklerini de zor duruma sokmuştur. Rusya'nın kendi milletinden olmayanlara karşı sert politika uygulamasından dolayı Azerbaycan Türkleri kendi vatanlarından dışlanmıştır. (Attar, 2005: 49) Bu politikadan Rus olmayan Ermeniler de nasibini almıştır. Ermeniler, Rusya'nın uyguladığı sert politikalara karşı isyan hareketlerine başlamışlardır. Bunun üzerine I. Nikola, Prens Golitzin adlı bir valiyi Ermenilerin bulunduğu yere atamıştır. Karakter itibariyle sert mizaçlı biri olan Prens Golitzin, Ermenileri hiç sevmeyen birisidir. Prens Golitzin'in bu tutumu Ermenilerin aleyhine olan bazı olaylara neden olmuştur. Bu olaylara Ermeni okullarının kapatılması, Şuşa'da meydana gelen isyanı bastırmak için valinin çok sert tavır sergilemesi gibi örnekler verilebilir. Bunun üzerine Ermeniler, kendi aralarında teşkilatlanmaya başlayarak partiler kurmuşlardır. Ermenilerin kurmuş olduğu partiler arasında Taşnak Sütyun Partisi, bu teşkilatlanmanın temel yapı taşı oluşturmuştur. Bu parti, halka saldırılarda bulunup yüzlerce masum insanın ölümüne sebep olmuştur. (Taşkiran, 1995: 80-81.)

1905 yılından sonra Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında mücadeleler tekrar görülmeye başlanmıştır. (Aras, Dedeyev, vd. 2008: 26) Ermeniler, saldırılarda bulunarak binlerce Türk'ün ölümüne sebep olmuştur. (Taşkiran, 1995: 84) Ermenilerin sürekli olarak devam eden bu katliamları, 1906'da Türklerin kendilerini savunmak için teşkilatlanıp Yukarı Karabağ'a çıkmalarına sebep olmuştur. Türklerin teşkilatlandığı yerlere yakın yaşayan Ermeniler, kendilerini güvence altına almak için köylerini boşaltmaya başlamış ve iki taraf arasında başlayan savaş 9 gün sürmüştür. Bu savaşta teşkilat bakımından iyi olmayan Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin, Taşnak Sütyun adlı teşkilatının çok iyi olduğunu görmüşler ve iyi teşkilatlanmış yapı oluşturmaya karar vererek Gence'de, Difai isimli teşkilatı oluşturmuştur. Türkler bütün bu çabalarına rağmen Ermenileri durdurmayı başaramamış ve Ermeni saldırıları hız kesmeden devam etmiştir. (Taşkiran, 1995: 85-86.)

Dünya Savaşı Sırasında Karabağ

1914 tarihinde başlayan I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin, ittifak devletlerinin yanında savaşa girmesi, savaşın geniş bölgeye yayılmasına ve birçok cephenin açılmasına sebep olmuştur. Bu cephelerden biri Enver Paşa'nın açtığı Kafkasya cephesidir. Bu cephede Ermeniler, Ruslara destek vererek Türklere karşı yıpratma politikası uygulamışlardır. (Özkuş, 2014: 244) I. Dünya Savaşı sırasında, Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde, Büyük Ermeni Devleti kurma hayalinde olan Ermeniler, hem Türkiye Türklerine hem de Azerbaycan Türklerine büyük zarar vermişlerdir. Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde Ermenilerin yaptığı katliamlar, çok sayıda masum insanın hayatına mal olmuştur. Azerbaycan Türkleri ve Türkiye Türkleri dayanışma yaparak Kafkas İslam Ordusu'nu kurmuş ve bu sayede Ermenileri bir süre durdurabilmişlerdir. (Aras, Dedeyev, İbayev, 2008: 27)

11 Kasım 1917'de Rusya'da meydana gelen Ekim İhtilali, Kafkasya'da milliyetçilik duygularının yayılmasına sebep olmuştur. Bu durum, Karabağ bölgesinde hak iddia eden Ermenilerin, hoşuna gitmiş çünkü bu sayede, kendi devletlerini kurabilmek için fırsat yakalamışlardır. (Özçelik, 2003: 81.) Ermeniler, Rusların desteğini alabilmek için Bolşevik kalıbına girerek Azerbaycan Türklerine karşı katliam girişimlerinde bulunmuşlardır. (Özkuş, 2014: 244-245)

1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. (Neciyev, 2011:168) Bu durumdan rahatsız olan Ermeniler ve Gürcüler, işgal ettikleri topraklardan geri çekilmek istememişler ve Osmanlı Devleti'nin aleyhine politika sergilemişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de savaşa devam etmenin kaçınılmaz olduğunu anlayıp mücadele ederek Kars'ı ve Batum'u düşman işgalinden kurtarmıştır. Bunu hazmedemeyen Ermeniler; geri dönerken köyleri yakıp yıkmışlar, sivil vatandaşları katletmişlerdir. Erivan'a giden Ermenilerin bu bölgede Azerbaycan Türklerine işkence etmeleri üzerine, Azerbaycan Türkleri de kendilerini savunmak için girişimde bulunmuş fakat muvaffak olamamıştır. I. Dünya Savaşında mağlup olan Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi'nde yer alan maddeler sebebiyle Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan çıkmıştır. (Resulzade, haz. Akpınar, Murat, Çağın, 1993:58) Bu durum, Kafkasya'da Ermenilerin faaliyetlerini arttırmalarına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'dan çekilmesinden istifade eden Ermeniler ve İngilizler buraya yerleşip işgal girişiminde bulunmuşlardır. Azerbaycan'a yerleşen İngilizler tıpkı Ruslar gibi Ermenileri maşa olarak kullanmışlardır. Bu durumun, Ermenileri rahatsız ettiği söylenemez çünkü Ermeniler bu durumu çıkarlarına uygun şekilde kullanmışlardır.

İngilizler Azerbaycan bölgesinden çıktıktan sonra da Ermeniler burada işgallerine devam etmişlerdir. İşgallerin ardı arkası kesilmeyen Azerbaycan bölgesi, İngilizlerin Azerbaycan'dan uzaklaşmasından sonra da rahatlayamamış çünkü Azerbaycan'da Sovyet dönemi başlamıştır. İlk başlarda Ermeniler ile Sovyetlerin uzlaşmamasının nedeni, Sovyetlerin Azerbaycan üzerinde kendi çıkarlarına öncelik verdikleri için Azerbaycan'ı gözetken bir tutum sergiliyor olmasıdır. Daha sonra

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

Sovyetlerin izlediği siyaset değişime uğramıştır. Başlangıçta Azerbaycan bütünlüğünü savunan Sovyetler, Azerbaycan bölgesinde yönetimlerinin kurulması için Ermeni desteğine ihtiyaç duyduklarından, onların desteği karşılığında Ermenilere istedikleri yerler olan Zengezur'u ve Karabağ'ı vereceğine dair söz vermiştir. Azerbaycan Sovyetist Yönetim Başkanı Neriman Nerimanov, Ermenilere bir mektup yazarak hükümetin kurulması halinde onlara Karabağ'ı ve Zengezur'u vereceklerini söylemiştir. Bunun sebebi, onların desteğini almak istiyor olmasıdır. Nerimanov 1920'deki bir bildirisinde, Ermenilere ve Türklere iyi geçinmelerini, birbirlerine saldırmamalarını tavsiye etmiştir. Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra, bu durumu kendi lehlerine çevirmeye çalışan Ermeniler, toprak taleplerinde ısrar etseler de toplanan komitede bu istekler reddedilmiştir. Komite, Karabağ topraklarının Azerbaycan'da kalması ve Azeri-Ermeni barışının yapılması gerektiğinin altını çizmiştir. Rusların, Azerbaycan'a bağlı olan Karabağ'ı Ermenilere vermek istememesinin sebebi, o sıralarda hüküm sürdükleri Karabağ'dan vazgeçmemesidir.

Bu olaylardan sonra, 1921 yılında Azerbaycan'ı ilgilendiren yeni bir gelişme ortaya çıkmıştır. Bu olay Türkiye Türklerinin, düşman kuvvetlere karşı yaptığı Kurtuluş Savaşı'dır. Peki bu savaş Azerbaycan'ı ne şekilde etkilemiştir? Kurtuluş savaşı sırasında, Türk başarılarını gözlemleyen Rusya, Türkiye Türkleriyle Azerbaycan bölgesini de ilgilendiren bir antlaşma imzalamıştır. 1921 tarihli Moskova Antlaşması'yla, Karabağ ve Nahcivan Azerbaycan'a bağlanmıştır. (Özçelik, 2003: 87-89)

Rusya'da meydana gelen 1917 İhtilali Kafkasya bölgesini de etkilemiştir. Bu ihtilal ile Rusya, Kafkasya'da daha önce tanımış olduğu hakları geri almış ve 11. Kızıl Ordu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni işgal etmiştir. Böylece Azerbaycan'da Sovyet Sosyalist dönemi başlamıştır. Ermeniler yıllardan beri Azerbaycan bölgesinde hak iddia etmiş ve bunun için faaliyetler gerçekleştirmiştir. Ermenilerin söz konusu tavri tartışmalara yol açmış ve Karabağ'ın 1923 yılında özerk bir bölge ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Karabağ; dağlık (yukarı), ova (aşağı), olmak üzere 2'ye ayrılmıştır. Daha sonraki süreç içerisinde Ermeniler, yukarı denilen dağlık kısma yerleşmiş ve burada nüfus çoğunluğunu sağlamaya çalışmışlardır. (Aras, Dedeyev, vd. 2008: 28-29.)

Dağlık Karabağ Sorunu

Dağlık Karabağ sorununun içeriğine geçmeden önce, sorunun büyümesinde son derecede önemli rol oynayan glasnost ve perestroyka terimlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Nitekim bu terimlerin oluşturmuş olduğu zihniyet, Karabağ sorununda son derece etkilidir. (Süleymanlı, 2006: 247) Açıklık anlamına gelen glasnost, yeniden yapılanma anlamına gelen prestroyka dönemleri, Gorbaçov'un 1985'te iktidara geçmesiyle başlamıştır. (Özçelik, 2003: 93) Bu terimler, Sovyetler Birliği'nin içinde yaşayan halklara, daha özgürce yaşayabilecekleri bir ortam hazırlamıştır. (Sarıahmetoğlu, 2011: 51.)

Bu kavramlarla birlikte milletler dillerini, dinlerini, ırklarını özümseyebilmiş ve halk arasında milli bilinç oluşmuştur. Bunda, geçmiş ve bugünden yararlanan

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

şairler ve yazarlar etkili olmuştur. Yazarlar, geçmiş için önemli olan kahramanları yazılarında işlemeye başlayarak tarih bilincini oluşturmaya çalışmışlardır. Bu durum Türk-Ermeni ilişkilerini ön plana çıkarmış ve bu konuda çok sayıda araştırmalar yapılmıştır. Toplumun içindeki milli duygular hem eserlere hem de davranışlara yansımıştır. (Süleymanlı, 2006: 247.)

Glastnost terimi, dil konusunda önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Sovyetler, Rusçanın yaygınlaşmasında öncülük yaparak ikinci dillerin sönmesine neden olmuştur. Azerbaycan'daki Türkler bu duruma tepki göstererek dilin önemi konusunda çalışmalar yapmıştır. Ruslar, okullarda Azeri öğrencilere Rusçayı öğrenmesi konusunda baskı yapmış ve Türkçe öğretmemek için bir takım planlar oluşturmuşlardır. Bu durum, Azerbaycan Türklerinin Rusçayı kendi dillerinden daha iyi bilmesine sebep olmuştur. (Süleymanlı, 2006: 255-257) Rusların yürütmüş olduğu milliyetçilik faaliyetlerinden biri de yer adlarının değiştirilmesidir. (Süleymanlı, 2006: 259.) Ruslar yer adlarından sonra Türklerin soyadlarına “-ova, -ov, -ski, -ev, -n” ekleri koyarak Rus isimlerine benzetmeye çalışmışlardır. Rusların yapmış olduğu bu politikalar, Azerbaycan'da milli ruhunun canlanmasına sebebiyet vermiştir. (Süleymanlı, 2006: 261)

Ermeniler, Karabağ'da nüfus çoğunluğunu oluşturduklarını iddia ederek kendilerine verilmesi için faaliyette bulunmuşlardır. Ancak Türkmençay Antlaşması'ndan önce Karabağ bölgesinde Türkler, nüfusun çoğunluğunu oluştururken Ermeniler azınlık durumundadır. Bu bölgeye Ermeni göçü gerçekleştirildikten sonra Azerbaycan Türklerine karşı Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar ve onları zorla yurtlarından atmaları Türk nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Bu durum bize Ermenilerin nüfus çoğunluğunu zorla oluşturduğunu göstermektedir. (Süleymanlı, 2006: 262-263) Ermeniler, hak iddia ettikleri Azerbaycan bölgesinde devlet kurabilmek adına terör örgütleri kurmuşlardır. Bu örgütler halka saldırı düzenleyerek çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. (Elçin Ahmedov, 2014a: 88-89)

1960-1970'de artan ve günümüze kadar süregelen bu faaliyetler, Türklere ve Türklerin yaşadıkları bölgelere büyük zarar vermektedir. (Aydın, 2001: 368) Ermeniler, Azerbaycan bölgesinin yanında Gürcistan, Türkiye ve İran topraklarını da ele geçirip büyük bir Ermenistan Devleti kurmak istemiştir. (Ahundlu, 2010: 54) Ermeniler, bu amaçlarını gerçekleştirebilmek adına propagandalar ve saldırılar yapmış ve bu saldırılarını yürütmek için ASALA adında bir örgüt kurmuşlardır. Agop Agopyan ASALA'nın başına geçerek terör faaliyetlerinin teşkilatlanmasında önemli rol oynamıştır. ASALA, kendileriyle aynı amacı taşıyan diğer terör örgütleri Ebu Nidal ve Kara Eylül ile işbirliği yapmıştır. Bu işbirliğinin gelişmesine önemli katkıda bulunan Agop Agopyan, New York Times gazetesinde aşağıdaki sözleri söylemiştir. “*Bizim düşmanımız Türk rejimi, NATO ve bizimle işbirliği yapmayan Ermenilerdir.*” (Elçin Ahmedov, 2015b: 88-89)

1980'lerden 1992'ye kadarki süreçte, Azerbaycan ve Ermenistan, Sovyet'e bağlı durumdayken Ermeniler, Karabağ bölgesini alabilmek için saldırı girişiminde bulunmuşlardır. Bu durum, söz konusu bölgede çatışmalara yol açmış ve bölgenin kime bırakılacağı sorun haline gelmiştir. (Aras, 2015: 85) Dağlık Karabağ'ın yerel

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

meclisi, Azerbaycan'dan ayrılma kararı almış fakat toplanan Azerbaycan Yüksek Sovyet'i Başbakanlık Divanı, yerel meclisin aldığı bu kararları kabul etmemiştir. Bu olaydan sonra SSCB Yüksek Sovyet'i Başbakanlık Divanı, hem yerel meclisin hem de Azerbaycan Yüksek Sovyet'i Başbakanlık Divanı'nın kararlarını gündeme almıştır. Mihail Gorbaçov, SSCB Yüce Sovyet'i Başbakanlık Divanı'ndaki konuşmasında, Azerbaycan'da oluşan karışık durumun farkındalığından bahsederek alınacak kararların Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü gözetecek şekilde oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. (Sayılan, 2007: 23)

Aralık ayında meydana gelen deprem felaketi gündeme oturmuş ve olayların geçici olarak durmasına neden olmuştur. 1989 yılında yönetim bir süreliğine Arkadi Volski başkanlığındaki Özel Yönetim Komitesi'ne bırakılmıştır. 1989 yılında, iki taraf arasındaki sürtüşmeler devam etmiştir. 28 Kasım 1989 tarihinde, Özel Birlik Komitesi görevden alınarak eski düzen tekrar uygulanmaya başlanmıştır. (Sayılan, 2007:24) Fakat SSCB Ermeni haklarını korumak için “*Karabağ'da yaşayan Ermenilerin haklarının ve özgürlüklerinin korunması*” şartını öne sürmüştür. Ermeniler, Karabağ'ın Azerbaycan'a bırakılmasına tepki göstererek hakları olmadıkları halde Karabağ bölgesinin onlara verilmesini istemişlerdir. Bu durum Azerbaycan'ın tepkisine neden olurken öte yandan Ermeniler ise Karabağ'ı kendilerine dahil etmek için bazı kararlar almışlardır. (Özçelik, 2003: 95) Ermeniler, bu kararlarını uygulayabilmek için Hankendi'de yaşayan Türk halkını kendi yurtlarından zorla çıkartmışlardır. (Neciyev, 2011: 183-184)

1988-1994 arasındaki süreçte Azerbaycan bölgesinde Ermeni saldırıları hız kesmeden devam etmiştir. (Mustafayev, 2015: 214) Sivil halkı hedef alan bu saldırılar sadece insanlara değil, bölgeye de büyük zarar vermiştir. (Memmedova, 2014: 90-91) 1990'larda Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerinin arttırması sonucu, bölgedeki çatışmalar hız kesmeden devam etmiştir. Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin kendilerine katliam girişiminde bulduklarını iddia ederek Karabağ'ı kendilerine bağlamak için sebep aramışlardır. Ermeniler 9 Ocak 1990 tarihinde Karabağ bölgesini “*ekonomik plan*” çerçevesine aldığını bildirmişlerdir. Sovyetler Ermenilerin bağımsız tutumuna müdahale etmek için önce gazeteleri kapamayı denemiş, ardından da Ermenistan'ın, “*Karabağ'ı ekonomik plan çerçevesine aldığı*” bildirisini geçersiz kılmıştır. Fakat Rusya'nın aldığı bu kararlar, her iki ulusu da durduramamıştır. (Neciyev, 2011: 183-184) Ermeniler bu karara uymadığını göstermek için Birleşik Ermeni Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Dağlık Karabağ Ulusal Konseyi Azerbaycan'dan ayrıldığını ilan etmesi, Azerbaycan Yüce Sovyet'inin tepkisine yol açmış ve kabul edilmemiştir. Azerbaycan halkının, Sovyet yönetimine karşı protestolar düzenlemesi, “*olağanüstü hal*” ilan edilmesine sebep olmuştur. (Sayılan, 2007: 24-25) Sovyet Rusya bunun üzerine, Bakü'ye müdahale etmeye karar vermiştir. Sovyet askerleri, sivil halka saldırı düzenleyerek çok sayıda kişinin ölümüne sebep olmuştur. (Neciyev, 2011: 183-184)

Rusya'da bu sıralarda, Gorbaçov'a karşı darbe yapılmak istenmiş fakat sonuç elde edilememiştir. Bu başarısızlık, Sovyet Cumhuriyetlerinin bağımsızlığa ulaşma sürecini hızlandırmıştır. Sovyet Cumhuriyetlerinden biri olan Azerbaycan'ın bağımsız olması, Karabağ sorununu dış politikaya taşımıştır. (Sayılan, 2007: 26)

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra Ermenilerin daha da rahat hareket etmelerinden muzdarip olan Gorbaçov, bu durumu açıklamalarında dile getirerek Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklamasının sebebi Azerbaycan bölgesinde, Rus çıkarlarını gözetmesidir. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Karabağ'ın kaderi değişmiştir. Buna karşılık Ermeniler de Artsak Ermeni Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. (Özçelik, 2003: 97)

Ermeniler saldırılarını arttırdınca, Sovyetler bunun önüne geçebilmek ve meydana gelen çatışmaları yatıştırmak için Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan Başkanı Nursultan Nazaryev toplantı yapmışlardır. 24 Eylül 1991 tarihinde yapılan Jeleznevodsk görüşmeleri sonucunda, ateşkes antlaşması yapılmıştır. Sovyetlerin bu bölgede kalması ve çatışma halinde olan siyasi grupların silahları bırakarak bölgeden ayrılması kararları alınmıştır. (Demirtepe, 2011: 5-6)

Bu antlaşmada Ermenistan, Karabağ'ın, Azerbaycan'a bağlı olduğunu kabul etmiştir. (Özçelik, 2003: 98) Bu kararlar, uzun süreden beri Karabağ için mücadele eden Ermenilerin uygulamak istemeyeceği kararlardır ki nitekim öyle de olmuştur. Bu antlaşma, bölgeye kısa süreli barış getirdiyse de bir süre sonra, Türk-Ermeni mücadeleleri tekrar görülmeye başlamıştır. Bunu engellemek için Dağlık Karabağ'ın idaresi, Milli Birlik Konseyi'ne bırakılmıştır. (Demirtepe, 2011: 5-6)

Ermeniler, 1992 yılının Şubat ayında Hocalı köyüne saldırarak kadınlar, çocuklar ve yaşlılarda dahil olmak üzere binlerce insanın ölümüne sebep olmuş ve bu saldırıları gerçekleştirirken Ruslardan yardım almışlardır. (Özçelik, 2003: 99) Katliam sırasında Ermenilerin, kendilerinde bulunmayan gelişmiş savaş aletlerini kullanması, onlara Rusların destek verdiğinin göstergesidir. (Sayılan, 2007: 28) Bu katliamlar sırasında, Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı olan A. Mütellibov'un, saldırıları önlemek için yeterli çabayı göstermemiş olması, iktidardan düşürülmesiyle sonuçlanmıştır. (Özçelik, 2003: 99) Muttalibov'dan sonra iktidara Ebulfeyz Elçibey geçmiştir. (Sayılan, 2007: 28)

24 Mart 1992'de, AGİK (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı), bu olayları incelemek üzere, Minsk'te toplanma kararı almıştır. (Özçelik, 2003: 99) Mins grubunu, “*Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, ABD, Beyaz Rusya, Rusya, İtalya, Fransa, Finlandiya, Hollanda, İsveç, Portekiz ve Almanya*” gibi ülkeler oluşturmuş ve bu grup sorunun çözümüne dair çalışmalar yürütmüştür. (Asal, 2015: 62) Düzenledikleri toplantıda, aslen İtalyan olan Mario Rfaelli, Minsk başkanı olarak göreve tayin edilmiştir. AGİK'in Minsk grubunu toplama kararı BM'den (Birleşmiş Milletler) tam not almıştır. (Özçelik, 2003: 99) Bunun üzerine AGİK, her iki milletin de başkanlarıyla görüşerek antlaşmaya varmış fakat buna rağmen Ermeni-Azeri çatışması durmamıştır. Ermeniler, işgallerine Şuşa ve Laçın Rayonu'yla devam etmiştir. (Özçelik, 2003:100)

Azerbaycan'da, A. Mütellibov'un yerine gelen ve milliyetçi bir lider olan Ebulfeyz, Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olduğunu ve bu konuda kararlı olduklarını beyan etmiştir. (Sayılan, 2007: 29-30)

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

AGİK'in yeniden toplantı düzenlemesi üzerine, toplantıda birçok ülke, Azerbaycan'ın Karabağ ile bir bütün oluşturduğunu ve parçalanmaması gerektiğini savunmuştur. Rusya'yı yanlarına alma niyetinde olan Ermeniler, Rusya ile antlaşma yapmıştır. (Özçelik, 2003: 101) Bu antlaşmanın içeriği, 7. Rus Askeri Üssünün vaktinin uzatılması ile ilgilidir. Bu antlaşma ile Ermenistan, BDT'ye (Birleşmiş Devletler Topluluğu'na) katılmıştır. Fakat sorunun diğer tarafında bulunan Azerbaycan bu topluluğa alınmamış ve bu durum Ermenistan'ın avantaj elde etmesine sebep olmuştur. (Sayılan, 2007: 30) Bu antlaşmadan sonra Ermeniler, antlaşma şartlarına uymamış ve yeniden saldırılara başlamışlardır. Azerbaycan Türkleri, yıllarca Ermenilere karşı kendilerini savunmak durumunda kalmış ve bu durum onlara teşkilat bakımından yetersiz olduklarını birçok kez göstermiştir. Bu nedenle onlar, teşkilatlarını geliştirme ve kendilerini iyi bir şekilde savunma kararı almışlardır. Karşılıklı mücadeleden sonra Kazakistan Başkanı Nazarbayev devreye girerek arayı yumuşatmaya çalışmış ve Alma Ata Beyannamesi'nin imzalanmasına vesile olmuştur. (Özçelik, 2003: 101-102)

1993 yılında, sorununun çözümüne dair Minsk grubu temsilcileri tarafından görüşmeler yapılmıştır. Bu sıralarda Ermenilerin, Kelbecer'e yönelik saldırısı görüşmelerin bir süreliğine sekteye uğramasına sebep olmuştur. Daha sonra, AGİK ve Minsk grubu görüşmeleri tekrar başlatmıştır. (Sayılan, 2007: 30-31) Kelbecer Rayonu'ndan, işgalcilerin çıkması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bölgeyi işgal edenin Karabağ'da yaşayan Ermeniler olduğunu söylemekle yetinmişlerdir. AGİK ve Minsk grubunun, Ermenistan'ın işin içinde olduğunu bilmelerine rağmen bunu dile getirmemiş olmaları, Ermenilerin korunduğunun göstergesidir. (Sayılan, 2007: 31-32)

AGİK Ermenistan ve Azerbaycan'ın dahil olmadığı Minsk grubu toplanmıştır. Fakat bu süreç içinde Azerbaycan'da meydana gelen darbe olayları, görüşmelerin sekteye uğramasına neden olmuştur. Azerbaycan'da oluşan karışıklıklardan faydalanan Ermeniler saldırı girişiminde bulunmuştur. Bunun sonucu olarak Azerbaycan'a ait olan Akdere, Ermeniler tarafından ele geçirilmiştir. Bunların dışında, Ağdam Rayonu da Ermenilerin ele geçirdiği yerler arasındadır. Bütün bunlar toplantıların tekrar yapılmasına neden olmuş fakat saldırıları durduramamıştır. (Sayılan, 2007: 34-35)

Aslında sorunun çözülmemesindeki etken, Avrupalı devletlerin Ermenilerin işgalci olduğunu kabul etmemesinden ve yaptıkları saldırılara karşı hiçbir önlem alınmamasından kaynaklanmaktadır. Tarter Rayonu'nda meydana gelen Ermeni saldırılarından sonra BDT toplanmıştır. (Sayılan, 2007: 35) Nihayetinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında imzalanan Bişkek Ateşkes Protokolü ile bölge, kısmi huzura kavuşmuştur. (Demirtepe, 2011: 6-7)

SONUÇ

Azerbaycan'a bağlı olarak özerk bir bölge olan Dağlık Karabağ bölgesi 1960'lı yıllardan itibaren önemli bir mesele haline gelmiştir. Bunun sebebi Ermenilerin bu özerkliğe karşı çıkıp söz konusu bölgeyi işgal etmek ve sınırlarına

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

katmak istemeleridir. Bu durum yıllardır süregelen Karabağ problemine neden olmuştur. (Sariahmetoğlu, 2011: 13.)

Günümüzde de çözülemeyen Karabağ problemi, sadece Azerbaycan ve Ermenistan için değil dünyanın diğer ülkeleri için de önemini korumaktadır. Minsk grubu, AGİK, Rusya ve Türkiye sorunu çözmek için girişimlerde bulunmuş olsa da hala varlığını sürdürmektedir. Sorunun çözülmemesindeki neden, söz konusu devletlerin soruna taraflı yaklaşması ve olayların yeterince irdelenmemesinden kaynaklanmaktadır. (Neciyev, 2011: 184.) Söz konusu devletler topraklarının %20'sini kaybeden Azerbaycan'dan taviz vermesini istemiştir. Bu durum Azerbaycan'dan Dağlık Karabağ'daki topraklarından vazgeçmesini beklediklerinin göstergesidir. (Sariahmetoğlu, 2011: 290-291.)

Sorun birçok ülkeyi, özellikle de ekonomik anlamda olumsuz bir şekilde etkilemesine rağmen hala çözülememektedir. Sorunu Karabağ açısından ele alırsak Karabağ, hem ekonomik anlamda olumsuz etkilenmiş hem de yapılan saldırılarla insan hakları ihlal edilmiştir. İşgaller ve katliamlar insan haklarının önemsenmediğinin en önemli göstergesidir.

Karabağ sorununu çözülebilmek amacıyla hem Azerbaycan temsilcileri hem de Ermenistan temsilcileri arasında zaman zaman görüşmeler yapılıyor olsa da sonuç elde edilememiştir. Karabağ sorununun çözüme kavuşabilmesi için iki devletinde bunu istemesi gerekir. Sorunla ilgilenen Avrupa devletleri, Ermenilerin haksızlığını ortaya çıkarmak istememektedir. Bu durum Karabağ sorununun içinden çıkılması imkansız bir hale sokmuştur. (Sariahmetoğlu, 2011: 287.)

KAYNAKÇA

- AHMEDOV, E. (2014a). *Ermenistan'ın Devlet Terör Politikası ve Azerbaycan'a Karşı Saldırganlığının Sonuçları*. İstanbul: Gündoğan.
- AHMEDOV, E. (2015b). *Ermenistan'ın Etnik Temizlik, Soykırım ve Saldırganlık Politikalarının Aşamaları*. İstanbul: Gündoğan.
- AHUNDLU, Y. (2010). *Karabağ İmdat Çığılığı (Karabağ Harayı)*. Ankara: Kültür Ajansı.
- AKMAN, A. (2005). *Azerbaycan, Kadim Coğrafyanın Genç Ülkesi*. İstanbul: İlke.
- ARAS, O. N. (2015). *Ekonomik ve Siyasi Sonuçları Bakımından Hocalı Katliamı ve Karabağ Sorunu*. İstanbul: Gündoğan.
- ARAS, O. N., Dedeyev, B., Yılmaz, R., İbayev, V., (2008). *Karabağ Savaşı, Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*. Bakü: Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü.
- ASLAN, Y.(1990). *Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var)*. Ankara: Kök.
- ATTAR, A. (2005). *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- AYDIN M. (2001). Karabağ Maddesi. *Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (Cilt 24.)

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

- BEYDİLLİ, K., (1988). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*. Ankara: TTK.
- ÇAĞ, G., (2008). Panislavizm'in Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*.
- ÇAPRAZ, H., (2012). XIX. Yüzyılda Rusya'nın Politikası. *Belgi Dergisi*. (Sayı 3).
- DEMİR, İ., Yıldırım, Hacı Osman vd. (1992). *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgesi*. Ankara: Osmanlı Devleti Başbakanlık Arşivi.
- DEMİRTEPE, T. (2011). *Dağlık Karabağ Sorunu, Dar Alanda Büyük Oyun*. Ankara: Uluslar Arası Stratejik Araştırmalar Kurumu.
- EKŞİ, R., (2010). *Şanlı Tarihi, Acı Talihi Karabağ*. İstanbul: Ofset.
- İSMAİLOV, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*. V. Kurban (Çev.) İstanbul: IQ.
- KEMALOĞLU, M. (2013). CebraİL Mercanlı Sosyal Hayatından Örnekler (Azerbaycan-Karabağ Bölgesi). *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*.
- MEHMEDİYEV, R. (2015). *Dağlık Karabağ Kaynakların Diliyle Tarih*. Ankara: Berikan.
- MEMMEDOVA, H. (2014). *Hankendi'den Başlayan İşgal, Karabağ Dün Bugün ve Sabah*. Bakü: Karabağ Azatlık Teşkilatı.
- MUSTAFAYEV, N., (2015). *The Impact Of Nagorno-Karabakh Confilict On Economic Cooperation In The South Caucasus*. İstanbul: Gündoğan.
- NAĞI, A., Novruzbeyli, N. vd. (2014). *Qarabağ Yaddaş Kitabı, Karabağ Bellek Kitabı, Garabagh: Memory Book*. Bakü.
- NECİYEV, E. (2011). Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*. (Sayı 39).
- ONK, N. (1997). *Azerbaycan Karabağ Tarihi*. İstanbul: Fatih Ofset Topkapı.
- ÖZKUL, O. (2014). *Dağlık Karabağ Problemi*. İstanbul: Gündoğan.
- ÖZÇELİK, İ. (2003). *Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları*, Ankara: Bilge.
- RESULZADE, M. E. (1993). *Kafkasya Türkleri*. Y. Akpınar, İ. Murat, S. Çağın (Haz.) İstanbul.
- SARAY, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul.
- SARIAHMETOĞLU, N. (2011). *Karabağ*. İstanbul: IQ.
- SAYILAN, M. O. (2007). *1988-95 Arası Dağlık Karabağ Sorunu*. Ankara: Yüksek Lisans Tezi.

Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu / Zühre Nur Pehlivan

- SÜLEYMANLI, E., (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkler*. İstanbul: Ötügen.
- TAŞKIRAN, C., (1995). *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*. Ankara: Genelkurmay.
- TOHİDİ, S. R., (2014). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ermeniler Tarafından Azerbaycan'ın Erivan, Zengevur ve Karabağ Eyaletlerinde Müslüman Nüfusunun Soykırımı. *Yeni Türkiye*.
- TÜRKMEN, Z., (1996). *Karabağ Hanlığının Rus İdaresine Bağlanma Meselesi*. (Cilt 3). Ankara: Avrasya Etütleri.
- YEŞİLOT, O., (2010). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe.
- YILDIRIM, D., Özönder, M. C., (1991). *Karabağ Dosyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

**1878 BERLİN KONFERANSI'NDAN SONRA OSMANLI DEVLETİ'NİN
ASKERİ ISLAHAT VE DIŞ POLİTİKASINDAKİ YENİ YÖNELİMLER***

**New Directions of Ottoman Empire on the Military Reform and Foreign Policy
after the Berlin Conference 1878**

Eylem TEKEMEN ALTINDAŞ**

ÖZ

Hicri 1293 yılında oluşu itibarıyla “93 Harbi” olarak adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Devleti orduları Kafkas cephesindeki bazı başarılar ve Plevne savunması dışında Rus ve Romen kuvvetleri karşısında başarı sağlayamamış savaş Osmanlı Devleti’nin yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Bu durum savaş sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında Osmanlı Devletinin büyük toprak ve prestij kaybetmesine neden olmuştur. Savaşta ordunun başarısızlığı ve eksikliğini gidermek için Osmanlı Ordusunun Avrupa örneğinde eğitilmesine karar verilmişti. 93 Harbine kadar askeri ıslahatlar konusunda Fransa’dan yardım alınırken artık Abdülhamid idaresi bu konuda Almanya’ya yönelmiştir. Yapılması düşünülen askeri yenilikler için Almanya’dan subaylar getirilmiş ve Osmanlı subayları da başta Almanya olmak üzere askeri konuda ileri olan Avrupa ülkelerine eğitim için gönderilmiştir. Bu çerçevede 1880’li yıllardan itibaren ordunun ıslahı için Almanya’dan birçok subay ve teknik adam gelmişti. Bunlara örnek olarak Albay Köhler, Yarbay Von der Goltz’u gösterebiliriz.

Dış politikasında bu tarihten itibaren Almanya’ya yakın siyaset izleyen Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sonuna kadar bu politikasını sürdürmüştür. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi de Almanya’nın Osmanlı Devleti’nin paylaşma politikalarında diğer Avrupalı Güçler’den farklı bir siyaset izlemesi idi.

Osmanlı Askeri düzenini ıslah için yapılmak istenen teşebbüsler Almanya ve Avrupa Büyük Güçlerin dış siyasetine de etki etmiş ve ıslahatlar bu siyasetin bir aracı konumuna getirilmişlerdir. Bu çalışma Osmanlı Devleti’nin savaş sonrasında askeri ıslahatlar konusunda niye Almanya’ya yaklaştığını ve Almanya’ya yakın bir siyaset izlemesinin İmparatorluğun Düvel-i Muazzama ile ilişkilerine nasıl etki ettiği analiz edilecektir.

*Bu çalışma 12-14 Ekim 2011 tarihleri arasında Dokuz Eylül Üniversitesi’nde “Berlin Konferansı’ndan Günümüze Büyük Güçler ve Türkiye” Sempozyumu’nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, DTCF, Tarih Bölümü.

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri İslahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Berlin Konferansı, Almanya, Dış Politika, Askeri İslahatlar

ABSTRACT

During the Ottoman-Russian War in 1877-78 so called as 93 War because of occurring in 1293 according to the Hijri Calendar, the Ottoman Empire armies were unable to succeed in the face of Russian and Romanian forces except for some of the achievements in the Caucasian front and the defense of Plevn and the war resulted in the defeat of the Ottoman Empire. At the end of the war, the Ottoman Empire signed the Treaties of San Stefano and

Berlin, leading to the loss of land and prestige. To resolve the failure and shortcomings of the army in battle, training of the Ottoman Army like the European model was decided. While getting help from France on the military reforms until the War 93, henceforth Abdulhamid administration turned to Germany in this regard. The military officers were brought from Germany for the proposed reforms and the Ottoman officers were sent for training to European countries, especially to Germany, being advanced in the military context. In this regard, from the year 1880 for rehabilitation of the army, a lot of officers and technical specialists came from Germany. These are the examples: Colonel Koehler, Lieutenant-Colonel Von der Goltz.

Starting from this date, the Ottoman Empire followed a close policy to Germany in terms of the foreign policy until the end of World War I. One of the most important reasons behind this was, Germany had a different policy than the other European Powers regarding the sharing policies.

Undertakings required to be done to reform the Ottoman Military order also affected the foreign policy of Germany and the European Great Powers, then reforms were brought to the instrument of this policy. This study will analyze why the Ottoman Empire was close to Germany on military reforms after the war and how this situation affects the Empire's relations with Duvel-i Muazzama.

Keywords: The Ottoman Empire, the Berlin Conference, Germany, Foreign Politics, Military Reforms

Giriş

Osmanlı Devleti'nde birçok alanda olduğu gibi askeri alanda da yenileşme hareketine ihtiyacı vardı. Savaşlarda alınan yenilgiler bunun en açık göstergesi idi. 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra askerî ıslahatlarda Fransız askerî sistemi örnek alınmıştı. Askerî alanda genel bir ıslahat yapılması zorunluluğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde açıkça ortaya çıkmıştı. Osmanlı Ordusu'nun genel anlamda askerî gelişmelerden ve özellikle de askerî teçhizat ve eğitimde yenileşmeye ihtiyacı vardı. II. Abdülhamid, ordunun eğitilmesi için Almanya'dan önce subay daha sonrada askeri teçhizat istemiştir. İşte bu makalede Osmanlı

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri İslahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

Devleti'nin askeri ıslahatlar konusunda niye Almanya'ya yöneldiği anlatılmaya çalışılacaktır.

a-1878 Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Askeri İslahatlarda Alman Etkisi

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte batılılaşma çabaları diğer birçok alanda olduğu gibi askerî alanda da etkisini göstermişti. Askerlikle ilgili yapılan düzenlemeler için yasa çıkarılmış ve ıslahat hareketinin belli bir planda yapılması için çalışılmıştı. Bu dönemde ordu alanında yapılan yeniliklerde Fransız ordusunun yapısı göz önünde tutulmuştur. Tanzimat döneminde yeniden düzenlenmeye çalışılan ordu ilk başarısını Kırım Savaşı'nda göstermişti. Ancak 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti orduları Kafkas cephesindeki bazı başarılar ve Plevne savunması dışında Rus ve Romen kuvvetleri karşısında başarı sağlayamamış ve savaş Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanmıştı. Bu durum savaş sonunda imzalanan 1878 Ayastefanos ve 1878 Berlin Antlaşmalarında Osmanlı Devleti'nin büyük toprak ve prestij kaybetmesine neden olmuştur (Tekemen, 2006: 19-100; İpek, 2002: 20; Ayverdi, 1975; 225). Dolayısıyla ordunun başarısızlığı ve eksikliğini gidermek için Osmanlı ordusunun Avrupa örneğinde yeniden düzenlenmesine karar verilmişti. Alman askeri eğitim ve teknolojisinin üstünlüğü ve Alman devletlerinin Bismarck/Prusya önderliğinde ittifakı başarıyı getirmişti 1871 yılında Fransa-Prusya arasında vuku bulan savaşta Prusya'nın galip gelmesi üzerine Alman ordusunda yapılan eğitim-öğretim yöntemlerine öncelik verilmeye başlanmıştı (Çadırcı, 1989: 37-38).

II. Mahmut zamanında Osmanlı hizmetinde bulunan Moltke'nin Prusya'ya geri dönmesinden II. Abdülhamid dönemine kadar (1838-1882) Osmanlı Devleti'nde Prusya'nın etkisi mevcut değildir. Yaklaşık 44 yıllık bu süre içinde İstanbul'da Muhlis Paşa adıyla tanınan Von Kuczkowski Osmanlı topçusunun eğitilmesi için çalışmış olup Tümgeneralliğe kadar yükselmiştir (Yılmaz, 1993: 35). Bu süre içinde İstanbul'da bulunan subaylar Alman silahlarının alınmasına öncülük etmişlerdir. 1873'te Osmanlı topçu birliklerinin kullanması için 500 top Alman Krupp firmasına sipariş verilmişti (Wallach, 1985: 22). Krupp fabrikası 1870 Fransa-Prusya savaşı öncesi ve sonrasında kendileri için ürettikleri silahların ellerinde kalmasıyla bunların hemen satılması gerektiğinden hareketle İstanbul'a gelmişler, Boğazların tahkimatında kullanılması amacıyla sahra ve batarya toplarının satışı için Osmanlı Devleti ile bir anlaşma imzalamışlardı (Beşirli, 2004: 123).

93 Harbi'ne kadar askerî ıslahatlar konusunda Fransa'dan yardım alınırken bu tarihten sonra II. Abdülhamid idaresi artık Almanya'ya yönelmiştir (Baykal, 2003: 60-64; Çolak, 2004: 250). Yapılması düşünülen askerî yenilikler için Almanya'dan subaylar getirilmişti. Osmanlı Devleti'nde 1882-1913 yılları arasında görev alan Alman askerî heyetlerini Köhler ve heyeti-Goltz Paşa* (Ulus, 1986: 81-

* 12 Ağustos 1843 tarihinde Bielkenfeld'de doğan Colmer Freiherr von der Goltz, ortaokuldan sonra Berlin'de askeri aday okuluna devam etmiştir. 1861 senesinde teğmen olarak Doğu Prusya Alayı'nda atanarak askerlik hayatına başlamıştır. 1864'te Berlin'de Harp

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

82), 1913'te Liman von Sanders[†](www.ahmetakyol.net/liman-von-sanders 09.06.2016) ve heyeti ve I. Dünya Savaşı'nda gelen subaylar olarak 3 grupta toplayabiliriz. Yine bu süreçte Osmanlı subayları da askerî ve teknik konularda ileri olan başta Almanya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine eğitim için gönderilmiştir. İlk gelenlerden olan Goltz Paşa orduda yenileştirme hareketleri yaparken Osmanlı subaylarını da Almanya'da eğitime göndermişti. Ayrıca bu dönemde Almanya'dan askerî teçhizat alımı için başvurulmuştu. Osmanlı Devleti bu bakımdan da Almanya'nın silah sanayinin pazarı haline getirilmişti. Liman von Sanders, heyetindeki Alman subayları Osmanlı ordusundaki kilit noktalara getirtmiş ve bu sayede de Almanya silah sanayisine yüklü siparişler verilmesini de sağlamıştı. Sanders ve heyeti, Osmanlı ordusunun eğitiminde yararlı olmuştu. 1898'de İstanbul'u ziyarete gelen İmparator II. Wilhelm'in de söylediği gibi bu yardımları "*gelecekte Osmanlı ordusundan Almanya'nın hesabına yararlanmak*" için yapmıştı. Sanders'in bu görüşünü de I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Sarıkamış'ta, Filistin'de, Süveyş Kanalı'nda Almanların çıkarına hareket etmesinde görmekteyiz.

1878 Berlin Kongresi ile Avrupa'da Almanya merkezli yeni bir güç dengesi oluşmuştu (Tuncer, 2000: 77). Bu dönemde yaşanan politika değişiklikleri sonrasında Osmanlı Devleti dış siyasette yalnız kalmıştı. II. Abdülhamid büyük devletlerarasında bir denge politikası izlemeye karar vermişti (Kuran, 1994: 28-29; Erdoğan, 1999: 165-170; Akyıldız, 2004: 167; Şafak, 2004: 35). Sadece İngiltere ve Fransa ile siyasî ilişki kurmayı doğru bulmuyordu. Bunun için dış politikada güvenebileceği, İngiltere ve Fransa'ya karşı alternatif olarak yer alacak bir müttefik arayışına girdi. Sonuçta 1870'de Fransa karşısında zafer kazanan Almanya ile siyasî ilişki kurmaya ve bunu da askerî yönden sağlamlaştırmaya karar verdi (Moreau, 1999: 335-336; Ortaylı, 2006: 45; Akarlı, 1976: 70-73).

93 Harbi, Osmanlı ordusunun hem teçhizat hem de askerî eğitimsizliğinin açık bir kanıtı olarak yenilgi ile sonuçlandı. Bu başarısızlıkta donanımlı ve eğitilmiş komutanların eksikliği ön plana çıktı. Yine bu başarısızlık yapılması düşünülen

Akademisine atanan Goltz, Avusturya ile olan savaşta görev almış 1878 senesinde binbaşı, 1883'te Yarbay ve 1887'de de Albaylığa terfi etmiştir. 1896 senesinde Almanya'ya dönmüş olan Goltz Paşa, askerlik görevini 1911 senesine kadar devam ettikten sonra kendi isteğiyle görevinden ayrılıp Belçika Genel Valiliği'ne atanmıştır. Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Padişahının yanına müşavir olarak görevlendirilen Goltz bir yıl sonra Bağdat'taki karargâhında ölmüş ve eşinin isteği üzerine İstanbul'a gömülmüştür.

[†] 17 Şubat 1855'te bugün Polonya sınırları içinde olan Slupsk/Stolp'ta doğan Liman Van Sanders, eğitim hayatından sonra 1874 senesinde askerlik hayatına başlamıştır. 1904'te Albay, 1908'de Tuğgeneral, 1911'de de Tümgeneralliğe yükselen Sanders, 1913 senesinde Osmanlı Devleti'ne Alman Askeri Islah Heyeti Başkanı olarak atanmıştır. İki devlet arasında yapılan sözleşmeye göre Sanders, Osmanlı ordusunda Korgeneralliğe yükseltilmiştir. Sanders'e Osmanlı Devleti'ndeki bütün askeri okulların öğretim birliklerinin, Numune Alaylarının ve Talimgâhlarının ayrıca Osmanlı ordusunda bulunan bütün yabancı subayların doğrudan amiri olmuştur.

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri İslahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

askerî ıslahatlarda Fransa tarzının yerine Alman modelinin örnek alınmasına neden oldu[‡] (Soy, 2004: 30-31; Karpat, 1972: 278).

Askerî alandaki yenileşme hareketi sadece silah alımını değil aynı zamanda silahların doğru kullanımını, birliklerin yeniden düzenlenmesini ve belki de en önemlisi askerî personelin eğitimini kapsıyordu. Bu işin başarıya ulaşması ise silahları savaş alanlarında kullanarak başarı kazanmış kişilerin eğitim desteği vermesine bağlıydı (Sarıbal, 2016: 7).

II. Abdülhamid, ordunun ıslahı amacıyla Almanya'dan bir heyet gelmesi için eski bir Fransız subayı olan askerî danışmanı Dreysee'yi görevlendirmiştir (Sarıbal, 2016: 9). O'da II. Abdülhamit'in bu isteğini Alman Büyükelçisi Count Von Hatzfeld'e iletmış ve neticede Alman imparatoru II. Wilhelm'e başvurmuştur (Çeliker, 1989: 143). Almanya takip ettiği "*doğu politikası*" nedeniyle Osmanlı Devleti'ni elinde tutmak için Alman subaylarının Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasında görev almalarını kabul etti. Almanya'nın bu tutumu Osmanlı Devleti'nde daha sonraki süreçte de iktidara gelenler arasında taraftar bulmuş ve Almanya yanlısı bir dış politika izlenilmesini kolaylaştırmıştı. Alman İmparatoru II. Wilhelm, Köhler başkanlığındaki askerî bir heyetin Osmanlı ordusunun ıslahı için gönderilmesine karar vermiştir (Soy, 2004: 31-32).

Köhler ve beraberindekiler 1882 yılında İstanbul'a gelip göreve başladıklarında kendilerinden önce gelen subayların çalışmalarının verimli olmadığına dair rapor vermişlerdi. Heyettekiler, Osmanlı ordusunun savaşma gücünü artırmak için yapılması gerekenleri tespit etmek üzere çalışmaya başladılar. II. Abdülhamid'e sundukları raporda öncelikle askerinin yiyecek ve giyecek ihtiyacının karşılanmasını ve maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesi gerektiğini, ayrıca orduda bulunan alaylı ve eğitimli subaylar arasındaki çatışmanın da giderilmesi hususunu bildirdiler. Yine bu rapora göre ordunun başarısızlığının altında da bu etkenler yatıyordu (Wallach, 1985: 35-36). Köhler ve heyeti, Osmanlı ordusunun Prusya ordusu modelinde yeniden düzenlenmesi için çalışmalara başlamışlar; ordunun asker sayısını artırmak amacıyla askerlik görevini herkese zorunlu kılmak ve bu görevden kaçışların önlenmesi için tedbirler almaya çalışmışlardı. Bu doğrultuda İstanbul'da askerlik yoklaması yapılmasını sağlamışlardı (Moreau, 1995: 337). 1883 senesine gelindiğinde II. Abdülhamid, askerî okulların ıslahı için Almanya'dan bir kurmay subay istediğini bildirmişti. Bunun üzerine Yarbay Baron von der Goltz, Askeri Okullar Müfettişi olarak gönderilmişti (Çeliker, 1989: 136-137). Goltz'un emrinde Osmanlı topçu birliklerinin düzenlenmesi için Korgeneral Imhoff'da İstanbul'a gelmiştir. Binbaşı Goltz, İstanbul'a geldiğinde öncelikle kendisinden önce gelen Alman reform heyetinin çalışmalarını inceleyerek onların çalışmalarını rapor etmişti. Goltz'a göre; "*ne Osmanlı ordusunu sil baştan düzenlemek ne de reformları bir an önce hayata geçirmek mümkündür*". Goltz, "*Türklerin Batı medeniyetini anlayacak yaratılıştadır*

[‡] II. Abdülhamid'in, Almanya'nın yeni askerî düzeninden ve Bismarck'ın diplomatik yeteneğinden etkilenmiş olması askerî ıslahatlar konusunda Almanya'ya yönelmesinde etkili olmuştur.

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

olduklarını, sıradan bir Türk'ün bile korkusuzluk, disiplin, özgüven ve otoriteye saygı gibi hasletlere sahip olduğunu ve bunların geleneksel hayat tarzından ve İslam inancından kaynakladığını düşünmekteydi” (Sarıbal, 2016: 10-12; Ulus, 1986: 73-83).

Orduda uzun yıllar hizmet yapacak olan Von der Goltz'ün Almanya'dan İstanbul'a gelmesinden sonra Osmanlı Devleti'ndeki Fransız etkisi yerini zamanla Alman etkisine bırakmaya başlamıştı. İngiliz Hükümeti, Osmanlı-Alman askerî işbirliğini endişeyle takip ederken, Alman subayların Osmanlı askerini eğitmeye başlamasını da İngiltere'nin çıkarlarına zarar vereceğini düşünüyordu (Wallach, 1985: 27).

Osmanlı Devleti'nde 1879'dan itibaren askerî alanda uygulanmaya başlanan yenilik hareketlerinin en önemlisi Avrupa'nın modern ordularında olduğu gibi tümen (fırka) düzeninin benimsenmiş olmasıdır (Çadırcı, 1989: 38-39; Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, 1978: 211). Yapılan düzenlemeler ile Tanzimat döneminden itibaren yapılmaya başlanan askerî yeniliklerde ön planda olan Dar-ı Şura-yı Askerî kaldırılırken buna karşılık Seraskerlik teşkilatı genişletilerek yeni daireler oluşturulmuştu. Ordu birliklerine numaraların verilmesi usulüyle kıtaların numaralarla anılmasına başlanılmıştı. 1887'de yürürlüğe konulan yeni kanun ile askere alma usulü değiştirilmiş, askerlik hizmetinden muaf olmak usulüne son verilerek bedel-i şahsi kaldırılmış, askerlik yaşına gelenlerin tespiti ve onların yoklaması ve kura işlemleri ayrıca muaf tutulacak olanlarla gönüllü askerlik yapmak isteyenler hakkında yapılan yenilikler bu kanunda kapsamlı olarak açıklanmıştır (Düstur, 1937: 656-695). II. Abdülhamid döneminde yapılan askerî yeniliklerle ordunun subay ve asker sayısında artış olduğunu görmekteyiz.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılmasıyla birlikte askerler dış görünüşleriyle de artık daha çağdaş bir görünüm kazanmıştı. Lakin Osmanlı Devleti'nin hemen her alanında görülen bozulma orduyu da etkilemişti. Bu dönemde maliyenin durumunun kötü olması nedeniyle ordunun ihtiyaçlarının giderilememesi, asker maaşlarının düzenli şekilde ödenmemesi, üst rütbeli subayların bir kısmının borçlanarak hayatlarına devam etmek zorunda kalmaları ve subayların terfilerindeki haksızlıklar memnuniyetsizliğin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Ayrıca bu dönemde ordunun subay ihtiyacı alaydan gelenlerden ve modern tarzda eğitim veren okullardan karşılanmaktaydı. Mektepliler bilgi bakımından donanımlı lakin askerî deneyimden yoksun olup, alaydan yetişen subaylar ise eğitimden yoksun ama pratik bilgi bakımında daha donanımlıydılar. Dolayısıyla alaylı ve mektepliler arasında bir çekişme ikilik ortaya çıkmıştı. Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn ile birleşmiş olan Harp Okulu 1884'te yeniden ayrılmış ve 1905'te de İstanbul dışında Edirne, Manastır, Erzincan, Şam ve Bağdat'ta olmak üzere toplam beş Harp Okulu daha açılmıştır (Çadırcı, 1989: 43). Ayrıca orduda yüksek askerî eğitim-öğretim görmüş subay ihtiyacını karşılamak için kurmay yetiştirme yönteminde değişikliğe gidilerek Erkân-ı Harbiye sınıfının adı Erkân-ı Harbiye Namzet Sınıfları olarak değiştirildi. Harp Okulu'nu bitirenlerin çoğu buraya alınarak başarı durumlarına göre ya Erkân-ı Harp olmuş ya da Mümtaz adıyla orduda görev almışlardı. Lakin iyi yetişen subayların bir kısmı masa başında

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

görevlendirilmiş, bir kısmı da redif taburlarına gönderilerek pasif durumda bırakılmıştı. Yine bu sürede donanımlı hale getirilerek modernleştirilen askerî teçhizatın büyük bir bölümünün askerlere dağıtılmadan depolarda saklanması da askerin kendinden beklenen başarıyı göstermesine önemli bir engel oluşturmuş, bundan dolayı da meydana gelen yerel ayaklanma ve isyanlarda istenilen başarının elde edilmesine engel olmuştur.

Osmanlı Devleti zamanla (1886–1893 yılları arasında) Alman silah sanayisinin önemli müşterilerinden biri haline gelmişti. Bunun bir nedeni ordunun silah teknolojisine sahip olmasını sağlamak önemli bir diğer nedeni ise iki ülkenin izlediği dış politikanın gereği idi. II. Abdülhamid, istibdad döneminde donanmaya ve orduya güvenmiyordu. Onun bu kuşkucu tavrı sonucunda Almanya'dan alınan askerî teçhizat birliklere dağıtılmadan depolarda bekletiliyordu.

Goltz Paşa, Askeri Okullar Müfettişi olarak görev yaptığı dönemde gerçekleştirmeye çalıştığı reformun bir sonucu olarak kolordu sayısını artırmıştı. Doğal olarak bu da yeni silahların alınmasını gerektirmişti. Onun planında askerî birliklerin modernleştirilmesi yeni silahların alınmasına bağlıydı (Beşirli, 2004: 125). Dolayısıyla Goltz Paşa'nın orduda yapmak istediği her yenilik beraberinde yeni silah siparişini getirmiştir. Paşa'nın silah siparişlerindeki nüfuzuna rağmen son karar yine II. Abdülhamid'in idi. 1889 senesinde Osmanlı Devleti'nin Alman silah fabrikalarından siparişinde artış olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise aynı sene içinde Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ailesi ile birlikte İstanbul'u ziyarete gelmiş olmasıdır. Bu ziyaret sonrasında en kârlı çıkan Alman silah sanayisi olmuştur. 1882-1896 yılları arasında Almanya'dan alınan askerî sanayi ürünlerinin sayısındaki artış bu dönemde Osmanlı Devleti'nde bulunan Alman askerî uzmanların etkisini göstermektedir. Ordu için gerekli olan ve alınacak teçhizatın Almanya'dan alınması için sadece Prusyalı subaylar değil Goltz Paşa'nın yetiştirdiği bazı Osmanlı subayları da etkili olmuştur (Ortaylı, 2006: 101).

Goltz Paşa, Osmanlı Devleti'ne ilk gelişinde orduya 12 yıl hizmet etmiş sonra ülkesine dönmüştü. Ekim 1909 da beraberinde 11 Prusyalı subay ile geri gelmiştir. Berlin'de Osmanlı Büyükelçiliği'nde yapılan sözleşmelerde Osmanlı ordusuna hizmet etmek için gelen Alman subayların her birine senelik 2300 frank maaş verilmesi, dönüşlerinde de yine her birine iki aylık maaş tutarında yolluklar ödenmesi kararlaştırılmıştı (Örsal, 1989: 345). Bahsi geçen subayların en büyük hizmeti orduya verdikleri eğitim ile askerleri harp için hazırlamaları idi. Yalnız I. ve II. Balkan Savaşlarına girildiği zaman ordunun yeniden düzenlenmesi henüz bitmemiş olup, askerî birlikler tam manasıyla savaşa hazır durumda değildi.

Balkan Harbi başladığı zaman Osmanlı ordusunda 24 tane Alman subayı vardı. Bu subaylar Almanya'da savaşlara katılmamış olduklarından Osmanlı ordusuyla cephede savaşmak ve buralarda harp tecrübesi edinmek istiyorlardı. Ayrıca Alman silah sanayisinin geleceği açısından da bu savaş oldukça önem arz etmekteydi. Savaş öncesi Osmanlı Devleti, çabuk ateş alan Alman Krupp sahra toplarını, Bulgarlar ise Fransız Schneider (Şınayder) toplarını satın almıştı. Dolayısıyla bu savaşta her iki topun üstünlüğü de bir bakıma test edilmiş olacaktı. İşte bu sebeplerden dolayı bu subaylar savaşa katılmak arzusundaydı (Çeliker, 1989:

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

138; Beşirli, 2004: 169-203). Fakat Almanya savaşta tarafsızlığının bozulmaması için bu subayların harpte fiilen görev almalarına izin vermemişti. Almanya hükümeti yaklaşık 30 yıldır Osmanlı ordusunda Alman subayların hizmet etmesi ve bu harpte Osmanlı'nın yenilmesi halinde Almanya'nın itibar kaybedeceğini düşündüğünden subayların fiilen savaşa katılmasına engel olmak istiyordu. Lakin bu subayların merkezde boş durmaları da yakışık almayacağı için bir çözüm yolu olarak Alman ordusunda devam eden görevlerinden emekli edilmelerine ama savaştan sonra da eski görevlerine tekrar dönebilmeleri yönünde karar alınmıştı. Savaş sonrasında Almanya ve Osmanlı ordusunda görev yapan subaylar, orduda yeni reformların yapılması gerektiğini ve bunun için de Almanya'dan yeni bir askeri heyetin gelmesi konusunda fikir beyan ettiler. Bu süre zarfında birer rapor hazırlayan General Goltz, Albay Lossow ve Enders, Osmanlı ordusunun yeniden ıslahı için Almanya'dan tam yetkiyle bir Generalin gelmesi taraftarıydılar. Bu kişiler ayrıca Osmanlı Devleti'nin tam yetkiyle gelecek Generalin çalışmasını kabul etmemesi durumunda yalnız bırakılarak isteklerini yaptırabileceklerini düşünmüşlerdi (Çeliker, 1989: 139).

23 Ocak 1913'te yapılan Babıali Baskını sonrasında iktidara gelenler arasında Alman taraftarların çoğunlukta olması Almanya'nın da işini kolaylaştırmıştı. Sadrazam ve Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa'nın, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim'e bir Alman askeri heyetinin gelmesi için başvurması İngiliz yanlıları ve bazı kişilerce hoş karşılanmamıştı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrasında Harbiye Nazırlığı'na gelen Ahmet İzzet Paşa'nın, Almanların isteklerinin ağır olduğunu ve bunların kabul edilmesi durumunda Osmanlı ordusunun Başkomutanlığının Almanların eline geçeceğini düşündüğünden dolayı görüşmeler uzamıştı (Çeliker, 1989: 140). Uzayan görüşmeler sonucunda Osmanlı Hükümeti 27 Ekim 1913'te Alman askeri heyetinin çağrılması konusunda kesin karar almıştı. Osmanlı Hükümeti'nde bu konu tartışılırken Almanya hazırlığını yapmış ve o zamanki Alman ordusunun en yaşlı tümen komutanı olan Tümgeneral Liman von Sanders'i seçmişti. Onun seçilmesinde Almanya'da Sanders'in emrinde staj yapan Ahmet İzzet Paşa'nın da etkili olduğu söylenebilir. Liman von Sanders başkanlığında 42 subaydan oluşan Alman askeri heyeti 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelerek göreve başlamıştı. Alman Hükümeti ile Bahriye Nazırı ve Harbiye Nazırı vekili Çürüksulu Mahmut Paşa arasında Sanders ile beraberindekiler adına 5 yıllık bir sözleşme yapılarak Sanders'e bir takım yetkiler verilmişti. Bu yetkilerle Osmanlı ordusunun geleceği bir bakıma Alman askeri heyetine bırakılmıştı. Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden isteği de hemen hemen gerçekleşmişti. Daha önceleri İngiliz ve Fransız askeri heyetlerinin Osmanlı Devleti'nde bulunmaları yabancı devletlerde olumlu karşılanırken Alman askeri heyetinin İstanbul'a gelmesi özellikle Rusya'nın onu takiben de İngiltere ve Fransa'nın protestosuna neden olmuştu. Osmanlı Devleti'nde Jandarma ve donanmanın yenileştirilmesi işi diğer yabancı heyetlere bırakılmış, daha sonra Osmanlı kara ordusunun ıslahı için Almanya'dan subayların getirilmesi uygun bulunmuştu. Rusya, İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yakın siyaset izlemesine engel olmak, Osmanlı'nın zayıf, teşkilatsız kalmasını sağlamak, dolayısıyla Osmanlı ordusunun savunma yapamayacak bir vaziyette olması için ortak bir politika takip etmişlerdi. Enver Paşa, Harbiye

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

Nazırlığı döneminde Sanders ile anlaşamamış ve bundan dolayı aralarında çekişme yaşanmış olmasına rağmen Alman subaylardan Albay von Frankenbery'den etkilenmişti (Örsal, 1989: 346-351).

Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması göreviyle İstanbul'a gelen Alman subayları dolaylı olarak Alman savaş sanayisinin de yeni pazar edinmesini kolaylaştırıyorlardı. Alman subaylar ile birlikte Alman top ve tüfek fabrikalarında üretilen silahlarda Osmanlı ordusuna girmeye başlamıştı. Almanya'dan gelen General Goltz aynı zaman da Mauser gibi çeşitli silah firmalarının İstanbul'da temsilciliğini de yapmaktaydı (Çulcu, 1999: 11). Böylece Osmanlı subayları Prusya modeli askeri eğitim alırken onların silahlarını da kullanmayı öğreniyordu. Goltz Paşa, askerî danışmanlık görevinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde bulunduğu yıllar boyunca Almanya hükümetinin haber kaynağı olarak da raporlar sunmuştur.

Almanya ile başlayan askeri ilişkiler sadece bu faaliyetlerle sınırlı kalmamış kısa bir zaman içinde Alman kültürü Osmanlı toplumuna etki etmeye ve toplumun fikir yapısını değiştirmeye başlamıştır.

b-1878 Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikasındaki Yeni Yönelim: Almanya

Osmanlı Devleti ile Almanya'nın ilişkilerinde iki kişi önemli bir rol oynamıştır. Bunlar II. Abdülhamid ve Otto von Bismark'tı. Her ikisinin de uyguladıkları politika farklı olsa da birbirine oldukça benzemektedir. Bismark, Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak Ekim 1862'de yönetimi ele almış Ocak 1871'de bütün Alman prensliklerini bir araya getirerek Almanya'nın siyasi birliğini tesis etmiş ve taç giydirerek II. Wilhelm'i İmparator ilan etmişti. Bismark'ın amacı Almanya'nın birliğini koruyarak onu yaşatmak ve Almanya'nın çıkarlarını korumaktı (Çulcu, 1999: 12; Soy, 2004: 45). Bu amaçla Bismark ezeli rakibi olan Fransa'yı yalnız bırakmak için Avusturya-Macaristan ve Rusya ile ilişkilerini sıcak tutmaya çalışıyor onların Doğu Avrupa ve Balkanlarda Osmanlı aleyhindeki faaliyetlerine de göz yumuyordu. Bismark'ın "*doğu politikası*" Osmanlı'nın zararına ama Almanya'nın da çıkarına bir seyir izliyordu (Soy, 2004: 29).

Almanya siyasi birliğini oluşturduktan sonra "*doğu politikası*"na yönelmişti. İmparator II. Wilhelm'in Baltık'tan Basra Körfezi'ne kadar uzanan politikası aynı zamanda Osmanlı'nın verimli Anadolu ve Musul coğrafyasının Alman sanayisi için hem hammadde hem de sanayi ürünlerinin satışı için bir pazar haline gelmesine neden oldu (Kumkale, 1989: 148). Bunun için de Alman banker ve tüccarları Babıâli'den Marmara kıyılarından Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bir demiryolu hattının yapımı için gerekli izni alarak harekete geçtiler. Böylece yapılacak olan Berlin-Bağdat demiryolu hattı Almanya'nın birçok ticarî ayrıcalık elde etmesine neden olmuştu. Bu zamana kadar Osmanlı Devleti'nde bulunan demiryollarına Rusya'nın baskısı nedeniyle yenileri ilave edilememiş ve mevcut demiryollarının idaresi de yabancı şirketlere bırakılmıştı. Almanya'nın yapacağı demiryolu hattı boyunca bulunan yeraltı madenlerini işletmek hakkına sahip olması ve buralarda tesisler kurmak imtiyazını elde etmesi de İngiltere'nin bölgedeki

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

menfaatlerine aykırıydı. Almanya'nın bu imtiyazı elde etmesi Rusya'nın da tepkisini çekmiştir (Ortaylı, 2006: 126, 134-136).

Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yakın siyaset izlemesinin birçok nedeni vardır. 18. yy boyunca birçok savaflara girip çıkan Prusya/Almanya 19. yüzyıla gelindiğinde tarih sahnesinde aktif olarak rol almaya başlamıştı. Almanya, siyasi birliğini tamamladıktan sonra sürekli güçlenen sanayisini ayakta tutabilmek için Rusya gibi sıcak denizlere uzak kalmanın sıkıntısını duymuş, bunun için de sıcak denizlere çıkmak, uluslararası enerji kaynaklarına ulaşabilmek, hammadde temin edebilmek ve sanayisinde ürettiği mallarını pazarlayabilmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin ticarî, iktisadî, siyasî ve askerî gücünü kullanmayı görmüştü (Çulcu, 1999: 3). Bu sebeple Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler temin etmek istiyordu. Ayrıca İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Balkanlarda Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri politika karşısında Almanya tepki göstermiş ve bu süreçte Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Ayrıca Doğu Avrupa ve Balkan coğrafyası Almanya için Tuna-Ren ve Selanik-Viyana ticaret yollarının kesiştiği nokta ve petrol yataklarına açılan kapı olması bakımından oldukça önemliydi. Balkanlarda Osmanlı gücünün zayıflamasıyla bölgenin Slavlık ve Ortodoksluk bağları nedeniyle Rusya'nın eline geçmesi ihtimali Almanya'yı endişelendirmişti. Dahası İngiltere, Fransa ve Rusya'nın amacının Osmanlıları Avrupa'dan çıkartmak olduğunu bilen Almanya, Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanının daralmasıyla kendine açılacak olan kapının kapanmasını hiç istemiyordu (Çulcu, 1999: 8). Bu bakımdan Osmanlı Devleti'ni siyasî arenada yalnız bırakmak istemediğinden onu kendisinin doğal uzantısı haline getirmek için çalışmıştır.

93 Harbi sonrasında Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzalamış olduğu 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın içeriğinin oldukça ağır olması sebebiyle Avrupa devletlerinin başta da Almanya'nın tepkisine neden olmuştu. Alman Şansölyesi Prens Bismark Ayastefanos'u feshedecek olan 1878 Berlin Kongresi'ne başkanlık yapmıştı. Bismark'ın başkanlığında yürütülen kongrenin 1878 Berlin Antlaşması'yla neticelenmesi üzerine başta II. Abdülhamid olmak üzere birçok Osmanlı devlet adamı Almanya'yı dost olarak kabul etmeye başlamıştı (Muhtar, 1999: 19).

Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yaklaştıran nedenlerden bir tanesi de Büyük Güçler olarak adlandırılan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın takındıkları tutumdur. Rusya, 1878 Ayastefanos Antlaşması ile İngiltere, Fransa ve Almanya'nın çıkarlarına ters düşecek şekilde güçlenmişti. İngiltere, Almanya ve Fransa bu antlaşmayı feshetmek için ortak hareket etmişlerdi. Bu süre zarfında İngiltere'de hükümet değişikliği oldu. Osmanlı'ya dost olan Lord Beaconsfield'in yerine Türk düşmanı olan Gladston'un geçmesiyle Osmanlı aleyhtarlığı politikasına hız vermesi Osmanlı'yı Almanya'ya bir adım daha yaklaştırmıştır. Yine bu süreçte II. Abdülhamid, 1881 yılında Fransız elçisi aracılığıyla Fransa'dan askeri heyet gönderilmesini istemiş ama olumlu cevap alamamıştı. Hatta Fransa, Balkanlardaki karışıklıklardan da yararlanmak amacıyla Rusya'ya yakın siyaset izlemeye başlamıştı. Rusya 1887'de Balkan siyasetini uygulamaya koyarak bölgeyi karıştırmaya başlamıştı. Sultan II. Abdülhamid Rusya'nın bu politikasına karşı Fransa'nın Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında bir köprü olabileceğini düşünmüştü.

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

Ama Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden ziyade Rusya'ya yaklaşması II. Abdülhamid'i Almanya'ya daha da yaklaştırmıştı. İki ülke arasındaki iyi ilişkilerin bir sonucu olarak ordunun ıslahı için Almanya'dan İstanbul'a gelen subayların yanı sıra İstanbul'dan da Almanya'ya Osmanlı subayları gitmiştir. Almanya'ya eğitime giden Osmanlı subayları sadece askeri konularda eğitim almamış aynı zamanda da Almanların devlet, sosyalizasyon, toplumculuk, kolektif yaşam ve milliyetçilik konularındaki tutumlarından da etkilenmişlerdi (Çulcu, 1999: 14).

Fransa'nın 93 Harbi'nden sonra Rusya yanlısı politika izlemesinin önemli bir nedeni Balkanlarda kendi nüfuzunu korumak, doğuda Alman politikasına engel olmaktı. Fransa'nın o zamana kadar ki Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politikası sadece mevcut dengenin muhafazasını sağlamaktı (Muhtar, 1999: 21). Dolayısıyla Fransa'nın siyaseti Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarıyla örtüşmüyordu. Avusturya'nın ise Kuzey Almanya'dan vazgeçip Osmanlı çıkarlarına zarar verebilecek bir tavır takınması ve gelişen olaylar sonrasında Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan'a karşı temkinli olmasına neden olmuştu.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği politika muhafazakâr ve Osmanlı yanlısı Toryler ile hürriyet yanlısı Howigler'in akımı arasında değişiyordu. Toryler, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla iken Howigler ise Osmanlı'ya karşı düşmanca tavır takınmıştı. İngiltere Bosna-Hersek isyanında, 1878 Berlin Kongresi'nde Osmanlı yanlısı bir tutum takınmış Rusya, Almanya ve Avusturya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemişti. İngiltere, İstanbul ve Boğazlar konusunda buralara kendisinin sahip olamaması nedeniyle de Rusya'nın eline geçmesini engellemek amacıyla hareket etmişti. İngiliz liberallerinin doğu siyasetinin önemli bir noktası olan Türkleri Küçük Asya'ya gönderme fikri Osmanlı Devleti'nde İngilizcenin yaygın olmaması nedeniyle fazla anlaşılammış olduğundan İngiltere'nin uzun zaman boyunca Rusya'nın çıkarlarına karşı Osmanlı Devleti'ni koruduğu zannedilmişti (Muhtar, 1999: 25). Lakin Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde İngilizlerin payının olduğunun düşünülmesi, 1876 Kanun-i Esasi'nin ilanının İngilizlerce sevinçle karşılanması gibi olaylar II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı temkinli olmasına neden olmuştu. Ayrıca, Süveyş kanalının açılması sonrası sömürgeci zihniyetle hareket ederek Nil vadisini ele geçirmek için teşebbüs etmesi ve bunun için Hidiv İsmail Paşa'nın sattığı hisseleri el altından satın alması, Hidiv'in mali iflasından yararlanarak Mısır'da nüfuz kazanması, çıkan isyanları fırsat bilip Fransa'nın da göz yummasıyla 1881'de Mısır'ı işgal etmesi ve Basra Körfezi'nden başlayarak Hindistan'ı Akdeniz'e bağlamak için demiryolu ağı kurmak istemesi İngilizlerin Osmanlı hakkındaki düşüncelerini gün ışığına çıkartmıştı.

18. Yüzyıl sonlarından itibaren o zamana kadar birbiriyle çıkar çatışmasında olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yakınlaşması Osmanlı Devleti'ni olduğu kadar Almanya'yı da rahatsız etmişti. Çünkü İngiltere'nin bu ülkelerle yakınlaşması ve Kuzey Denizi'nde Almanya'ya karşı üstünlük kurması da Almanya'yı Avrupa sahnesinde tamamen yalnız bırakmıştı. İngiltere'nin 1892'de II. Abdülhamid ile yakınlaşmak amacıyla harekete geçmesi liberal hükümetin zamanına rastlamış, bunun için de İstanbul elçileri aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin Doğu

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri İslahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

Anadolu'da ıslahat yapmasını istemiştir. İngiltere'nin zamanla değişen tutumu nedeniyle Osmanlı Devleti, Almanya'ya yaklaşmaya ona yakın siyaset izlemeye başlamıştı. Almanya ise Cermen faaliyetleri doğrultusunda II. Abdülhamid ile dostça ilişkiler kurmaya başlamıştı. II. Abdülhamid'in bu tutumunda Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmaması etkili olmuştur. Bismark zamanında iyi bir şekilde devam eden ilişkiler Eylül 1883'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın özel görevle Berlin'e gitmesiyle daha da sağlamlaşmıştı. Bismark, Mısır meselesinde Osmanlı'nın fırsatı kaçırdığını bu meseleyi çözmek için İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapmasını tavsiye ettiği gibi İtalya'nın da boş bırakılmaması gerektiğini söylemişti. Almanya'nın Akdeniz ve Mısır ile ilgisinin olmadığını söyleyen Bismark, böylece Almanya'nın Osmanlı'ya karşı tutumunu da göstermişti (Muhtar, 1999: 32). Bismark, Glandston hükümetine rağmen İngiltere'de Osmanlı lehine gelişen bir akım olduğunu bundan da yararlanılması gerektiğini ileri sürmüştür.

Rusya, 1878 Ayastefanos ile elde ettiği ama 1878 Berlin Antlaşması ile kaybettiği çıkarlardan Almanya'yı sorumlu tutmuş, İstanbul'a ulaşmak için Viyana-Berlin yolunun kendileri için de açık olması gerektiğini ileri sürmüştü. Bunun için de Almanya'ya yaklaşarak batı sınırlarını sağlamlaştırmayı düşünmüştü. Bismark'ın 1890'da istifa etmesinden sonra Rusya ile olan güven anlaşması yenilenmemiş, bundan sonraki süreçte Almanya Avusturya'ya yakın bir siyaset izlemeye başlamıştı. II. Wilhelm'in bu süre zarfında doğu seyahatlerinde II. Abdülhamid ile ilişkilerini sağlamlaştırması da Fransa'nın Rusya ile yakınlaşmasına sebep olmuştur. Bu yakınlaşmaya İngiltere'nin de katılması Almanya'nın etkisi altına girmekte olan Osmanlı Devleti'ni yıkılışa götürecektir süreci başlatmıştır (Muhtar, 1999: 38; Soy, 2004: 84-85, 91). İngiltere'nin Fransız-Rus ittifakına katılmasında Anadolu demiryollarının Basra körfezine uzatılması imtiyazının Almanlara verilmesinin etkisi olmuştu.

Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazından sonra Almanya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Konsolosluk Sözleşmesi'yle Alman sermayesi ve malları Anadolu coğrafyasına girmişti. Düyun-ı Umumiye hisselerinin önemli bir kısmını elde eden Almanya, Doğu'da iktisadî bakımdan üstünlük kurma çabasıyla hareket etmişti. Ama 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi Almanya'nın endişelenmesine sebep oldu (Soy, 2004: 93-94). Almanya'nın II. Abdülhamid'i desteklediğini düşünen Genç Türkler Almanya'ya sıcak bakmıyorlardı. Ama Alman diplomatlar, görev sürelerinde Yıldız Sarayı ile kurdukları dostlukları Mahmut Şevket ve arkadaşlarıyla da kurmaya çalışmışlar, bunu da Enver Paşa ile gerçekleştirmişlerdi.

Osmanlı-Almanya ilişkileri II. Meşrutiyetin ilanı sırasında kısa bir kesintiye uğramış ama Osmanlı Devleti'nin yönetimini elinde tutan İttihat ve Terakki'nin üyelerinin çoğunluğunun Goltz Paşa'nın öğrencileri olmasından dolayı ilişkiler tekrar eski haline dönmüştür. İlişkilerin düzelmesinde Goltz Paşa'dan eğitim alan ve onun etkisinde kalan Osmanlı subayları ile Almanya'ya askeri eğitim için gönderilen subaylar da etkili olmuştur. İstibdad döneminden zarar gören İttihat ve Terakki üyeleri Almanya ile yakın politika izlenilmesini tercih etmişler ve iki ülke arasındaki en yoğun ilişkinin de yine 1908'den sonra yaşanmasını sağlamışlardı (Ortaylı, 2006:

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

119). I. Dünya Savaşı öncesinde zirve noktaya ulaşan Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki yakın siyasî ilişkide Almanya, Yakındoğu'da üstünlüğünü tesis etmek istiyor ve bunun için de öncelikle Osmanlı topraklarında siyasal ve askerî bir nüfuz kazanmayı arzu ediyordu.

Avrupa'da hızla gelişen silah sanayisinin en büyük pazar alanı coğrafi olarak yakın olan Osmanlı Devleti ve kendilerine göre diğer doğu devletleriydi. 19. yüzyılda Avrupa'daki silah fabrikaları ve bu fabrikaları destekleyen devletler arasında büyük rekabetler yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, askerî çevre ve silah fabrikalarının işbirliği ile Alman silah fabrikaları için önemli pazar haline gelmiştir. Bu durum 18. yüzyıl boyunca Osmanlı ordusunun askerî ihtiyacını karşılayan İngiliz ve Fransız silah üreticilerine büyük zarar vermiştir. Almanya'dan görevli gelen subaylar Alman silah sanayisinin birer temsilcisi gibi çalışmışlardır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, cephane ihtiyacını karşılamak için Tophane'de Martini taklidi tüfekler, Baruthane'de de barut imal ettirmekteydi (Ortaylı, 2006: 104). Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde içte ve dışta yaşanan çatışmalar, zaman darlığı ve maddi imkânsızlıkları nedeniyle yerel silah sanayisini geliştirememiş, dolayısıyla da Batının silah sanayisine ihtiyaç duymaya başlamıştır.

Askeri başarısızlara son vermek amacıyla ordunun eğitilmesi gerektiğine inanan II. Abdülhamid, Almanya'dan gelecek olan askerî sistem ve teknoloji için hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Ona göre son askerî teknoloji ile donatılacak olan ordu Balkanlar ve Avrupa'daki savaşlarda üstünlük kazanacak, dolayısıyla toprak kayıpları da azalacaktı. Lakin askerî reform hareketlerinin ekonomik yönden tam istenilen anlamda desteklenememesi ve II. Abdülhamid'in istibdad yönetiminin baskıcılığı amaçlanan gelişmeyi geciktirmişti.

II. Abdülhamid'in dış politikasının özünü Osmanlı Devleti'nin barış içinde yaşamasını sağlamak oluşturmaktaydı. Bunun için de hiçbir devlete bağlı kalınmaması gerektiğini çok iyi bilen II. Abdülhamid, olayların durumuna göre Avrupa devletleriyle ilişkisini devam ettirirken Almanya ile iyi ilişkilerini bozmak istemiyordu (Karal, 1995: 184).

Avrupa'da hızla gelişen silah sanayisinin en büyük pazar alanı coğrafi olarak yakın olan Osmanlı Devleti ve sanayisi gelişmemiş diğer doğu devletleriydi. 19. yüzyıl Avrupa silah fabrikaları ve bu fabrikaları destekleyen devletler arasında büyük rekabetler yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti altına alan İngiltere ve Fransa'nın, bu politikalarından vazgeçmeleri üzerine Osmanlı Devleti, Almanya ile ortak bir sınırının olmaması ve doğu meselesinde hak iddia etmemesi nedeniyle Almanya'ya yaklaşmıştı. Osmanlı ve Almanya'nın askerî ve ekonomik yönden birbirleriyle yakın ilişkide olmaları ve silah ticaretindeki iyi ilişkileri nedeniyle İngiltere ve Fransa, II. Abdülhamid'i Alman askerî heyeti aleyhinde etkilemeye çalışmışlardır.

1880'lerden itibaren Osmanlı Devleti'ne gelen sivil ve askerî uzmanlara geniş yetkiler verilirken ayrıca Alman ekonomisinin nüfuzunun artması için de

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri İslahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

tavizler verilmişti. Bunun sonucunda Alman silah sanayisi ve endüstrisi İmparatorluk topraklarında kazanç sağlamış ama Osmanlı askerinin eğitimi adına pek bir kazanım elde edilememiştir.

Almanya'dan gelen askerî uzmanlar vasıtasıyla Alman silah sanayisi İmparatorluk topraklarında faaliyet göstermeye, Bağdat demiryolu yapım hakkı ile de önyasa topraklarında nüfuz kazanmaya başlamışlardı. Almanya, İngiltere'nin sömürgeleriyle bağlantısını kesmek amacıyla Bağdat demiryolunun yapım hakkına sahip olmuştur (Ünver, 2003: 102; Soy, 2004: 119).

SONUÇ

II. Abdülhamid'in iktidarlığı döneminde Almanya'ya yakın politika izlenmiş dolayısıyla da öncelik askeri ıslahatlar konusunda olmak üzere yenileşme hareketinde Almanya model alınmıştır. Almanya'nın siyasi birliğini diğer batılı Büyük Güçlere göre daha geç tamamlamış olmasından dolayı sıcak denizlere inebilmek için Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurmak istemesi etkili olmuştur. Almanya, Osmanlı Devleti ile kuracağı bağlantı ile hem madde ihtiyacını karşılamak hem de kendi ürettiği malları satmak isteğiyle hareket etmekteydi. 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması, diğer Avrupalı devletler gibi Almanya'nın tepkisine neden olmuş bu anlaşmanın geçersiz kılınp yerine yapılacak olacak Berlin Antlaşması'nda Almanya'nın Osmanlı lehine çalışması Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yaklaşmasını sağlamıştı. İki ülke arasında iyi yönde gelişen bağlantı ve özellikle II. Abdülhamid'in denge siyaseti gereğince diğer güçlere karşı Almanya'ya yaklaşma politikası sonucunda hem askeri ıslahatlar hem de askeri teçhizatların temin edilmesi konusunda Almanya'ya yaklaşmıştır.

KAYNAKÇA

- AKARLI E. D. (1976). *The Problems Of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, (Unpublished Ph. D. Thesis, Princeton University).
- AKYILDIZ A. (2004). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleştirme*, İstanbul.
- AYVERDİ S. (1970). *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.
- BAYKAL B. S. (2003). "93 Harbi Öncesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki İlişkiler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi-Dün/Bugün/Yarın*, S.72-77, (Ocak-Haziran 2003), s.60-65.
- BEŞİRLİ M. (2004a). "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, s. 121-139.
- BEŞİRLİ M. (2004b). "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

- Rakipleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, Konya-Bahar 2004, s. 169-203.
- ÇADIRCI M. (1989). “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara, s. 36-49.
- ÇELİKER F. (1989). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askeri Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbi'ndeki Tutum ve Etkileri”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara, s. 136-146.
- ÇOLAK S. (2004). “93 Harbi Öncesi ve Esnasında Alman İmparatorluğu-Osmanlı Devleti İlişkileri: Bismark'ın Politikası”, *Gazi Osman Paşa'nın Ölümününün 100. Yılı Münasebetiyle I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Süleyman Paşa ve Dönemi (1833-1900)*, (Haz. Zehra Seyfikli), Tokat.
- ÇULCU M. (1999). *Tarihsel Süreçte Türkiye-Almanya İlişkilerine Yorumsal Bir Bakış-Çıkarlar, Çatışmalar, Çözümler, Tarihten Geleceğe Türk-Alman İlişkileri*, (Yay. Haz. Erhan Yarar), Ankara.
- Düstur, I. Tertip, C. 5*, Ankara 1937.
- ERDOĞDU T. (1999). “1856 Paris Kongresi ve 1878 Berlin Kongresi Arasında Osmanlı Dış Politikası”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, (Haz. İsmail Soysal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 149-172.
- İPEK N. (2002), “Osmanlı-Rus Savaşı”, *TÜRKLER, C. XIII*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 15-24.
- KARAL E. Z. (1995), *Osmanlı Tarihi I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)*, C. 8, TTK Basımevi, Ankara.
- KARPAT K. H. (1972), “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies, Vol. 3*, s. 243-281.
- KEYDER Ç. (2004), *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul.
- KUMKALE T. T. (1989), “1910 Yılı Bütçe Görüşmeleri Işığında Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Çalışmaları ve Sonuçları”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara, s. 147-167.
- KURAN E. (1994), “II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 141-148.
- MOREAU O. (1999). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Misyonları”, *Osmanlı, C. 2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 335-344.
- MUHTAR M. (1999). *Maziye Bir Nazar Berlin Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri*, (Çev: Nurcan Fidan), Ankara.

1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler / Eylem Tekemen Altıntaş

- ORTAYLI İ. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- ÖRSAL A. (1989). "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Yabancı Subayların Birinci Dünya Savaşı'nın Askeri Yönetimi Üzerindeki Etkileri", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara, s. 341-359.
- SARIBAL İ. (2016). *Millet-i Müselleha (Ordu Millet)| Colmar Von Der Goltz*, İstanbul.
- SOY B. (2004). *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara.
- ŞAFAK N. (2003). *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul: OSAV.
- TEKEMEN E. (2006). *Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti*, AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yakınçağ Tarihi) Yüksek Lisans Tezi, Bolu.
- TUNCER H. (2000). *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri (1814-1914)*, Ankara.
- Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, C. III, 5. Kısım*, (1978), Ankara.
- ULUS İ. (1986). "Colmar Freiherr Von der Goltz (Goltz Paşa)'un Biyografisi", *Askeri Tarih Bülteni, Yıl:11, S. 21*, Genel kurmay Yayınları, Ankara, s. 73-82.
- ÜNVER O. C. (2003), *Almanya'nın Türkiye Politikalarında Oryantalizmin Yeri (19. ve 20. Yüzyıllar)*, Ankara: Hacettepe Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- YILMAZ V. (1993), *I. Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul.
- WALLACH J. L. (1985), *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- <http://tr.ahmetakyol.net/liman-von-sanders> 09.06.2016.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

CİHANGİR DÖNEMİNDE BABÜRLÜ SARAYINDA DİL MESELESİ

Language Issue in Babur Palace During Jahangir's Period

Emre ÖMÜR*

ÖZ

Devlet ve milletlerin yaşattıkları en büyük miraslardan biri olarak kabul edilen dil sadece kültürel bir olgu değil, aynı zamanda siyasi bir yapıyı da teşkil etmektedir. Devlete de adını veren Babür Şah tarafından 1526 yılında kurulan Babürlülerde dil meselesi daima tartışmalı bir konu olmuştur. İçerisinde bulunduğu coğrafya gereği Safeviler ve Hindular ile iç içe yaşamış bu Türk kavmi, zamanla onların dillerinden de etkilenmiştir. Özellikle Ekber ve Cihangir döneminde yaşanan sosyo-kültürel değişim saray ve çevresinde yaşamı derinden etkilemiş ve bunun bir sonucu olarak köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Makalede Babürlü devletinin ilk kurulduğu dönemden itibaren kullandığı diller ve sonraki dönemde yaşanan etkileşimlerin özellikle Cihangir döneminde diller üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Babürlü İmparatorluğu, Saray, Türkçe, Farsça, Cihangir.

ABSTRACT

Language considered as one of the great heritage of the states and the nations is not just a cultural phenomenon but it also possess a political structure. Language issue has always been a controversial topic in Mughals founded by Babar Shah who is named after the State in 1526. The need to have lived in a region where the Persians and Hindus intertwined with the Turkish people over time has also been influenced their language. Experienced socio- cultural changes especially in Akbar and Jahangir period influenced life in and around the palace and as a result of this radical changes occurred. In the article, languages used from the foundation period of the Mughals and the impacts of the interactions, took place in the next period, on languages especially in Cihangir period was discussed.

Keywords: Mughal Empire, Palace, Turkish, Persian, Jahangir.

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, emreomur@hotmail.com.

Giriş

Babürlü imparatorluğu özellikle Avrupalı seyyahlar tarafından Farsça Moğol anlamına gelen *Mughal* olarak adlandırılrsa da, imparatorluğun kurucusu Babür Şah'ın anne tarafından atası olan Çağatay'ın kurduğu Çağatay Hanlığı İslamiyet'i kabul etmiş ve zamanla Türkleşmiştir. Babür Şah'ın baba tarafından atası olan ve soyu bir Türk olan Timur da Müslüman ve Türk'tür. Kelime her ne kadar Farsça Moğol anlamına gelse de Moğollar için kullanılan Mongol teriminden farklı bir yapıyı teşkil ettiği bilinmektedir. Devletin kurucusunun Türk olduğu bilinen bir gerçek olarak karşımızdayken, hiçbir ulusa ait olmayan Mughal teriminin uluslararası literatürde yanlış kullanıldığı aşikardır (Bayur, 1987: 6). Makaleye bu şekilde başlanmasının sebebi devletin kurucusunun milleti ve dilinin anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Çünkü bu soy bağları devletin son dönemine kadar dil üzerinde etkin bir rol oynayacaktır.

1. Babürlü Sarayında Farsça Etkisi

Cihangir'in anılarını kaleme alırken kullandığı dil olan Farsça, Babürlüler devletin ilk zamanlarında çok fazla etkin bir yapıda değildi. Bölgede uzun süreden beri hakim konumda olan Afganlar İran coğrafyası ile sıkı ilişkiler kurmalarına rağmen Farsçayı çok fazla kullanmıyorlar, bu da dilin bölgede yayılmasına engel teşkil ediyordu (Alam, 1988: 318). Bu durum Babürlü devletin ilk yıllarında da aynı şekilde devam etti. Örneğin devletin kurucusu Babür, anılarını aktarırken Türkçeyi kullanmıştı. Öyle ki Babür, devrinde Ali Şir Nevai'den sonra Türkçeyi en iyi kullanan kişilerden biri olarak gösteriliyordu. Türkçe onun ve ondan sonra tahta geçen Hümayun'un da ilk diliydi. Hümayun Safevi desteğini alarak yeniden Hindistan'ı fethetme işine giriştiği zaman bile hala sarayda Türkçe şiirler söylenmekteydi. Bu iki hükümdardan başka, devletin ilk dönemlerinde çok etkin bir rol üstlenen Bayram Han da en etkili şiirlerini Türkçe olarak kaleme almıştı.

Farsçanın ortaya çıkmasında meydana gelen ilk hareketler Hümayun döneminde gerçekleşmiştir. Hümayun Hindistan'ı fethetmek için Safevilerden yardım istediği zaman onunla birlikte belli sayıda İranlı yetkili Hindistan'a seyahat etti. Seyahat eden bu kişiler Hümayun fetihleri tamamladıktan sonra da geri dönmediler ve tahta yeni geçen Ekber Şah döneminde de bölgede kaldılar. Ekber de yeni fetihlerde ve Çağatay soyluları ile yaşadığı zorluklardan kurtulmak için onların yardımına ihtiyaç duydu ve onların imparatorluğun çeşitli mevkilerinde görev almalarını sağladı. Bunların tamamı Farsçanın bölgede yayılmasına katkıda bulundu.

Farsçanın etkin bir dil olmasında Ekber'in etkisi çok büyük bir yer tutmaktadır. 1586 yılında Hakim Humam* Turan ve İran'a gönderilerek insanları Babürlü imparatorluğuyla iyi ilişkiler kurmaya davet etti. Bu seyahatin amacı edebiyatı tanımak ve insanları gelip Babürlü topraklarında yaşamaya ikna etmektir.

* Ekber Şah'ın görevlendiği bu isim daha sonraki dönemde iktidarın sahibi olacak olan Cihangir'in önemli doktorlarından. Ayrıntılı bilgi için bkz. Syed Ali Nadeem, Rezavi, Medical Techniques and Practices in Mughal India, **History of Technology in India**, ed.Harbans Mukhia, Vol II. Indian National Science Academy, New Delhi, 2012, s.875-888.

Cihangir Döneminde Babürlü Sarayında Dil Meselesi / Emre Ömür

Daha sonra 1591 yılında ünlü şair Faizi, İran edebiyatını tanıtan bir rapor sunmakla görevlendirildi. Onun sunduğu rapordan sonra Ekber harekete geçerek onu Agra medresesine getirdi ve burada ona eğitimlik görevi verilerek öğrencilere ders vermesi sağlandı. Hatta ondan önce Sadr-ud-Din Muhammed Nakıb ve pek çok yazar ve şair ya daha iyi bir hayat uğruna ya da Safevi rejiminden kaçmak amacıyla Hindistan'a geldiler (Alam, 1988: 319).

Ekber döneminde başlayan karşılıklı etkileşim hareketleri çerçevesinde Babür ve Hümayun döneminde sarayın etkin dili Türkçe zamanla etkisini yitirmeye başladı. Öyle ki İran coğrafyasından gelen memurlar üst rütbelerde görevlendiriliyor ve bunun bir neticesi olarak kendi kültür ve dillerini etkin bir konuma getirme fırsatı yakalıyorlardı. Bahsettiğimiz bir takım siyasi gelişmelerin neticesi olarak, Ekber sarayın dilini Farsça olarak ilan etti. Saray dilinin Farsça olmasından sonra orijinali Türkçe ile yazılmış olan Babürname, Han-ı Hanan Abdürrahim Han[†] tarafından Farsçaya çevrildi (Jaffar, 1936: 164). Ayrıca Ekber ilk defa olarak Farsçayı tamamiyle yönetim dili olarak kabul eden Hint-İslam hükümdarı oluyordu (Alam, 1988: 325).

Saray dilini Farsça olarak ilan eden Ekber'in okuma ve yazma bilmiyor olması sebebiyle kütüphanede bulunan çok sayıda eser ona toplantı salonlarında okunuyordu. Onun kütüphanesi Arapça, Farsça, Grekçe, Hintçe kitaplardan oluşsa da, odada diğer dilleri bilen kişi sayısı çok az oluyor ve bu yüzden okunan kitapların hemen hemen tamamı Farsça kaynaklardan oluşuyordu. Aynı zamanda Safevi topraklarından gelen kimseler artık hükümdarın etrafını çevirmiş ve dilleri hakim bir konuma yükselmişti. Böylece Farsça artık sadece saray ve kraliyetle sınırlı kalmamış ve ünü çok daha ötelere taşınmaya başlanmıştı.

Özellikle Cihangir'in karısı Nur Cihan'ın da siyasi etkisiyle bu dil ve kültür hakimiyetini pekiştirdi ve hakimiyet bölgesini geliştirdi (Sastri and Srinivasachari, 1974: 45). Bunun neticesinde Cihangir kendi anılarını Farsça olarak kaleme aldı. Öyle ki Cihangir yazmış olduğu bu eser[‡] ile Farsça ile ne kadar kolay ve etkin bir şekilde düz yazı yazılacağını da kanıtladı (Ade and Habib, 2003: 308).

Cihangir döneminde artık resmi ve hakim dil konumuna yükselen Farsça diplomatik, ticari ve hatta dini ilişkilerde de varlığını hissettiriyordu. Tahta çıktıktan sonra Hıristiyan papazlar ile görüşerek sık sık onların ihtiyaçlarını soran Cihangir, toplumda dini bir serbesti ortamı yaratmak istiyordu. 1606 yılında yine bu görüşmelerden bir tanesinde papazların ondan kilise resimleri ve kilisenin boyanması için para talep etmesine olumlu cevap vermişti. Misyonerler bu cevabı aldıktan sonra Cihangir'e İncilin Arapça versiyonunu göstermiş ve bunun üzerine hükümdar onlara İncilin Farsça versiyonunu da görmek istediğini belirtmişti (Guerreiro, 1930: 30). Bu ve benzeri sayısını arttırabileceğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere Farsça devlet nezdinde yerini iyice sağlamlaştırmıştı. Cihangir döneminde Babürlü sarayını ziyaret eden İngiliz seyyah Edward Terry dil konusunda şu ifadeleri kullanmaktadır:

[†] Ekber döneminin başlarında görev almış büyük devlet adamı Bayram Han'ın oğludur.

[‡] Tüzük-i Cihangiri

Cihangir Döneminde Babürlü Sarayında Dil Meselesi / Emre Ömür

Buradaki Fars dili çok eski bir dildir ve saray dili olarak geçerliliğini korumaktadır. Dünyaya bilgi akışını sağlayan Grekçe ve Latince bu topraklarda bilinmeyen dillerdir. Burada yaşayan insanlar bu iki dil hakkında bilgisiz ve bu dilleri asla hiç görmemiş gibi tavır takılmaktadırlar (Terry, 1777: 217).

Farsçanın devlet dili olmasında hükümdarların oluşturmaya çalıştığı Babürlü kimliğinin etkisi hala tartışılmaktadır. Örneğin Muzaffar Alam'a göre Babürlüler hükmettikleri bölgelerdeki yerel güçler üzerinde kurdukları askeri güçle yetinmek istemiyorlar, ayrıca dini ve kültürel bir ortam da oluşturmak istiyorlardı. İçinde bulunulan durumda Farsça bu düşünceyi sürdürmek için en uygun araç olarak durmaktaydı. Çünkü Farsça Sind nehrinin kıyılarından Bengal bölgesine kadar biliniyordu. Bu görüş devletin oluşturmaya çalıştığı yeni kimlik açısından bakıldığı zaman belki tutarlı gözükebilir, fakat bahsini ettiğimiz siyasi gelişmeleri görmezden gelerek dilin tepeden inme bir anlayışla devlet üzerinde hakim kılınması pek mümkün gözükmemektedir. Yani Babürlülerin yaşamış olduğu Farsça serüveni sadece kişisel istekler üzerinden değil, aynı zamanda siyasal gelişmeler açısından değerlendirilmelidir.

2. Babürlü Sarayında Türkçenin Durumu

Zahiruddin Muhammed Babür, bir edebiyat dahisiydi. O, Türk, Fars ve Arap dillerinde derin bilgiye sahip bir hükümdardı. Öyle ki Tüzük-i Babüri adlı anı kitabı ona Otobiyografinin Padişahı unvanını kazandırmıştı (Bokuleva, Avakova ve Abeldayev, 2012: 452). Ayrıca ona Hindistan'da Babür İmparatorluğu kütüphanesinin kurucusu demek yerinde bir tespit olur. Hükümdar ayrıca daha önce bahsini ettiğimiz üzere, Tüzük-i Babüri adlı eseri kaleme alırken ve şiirler yazarken Türkçeyi tercih etmişti.

Babür'ün tahtına kardeşleri Kamran ve Hindal ile yaşadığı mücadeleden sonra oğlu Hümayun geçti. Onun Türkçe bilgisi ve Türk şiirine ilgisi bilinmektedir. Örneğin 1554 yılında Gucerat'a ulaşan Osmanlı amirali Seydi Ali Reis, Hümayun'un Türk şiirine olan hayranlığına bizzat tanık oldu. Kendisi de bir şair olarak hükümdarın sarayını ziyaret eden Seydi Ali Reis, Türkçe mısraları kendisine Sadi mahlasıyla birlikte, Kharja vilayetinde cagir olarak bilinen tımarı kazandırdı. Seydi Ali Reis'in bu yeteneği onda çok sıkıntıya neden oldu, çünkü onun şairlikte yetenekli olduğunu gören Hümayun ona "İkinci Nevai" lakabını verdi ve ülkesine dönmesi için çok uzun zaman müsaade etmedi (Bedenek, 2002: 813).

Babür ve Hümayun devirlerinde sarayda varlığını etkin şekilde devam ettiren Türkçe, Ekber döneminde bir gerileme dönemi yaşadı. Siyasi ilişkiler ağı içerisinde değerlendirdiğimiz bu durumda, Türkçe sarayda eskisi kadar güçlü değildi. Yaşanan bu durağan dönemde Ekber'in Türkçe konuştuğuna dair hiç bir kayıt hala elde edilemedi (Al Sahli, 2013: 42). Fakat Türk dili her ne kadar durağan durumda olsa da, Babürlü devletinde şehzadeler için Türkçe eğitim çok erken yaşla başlamaktaydı. Örneğin Nicolco Manucci'ye göre Evrengzib'in çocukları 5 yaşlarında dilin temellerini öğrenmeye başladılar (Bedenek, 2002: 814). Evrengzib'in varislerinin hepsi olmasa da, birçoğunun biraz Türkçe bilmesi hiç garip

Cihangir Döneminde Babürlü Sarayında Dil Meselesi / Emre Ömür

değildi. Şah-ı Alem Bahadır Şah dil öğrenmeyi seviyordu ve çok yetenekliydi, Arapça, Farsça, Keşmirce ve Pahto dillerinin yanında Türkçe de biliyordu.

Aynı şekilde Ekber'in oğlu Selim Cihangir Türk dilini öğrenme fırsatını yakalamıştı. Elbette bunun en büyük kanıtı hükümdarın bizzat kendisi tarafından Tüzük-i Cihangiri de söylenen şu sözlerdir: "Ben Hindistan da büyümüş olsam da, nasıl Türkçe konuşulacağına ya da yazılacağına cahili değilim" (Jahangir, 1999: 70). Cihangir Babürname'nin 4 bölümünün de bizzat kendisi tarafından kopyalandığını belirtmiştir (Jahangir, 1999: 70). O ayrıca Tüzük'ünü yazarken oymak, dokuz ve torqhay (turgay) gibi Türkçe pek çok kelime kullanmıştır.

1608-1611 yılları arasında Cihangir başkanlığında yapılan saray toplantılarının görüşme kayıtlarını tutan Abdül- Settar'a göre Cihangir ile konuştukları Orta Asya meselelerinin hemen hemen yarısı Türkçe gerçekleşiyordu. Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere Türkçe en azından Babürlü elitinde de olsa sarayda kullanılmaya devam ediliyordu (Lefevre, 2012: 273). Bu bilgi bize sarayda çok dilli bir yapının var olduğunu ve yeri geldiği zaman soyluların yanında hükümdarın da bu sohbetlere bu şekilde katıldığını göstermesi açısından faydalıdır.

Bundan başka, Cihangir döneminde Babürlü devletine ticari ve siyasi ziyaretlerde bulunan W.Hawkins, W.Finch, Jhon Jordain, N.Withington, Th. Coryat Sir Thomas Roe, Edward Terry gibi pek çok seyyah mesele ile ilgili ilginç ayrıntılar vermektedirler. W. Hawkins ile Sir Thomas Roe, Cihangirle şahsen görüşerek ticari konularda imtiyaz talep eden kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada bizi ilgilendiren mesele ise onların hükümdar ile aralarında geçen konuşmalarının Türkçe olarak yapılmasıdır. Öyle ki bu kişilerin Cihangir ile Türkçe konuşmaları görüşmenin seyrini olumlu yönde etkilemiştir (Konukçu, 2002: 402).

Özellikle Hawkins'in bu konuyla ilgili yaşadıkları saray ve hükümdar üzerinde Türkçenin değerinin anlaşılması açısından son derece önemlidir. İngiltere tarafından bölgeye ticari imtiyazlar almak adına gönderilen Hawkins, bölgeye gitmeden önce Türkçe öğrenmiştir. Hükümdarla konuşma fırsatı yakalayan Hawkins, ülkesinin taleplerini Türkçe olarak aktarır. William Hawkins'in Türkçe konuştuğunu gören hükümdar çok mutlu olmuştur. Bunun üzerine onunla ülkenin batısı hakkında sık sık sohbetler düzenlemeye başlar. Öyle ki Hawkins'in "...gece gündüz benimle konuşmaktan çok fazla keyif alıyor..."(Festing, 1913: 233) ifadesini kullandıktan sonra, ona gösterilen ilginin bir zaman sonra sıkıcı bir hal aldığını belirtmesi Türkçenin hükümdar nezdinde ne kadar önemli olduğunu anlamamız açısından önemlidir. Bu ziyaretten çok memnun kalan Cihangir onun daimi bir büyükelçi olarak kalmasını istemiş ve eğer teklifi kabul ederse onun isteklerini yerine getireceğini söylemiştir. Hatta bununla da yetinmeyip ona 400 at ve iyi bir ücret vererek ve onu bir Ermeni kadınla evlendirmiştir (Foster, 1921: 64). Cihangir ile girdiği diyaloglardan sonra William Hawkins onun atasının dili olan Türki[§] dilinin dışında Türkçeyi de bildiğini ifade etmiştir (Rawlinson, 1920: 43).

[§] Hawkins burada ata dili olarak Orta Asya Türkçesi ve Anadolu Türkçesi arasındaki farkı belirtmek amacıyla farklı ifadeler kullanmaktadır. Kendisi Osmanlı devleti başkentinde

Cihangir Döneminde Babürlü Sarayında Dil Meselesi / Emre Ömür

Tarihi kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Türkçe, bahsini ettiğimiz dönemde çok hakim bir konumda olmasa da sarayda etkisini sürdürmekteydi. Elbette Cihangir'in ata diline olan ilgisi konunun belirleyici unsurlarından birini teşkil etmekteydi. Ayrıca Türkçenin dışında 17. yüzyılda, bölgeler kendi haklarını savunmaya başladıkları zaman, yönetimin Hindavi** dilini öğrenmede insanları cesaretlendirmeye çalıştığı da görülebilir. Babür Şah kendi anılarını yazarken pek çok Hintçe kelimedenden bahsetmiştir. Daha sonra başa geçen Hümayun hakkında pek fazla bu konuda bilgi yokken bir Racput prensesi ile evlenen Ekber'in çok fazla Hintçe kelime bildiği ve Racput bir anneye sahip olan Cihangir'in Hindavi ifadeleri çevirebildiği gözükmektedir. Bunlardan başka hem Ekber hem de Cihangir'in sevdikleri hayvanlara Hintçe isimler verdikleri görülebilir (Alam, 1988: 343).

SONUÇ

Kurulmuş olduğu bölge itibariyle pek çok değişik milletle bir arada yaşama olanağına sahip olan Babürlü devleti, hem sosyal hem kültürel hem de siyasi açıdan farklı bir yapıya bürünmüştür. Bölgede kurulan siyasi ilişkiler ve bu ilişkiler neticesinde gerçekleşen bazı olaylar zamanla devletin yönetim merkezi konumundaki sarayın farklı bir boyut kazanmasına sebep olmuştur. Şüphesiz yaşanan bu değişimlerden dil de payını almıştır. Kurucu hükümdar Babür ile hakim bir konumda olan Türkçe, devletin ikinci hükümdarı Hümayun devrinde etkisini sürdürmüş fakat Safevilerden alınan askeri yardımlar yüzünden Farsçanın ilk olarak yerleşmeye başlaması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Hümayundan sonra iktidarın sahibi olan Ekber döneminde meydana gelen bazı yönetsel değişimler neticesinde devletin resmi dili olarak Farsça kabul edilmiş ve pek çok eser bu dile çevrilmiştir.

Özellikle ele aldığımız Cihangir döneminde ise devletin resmi dili olarak Farsça, etkisini sürdürmüş hatta Cihangir Tezkiresini bu dilde kaleme almıştır. Fakat Cihangir babasının aksine ata dili olan Türkçeden tamamen kopuk bir siyaset izlememiştir. Konu üzerine verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, başta Cihangir olmak üzere saray içerisinde Türkçe, bazen gerçekleştirilen toplantılarda, ikili görüşmelerde bazen ise devletler arası münasebetler dolayısıyla gönderilen elçiler vasıtasıyla kullanılmaya devam edilmiştir. Bunların dışında Türkçe hükümdarın diğer kişiler tarafından anlaşılmasını istemediği bazı özel meselelerde de varlığını devam ettirmiştir. Özellikle hükümdarın Türkçeye duyduğu ilgi, bu dilin Farsça karşısında tamamen silik bir durumda kalmasını engellemiştir.

KAYNAKÇA

ADLE, C. and Habib, İ. (2003). *History of Civilizations of Central Asia Development in Contrast: From the Sixteenth to the Mid Nineteenth Century*, Vol. V, UNESCO Publishing.

ALAM, M. (1988). The Pursuit of Persian: Language in Mughal Politics, *Modern Asian Studies*, 32 (2), 317-349.

kaldıktan sonra Türkçeyi öğrenmiş ve Cihangir'in bu dili (Anadolu Türkçesi) dahi iyi şekilde konuşabildiğini belirtmiştir.

** Hint-Aryan dili için kullanılan ifade.

Cihangir Döneminde Babürlü Sarayında Dil Meselesi / Emre Ömür

- AL SAHLİ, H.A. (2013). Turks in India: Their Presence and Contributions to Islam and Civilisation: an Historical and Analytical Study, *West East Journal of Social Sciences*, 2 (2), 12-23.
- BAYUR, Y.H. (1987). *Hindistan Tarihi*, c.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BEDENEK, P. (2002). Babür İmparatorluğunda Türkçe, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BOKULEVA, B., Avakova, R., Abeldayev, J. (2012). Türk Kültürünün Hindistan Uygarlığına Etkisi, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (1), 441-454.
- FESTİNG, G. (1913). *When Kings Rode to Delhi*, Edinburgh and London :William Blackwood and Sons.
- FOSTER, W. (1921). *Early Travels in India 1583-1619* (2. Baskı). London: Oxford University Press.
- GUERREIRO, F. (1930). *Jahangir and the Jesuits*, London: George Routledge Belling and Sons Ltd.
- JAFFAR, S.M. (1936). *The Mughal Empire From Babar to Aurangzeb*, Peshawar: Ripon Printing Press.
- JAHANGİR, (1999). *The Jahangirnama Memoirs of Jahangir Emperor of India*, Translated by Wheeler M.Thackston, Oxford : Oxford University Press.
- KONUĞU, E. (2002). Babürlüler: Hindistan'daki Temürlüler, *Türkler Ansiklopedisi*, c.5, Ankara : Yeni Türkiye Yayınları.
- LEFEVRE, C.(2012). The Majālis-i Jahāngīri (1608-1611) Dialogue and Asiatic Otherness at the Mughal Court, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 55, 255-286.
- NEDEEM, S. A. (2012). Medical Techniques and Practices in Mughal India, *History of Technology in India*, c.2. New Delhi : Indian National Science Academy.
- NİLAKANTA SASTRİ, K.A., Srinivasachari, G. (1974). *Life and Culture of the Indian People*, New Delhi: Allied Publisher.
- RAWLİNSON, H.G. (1920). *British Beginnings in Western India 1579-1657*, Oxford: Clarendon Press.
- TERRY, E. (1777). *A Voyage to East India*, printed for W. Cater; S . Hayes; J. Wilkie; and E. Easton, at Salisbury, London.

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2016 / Volume: 4, Issue: 8, July 2016

AKDENİZ TİCARETİNDE LİKYA BÖLGESİ'NİN KONUMU*

Lycia's Place in the Mediterranean Trade

Lale YILMAZ**

ÖZ

Makalede Akdeniz'de denizciliğin ve ticaret rotalarının gelişimi ile Likya Bölgesi'nin bu alandaki konumu irdelenmektedir. Roma devrinde özellikle Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika ve Anadolu'nun güney kıyılarındaki limanlar arasında önceki devirlerden aktarılan ticaret yolları geliştirilmiştir. Ayrıca Avrupa ülkelerine gerçekleştirilen ticaret ve ulaşım rotaları da belirlenmiştir. Likya Bölgesi coğrafi konumu itibarıyla doğu-batı ekseninde birçok deniz yolunun geçtiği limanlara sahipti. Bu liman yerleşmeleri ulaşım ve ticaret bakımından önem taşımaktaydı. Tarihi yazılı ve görsel kaynaklar bölgenin deniz ticaretindeki konumuna ilişkin kanıtlar sağlamaktadır. Bu çalışmada Likya'nın deniz ticareti tarihi ve Likya yerleşmelerinde üretilen ürünler bölgenin önemi kapsamında yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz, Ticaret, Üretim, Denizcilik, Likya.

ABSTRACT

In this article development of seafaring and trade routes in the Mediterranean and the position of the Lycian region are examined. In Roman times, especially trade routes between Eastern Mediterranean, North Africa and the southern coast of Anatolian ports which imported from previous eras had been developed. During this era trade and transportation routes to European countries were also identified. The Lycian region due to its geographical location had many ports in the sea routes on the east-west axis. These port settlements were important in terms of transportation and trade. Written and visual sources provide evidence for Lycia's position in the maritime trade history. In this study, the settlements of Lycia and the Lycian history of maritime trade and the products of the region were re-evaluated about the importance of Lycia region.

Keywords: Mediterranean, Trade, Production, Seafaring, Lycia.

* Bizans Devrinde Likya Bölgesi Liman Yerleşmeleri adlı Basılmamış Doktora Tezi'min bölümlerinden geliştirilerek derlenmiştir.

** Sanat Tarihi Doktoru, lale_yilmaz@hotmail.com

Giriş

Akdeniz birbiriyle limanlar ve deniz yolları sayesinde birleşen kültürlerin denizidir. Özellikle Roma devrinde deniz yolculuklarının teknik ve içerik olarak daha geniş kapsamlı gerçekleştirilebilmesi ulaşım ve ticaret bakımından bir Roma Barışı'nı getirmiştir. Anadolu'nun / Küçük Asya'nın merkezi konumu nedeniyle doğu-batı arasında olduğu kadar kuzey-güney arasındaki deniz yollarında da belirleyici bir önem taşımaktaydı. Akdeniz kıyılarında Likya bölgesinde kurulmuş liman kentlerinin geliştirilmesi Roma devrinde gerçekleşmiştir. Likya bölgesi deniz yollarının bulunduğu bir coğrafyada yer almakla birlikte üretim ve ihracat yapılan bir bölge özelliği taşımaktaydı.

Akdeniz'de Denizcilik ve Ticaret Rotalarına Genel Bakış

Akdeniz'de kıyı biçimlerinin ve üretim bölgelerinin çeşitliliği nedeniyle uluslararası deniz ticareti erken devirlerde başlamıştır. Deniz ulaşımı ve taşımacılığı tüm Akdeniz'de genellikle kara yolundan daha hızlı ve daha az masraflı olduğu için tercih edilmektedir. Akdeniz'in giderek uluslararası ortak bir alan durumuna gelmesi, ticari ve ulaşım gereksinimleri sonucunda denizciliğin gemi yapımı ve liman kuruluşları açısından geliştirilmesini de sağlamıştır. Akdeniz boyunca batıda İspanya'nın Katalunya, İtalya'nın Cenova ve Venedik limanlarından başlayarak Doğu Akdeniz'de Levant kıyılarına ulaşan yerel ve ülkeler arası bir ticaret etkinliğinden söz edilmelidir. Genel olarak Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika ve Anadolu'nun güney kıyılarında takas yöntemiyle başlayan ticaret, ilerleyen dönemlerde paranın kullanılması, alışverişi yapılan ürünlerin çeşitlenmesi ve gemilerin daha uzun yolculuklar gerçekleştirebilecek düzeye ulaşmasıyla sürdürülmüştür.

Anadolu'da Akdeniz kıyılarındaki sayısız batık arasında iki örnek deniz ticaretinin tarihlendirilmesi ve Anadolu kıyılarının ilk dönemlerden başlayarak stratejik önemini göstermesi bakımından önemlidir. Uluburun batığı ve Gelidonya batığına ait fildişi, keramiklerle, madeni buluntular söz konusu çağda sürekli ve canlı bir deniz ticaretini kanıtlamaktadır. (Bass, 1987: 291-302). Araştırmalara göre bu devirde Akdeniz'in doğu kıyılarından Ege Denizi'ne Kıbrıs ve Girit gibi ada duraklarıyla ulaşılabilir. Ancak batıdan gelen bir geminin rüzgar ve akıntıları gözetmesi zorunludur. Böyle bir gemi, açık denizde seyir engeli nedeniyle güney Anadolu kıyılarını izleyerek doğu Akdeniz limanlarına gelebilirdi (Erdem, 2002: 111). İlk rotaların alışlagelmiş bir hal aldığı ve ilerleyen yüzyıllarda da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak denizde izlenen rotaların gemilerin daha uzun mesafeler kat edebilmeleri nedeniyle değiştiği, bazı limanların uğrak noktalar arasından çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Akdeniz'de ilk yıllarda uzun yol yapamayan Yunanlı gemicilerin Girit, Rodos ve Kıbrıs adalarını üs olarak kullandıkları bilinmektedir. Yunanistan'ın doğu kıyıları ve yakınındaki Evboia Adası, Peloponnesos, ayrıca Anadolu'nun batı kıyılarında özellikle büyük ırmak vadilerinin denize açılan bölümlerindeki kentler önemli ticaret merkezleri konumuna gelmiştir. Yunan gemicileri İÖ 9. yüzyıldan başlayarak daha uzak rotalara yönelmiş ve kuzeyde Marmara yoluyla Karadeniz'e,

güneyde ise Rodos ve Kıbrıs yoluyla Suriye ve Fenike kıyılarına ulaşmışlardır. İÖ 8. yüzyılın ortasından sonra ise Yunanlıların Akdeniz'in kıyısındaki pek çok kentte ticaret yaparak ve hatta korsanlık faaliyetiyle Fenikelilere karşı üstünlük sağladıkları görülmüştür (Mansel, 1984: 125-126).

Geç Roma - Erken Bizans döneminde (4. yüzyıl) deniz yolculuklarının ortalama ne kadar süreceğine ilişkin bilgiler de mevcuttur. Narbonne'dan Kartaca'ya gitmek için 5 gün, Ascalon'dan Selanik'e 12-13 gün, Konstantinopolis'ten Gazze'ye 10 gün, Alexandria'dan Marsilya'ya 30 gün harcanıyordu (Jones, 1966: 312). Xenophon, Byzantion'dan Pontus'taki Heraklias kentine günün büyük bölümünü 'trireme'de (üç dizi kürekli savaş gemisi) geçirerek ve 236 km yol kat ederek ulaşmıştı (Keen, 1993: 72). Bu dönemde bir günlük deniz yolculuğu bir haftalık karayoluna eşit olarak görülüyordu (Avramea, 2002: 78). Deniz ticaretinin kara ticaretine olan üstünlüğü Aziz Nazianuslu Gregorius'un da dikkatini çekmiştir. Aziz yazılarında kıyı kentlerinde yaşayanların ürünlere ulaşma kolaylığına karşın iç bölgelerde yaşayan halkın kıtlık ve ürün eksikliği karşısında üretim ve ithalat yapamadığından yakınmıştır (Jones, 1966: 312).

Braudel Akdeniz'de enlemler bağlamında üç ana deniz yolu olduğunu belirlemiştir. Bu deniz yolları Fenikeli ve Yunan denizciler tarafından kullanılan eski rotalardır:

1. Kuzey kıyılarında, Yunanistan'a ve Yunan adalarına ulaşan birinci rota Korfu'ya uzanır. Bu rota Yunan denizcilerinin kullandığı bir yoldur ve Miken Çağı'ndan beri bilinmektedir. Korfu'dan yola çıkan hafif bir yelkenliyle bir gün içinde Otranto'ya ulaşmak mümkündür. İtalyan kıyı şeridi izlenerek Messina Boğazı'ndan Tiren Denizi veya Sicilya'ya varılabilmektedir.
2. Güney rotası Kuzey Afrika kıyıları boyunca Mısır ve Libya'yı kapsayarak Cebelitarık Boğazı'na ulaşmaktadır.
3. Sonuncu rotayı Akdeniz'in başlıca adaları belirlemiştir. Kıbrıs, Girit, Malta, Sicilya, Sardunya ve Balear adalarını izleyen bu rota Akdeniz'in merkezinden geçmektedir (Braudel, 1990: 69). Bu adaların oluşturduğu rotanın diğer bir yönünün Ege adalarını izleyerek Konstantinopolis'e ve Karadeniz'e ulaştığı eklenebilir.

Batı Anadolu kıyılarında ise Abydos'tan (Çanakkale) ve Adramyttion (Edremit) üzerinden, Phokaia (Foça), Smyrna (İzmir), ayrıca alüvyon etkisiyle limanlar kullanım dışı kalıncaya dek Ephesos ve Miletos başlıca merkezler arasında sayılır. Batı Anadolu'da Ege Adaları; Tenedos (Bozcaada), Mytilene (Lesbos-Midilli'nin limanı), Chios (Sakız), Samos (Sisam), Kos rota üzerindeki diğer limanlardır.

Karadeniz'de Pontus Heraklia'sı (Karadeniz Ereğlisi), Amisos (Samsun), Sinope (Sinop), Amastris (Amasra), Trapezus (Trabzon), Karadeniz'in kuzeyi ve Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir ticaret ağının önemli limanlarıdır.

Güney Anadolu'da başlıca deniz rotası Patara, Myra, Attaleia, Side, (Antalya) Anemourion, Seleukeia, Isauria, Korasion, Kelenderis, Korykos,

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

Zephyrion (Mersin) gibi limanlardan oluşmuştur (Avramea, 2002: 74). Bu kentlere Girit Adası ile birlikte Likya Bölgesi'nde, Antiphellos, Finike, Olympos ile batıda Kekova bölgesi adaları, Telmessos limanı eklenebilir.

Doğu Akdeniz'de Levant kıyıları olarak adlandırılan bölgede Suriye ve Filistin önemli ticari limanlarıyla yer almaktadır: Laodikeia (Suriye'de), Tripolis (Trablus, Lübnan), Berytos (Beyrut, Lübnan), Sidon (Sayda, Lübnan), Tyre (Sour, Lübnan), Akka (Acre-Akko, İsrail), Caesarea (İsrail), Gaza (Filistin) ve Pelusion (Mısır).

Akdeniz'de Ticaret Rotalarının Düzenlenmesi ve Denizcilik

Akdeniz'de ticaret rotaları temel sayılabilecek ilk rotalardan çok farklılaşmadan süregelmiştir. Ticari ürünlere sahip ve büyük limanları bulunan yerleşmelerin ana uğrakları oluşturduğu genel bir seyir sistemi oluşmuştur. Önceleri gemilerin teknik yetersizlikleri nedeniyle çok uzun yol alamayışları, onları kıyılardan uzaklaşmadan yol almaya, hava koşullarına bağlı tehlikelerde sığınacakları veya konaklayacakları limanları rotalarının bir vazgeçilmez parçası saymaya yöneltmiştir.

Gemilerin teknik kapasitelerinde gelişme büyük kadırgaların uzun mesafeleri kat etmesine olanak sağlamıştır. Ancak Pryor, teknik yetersizliklerin ötesinde gemilerin önemli ölçüde su ihtiyacı ve yolcuların gereksinimleri nedeniyle en az 16. yüzyıla kadar kıyı şeridini izleyerek ve gerektiğinde limanlara demir atarak seyrini sürdürdüğüne dikkat çekmiştir (Pryor, 2005: 101). Gemilerin uğrayacakları limanları belirleyen diğer önemli unsur aktarımını sağladıkları ticari yüklerdi. Örneğin bir deniz yolculuğunda Phaselis, Rodos ve Knidos limanları, Levant sahili ve Kıbrıs'tan Ege ve batıya uzanan deniz rotasında yer almaktadır (Blackman, 1982: 185-211).

III. Haçlı Seferleri sırasında izlenen rotalara bakıldığında İngiliz Kralı (Aslan Yürekli) I. Richard, Kudüs'e ulaşmak için 1190-1192 yılları arasında Marsilya'dan Sicilya'daki Messina'ya, oradan fırtına nedeniyle Girit ve Rodos'a sığınmak suretiyle Kıbrıs üzerinden Akka'ya deniz yolculuğu yapmıştır. Aynı seferde II. Philippe Auguste'un izlediği rota, Sicilya Messina Boğazı'ndan Akka kentine doğrudan ulaşmış, herhangi bir limana uğramamıştır (Demirkent, 2004: 155-156).

Bertrandon de la Broquiere, seyahatnamesinde 1432 yılında Venedik'ten bir hac gemisiyle ayrıldığını yazmaktadır. Kutsal topraklara varmak için yola çıkan bu gemi Venedik'ten sonra, yüz mil uzaklıkta Venedik senyörlüğüne bağlı ancak Hırvatistan'da bir eyalet olan Parenzo'ya uğramıştır. Yaklaşık üç yüzyıl aynı biçimde uygulandığı belirtilen hac rotası şöyle sürmektedir: Parenzo (İstrie Yarımadası), Polle (Pola-Hırvatistan), Jarre (Zara-Hırvatistan), Sebenich (Sebenico-Hırvatistan), Korfu Adası, Mora Yarımadası'nda Moudon (Modon), Candie (Girit) (Buraya kadar söz edilen liman kentlerinin Venedik'e ait veya Venedik senyörlüğünün atadığı bir dük tarafından yönetilen kentler olduğu belirtilmiştir.), Rodos, Kıbrıs'da Baffe (Baflo, Paphus Nova), Jaffe (Yafa-Suriye) (Schaefer 2000: 106-107). Bertrandon de la Broquiere'nin yolculuğu buradan sonra kara yoluyla

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

devam etmektedir. 15. yüzyıl hac rotası için tipik bir örnek teşkil eden seyahatnamede yolculuğun süresiyle ilgili bilgi verilmemiştir.

Deniz yolu veya yolculuğu gemilerin ve limanların teknik kapasitelerinin yanı sıra doğal koşulların da dahil olduğu bir içeriğe sahiptir. Örneğin Akdeniz üzerinden yapılan ticaret etkinlikleri tüm yıl gerçekleştirilememektedir. Hava koşullarına bağlı olarak sınırlandırılan deniz ticareti Mart ayı ile Kasım ayı arasında sürmektedir. Bu tarihler dışında, gemiler kıyılarda uygun liman kentlerindeki barınaklarda çürümeye karşı koruma altındadır. Bu da kış döneminde (ortalama 10 Ekim ile 31 Mart arasındaki tarihlerde) Akdeniz'in herhangi bir limanında herhangi bir kargonun beklenemeyeceği anlamına gelmektedir. Bu aylarda sadece fırtınaların etkisi değil, rüzgarların aksi yönde esmesi nedeniyle de gemiler belirlenen rotalarda yol alamazdı (Jones, 1966: 312). Örneğin Alexandria'dan yola çıkan bir gemi rüzgarın durumuna göre öngörülenden daha kuzeye doğru ilerleyebilir, Kıbrıs'a, Pamphylia'ya veya Likya'ya yanaşmak durumunda kalabilirdi. (Hohlfelder, 2000: 241-153). Bu gibi doğal etkenler denize açılma sezonunun, ithalat-ihracat süresinin ayrıca deniz ticareti süresince uğranacak limanların belirlenmesinde etkin olmuş ve giderek ticaret etkinliğini düzenleyen yasaların bir parçası durumuna gelmiştir. Ancak Geç Bizans döneminde 'mare clausum', yani deniz seyahatinin dört ay kadar yasaklanması kuralına bağlı kalınmadığı da bilinmektedir (Avramea, 2002: 57-90). Bu durum gemi inşa tekniklerinin hava koşullarına karşı koyacak biçimde geliştirilmesine de işaret etmektedir.

Akdeniz ticaretinin denetlenmesi ve belirli bir sisteme oturması gibi zorunluluklar, Bizans Devri'nde de bütün malların en yüksek derecede vergilendirilmesi ya da Konstantinopolis ve Abydos (Çanakkale) gibi başlıca limanlarda kaçakçıların izlenip yakalanması için istihbarat memurları çalıştırılması gibi bazı görev ve kurumların oluşmasını da doğurmuştur. Örneğin, Rodos Denizcilik Yasası (Nomos Nautikos), ticaret gemilerinin mürettebatı ve yolcular ile ilgili yasaları, ayrıca balıkçıların istihdamı konusundaki kuralları içermektedir. Yasanın tarihi geçmişi 6. - 7. yüzyıla dayanmaktadır. Bu yasa gemideki görevlilerin rütbesini ve kazancın bölüşülmesini de içermektedir. İlgili yasanın maddeleri başta Naukleros, gemi sahibi veya kaptanı olan kişilerle ilgilidir. 'Naukleros' 7. yüzyıl kaynaklarında sıklıkla sözü edilen bağımsız tüccarlar olarak da tanımlanmaktadır. Bazen bir geminin sahibi aynı zamanda kaptandır ve bu kimsenin iki hissesi bulunmaktadır. Bir buçuk hisseye sahip olan diğer yöneticiler ise kaptandan sonra ikinci sırada gelen dümenci 'Kybernetes' ve daha sonra pruva sorumlusu 'Proreus', gemi marangozu 'Naupegos', gemi filikalarından ve halatlardan sorumlu olan Lostromo veya Karabites'tir. Kaptan olmayan gemiciler ise birer hisseye sahiptir. Yarım hisseye sahip olan kişi ise olasılıkla aşçı anlamına gelen Paraskharites'tir (Bass, 1972: 154). Kaptan korsan saldırısı ve doğal afetlerde yükünü denize atma, limanlarda yolcu veya yük bırakabilme yetkisine sahiptir. Kayıpların karşılanması için sigorta sisteminin geliştirildiği de belirlenmiştir (Talbot-Rice, 2002: 134-135).

'Navicularii' genel olarak eyalet denizcileri loncası olarak tanımlanabilir. Bu kurum donanma için, ayrıca kamuda çalışanlar ve ilgili diğer kurumlar için ayrılan hisse miktarından veya hisse izninden, çalışanlar ve askerler için sağlanan

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

gıda gibi düzenlemelerden sorumluydu (Haldon, 1993: 176-177). Bu sistemin Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerine kadar geçerli olduğu bilinmektedir.

Akdeniz'de deniz yolculukları için harita, denizciler için limanların durumu, deniz ve hava koşullarına dair açıklama ve tanımlar içeren portulan adıyla çeşitli yazılı ve görsel kaynaklara gerek duyulmuştur. Bu bakımdan haritalar ve portulanlar farklı yüzyıllara ait olmak üzere limanlara ilişkin coğrafi değişimin ve denizcilik sürecinin anlaşılabilmesini sağlayan birer belge değeri taşımaktadırlar.

Bizans Devri'nde haritalar için antik örneklerin referans alındığı bilinmektedir. Çeşitli yüzyıllara ait kopyaları bulunan Ptolemaios haritası birkaç versiyonu yapılmış önemli bir örnektir. Madrid'de 10. yüzyıla ait bir elyazması kodeksinde bulunan 'Stadiasmus Maris Magni' portulan örneği olarak, mil ve stadia biriminde uzaklıklar, kıyı tanımlamaları, bölgelere göre öneriler ve denizcilik bilgileri içermektedir. Yine anonim bir yapıt olan 'Periplus of the Euxine Sea' olasılıkla 6. yüzyılda kopyalanmıştır. Yer ve uzaklık bilgilerini kaydeden çalışmalar arasında İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un (913-959) 'De Cerimoniis' başlıklı bir yapıtı da mevcuttur. İmparator burada askeri donanmanın deniz rotasındaki uğrak limanlarını ve bunların birbirleri arasındaki uzaklıklarını kaydetmiştir. 'Stadiodromikon' başlıklı bu bölümde Bizans limanları ile ilgili resmi bilgilere ulaşılmıştır Nikephoros Ouranos'un aynı döneme, 10. yüzyıla ait olan 'Taktika' adlı yapıtı, Kibyrrhaioton ve Mardaitai 'strategos'larının deneyimlerini ve önerilerini içermektedir. Nikephoros Ouranos her geminin ve kaptanın denizcilikle ve yolculuk yaptığı bölgelerin konumu, özellikleri, rüzgar durumuna ilişkin ayrıntılı bilgiye ve deneyime sahip olması gerektiğini belirtmiştir (Avramea, 2002: 81).

Jones, deniz ticaretinin kendi içinde riskli, değişken yöntemler izlediğini ve devletin kendi kurumlarına bağlı bulunan tüccarları orduya silah, yiyecek, vb. sağlamak için kullandığı çok serbest olmayan bir ticaret sisteminin kurulduğunu belirtmiştir (Jones, 1966: 311). Buna karşın gemi tekniği bakımdan hız ve gelişen deneyimlerden ötürü denizciliğin sürekliliği tartışılmazdır. Ticari veya ulaşım sistemlerinde gerçekleşen değişkenlik dönemselsel olarak ekonomik pratiği etkilemiş olsa da denizcilik ticari ve askeri anlamda Bizans İmparatorluğu'nun son dönemine kadar varlığını sürdürmüştür.

Akdeniz ve Likya Bölgesi'nde Başlıca Ticari Merkezler ve Üretim Etkinliği

Yunan kolonilerinin kurulması Akdeniz ticaretine katılan merkezlerin çoğalmasını sağlamıştır. Anadolu'da Ege kıyılarının yanı sıra Akdeniz ve Karadeniz koloni kentleri Yunan ticaret etkinliğinin ulaştığı başarıyı gösterir. Bu nedenle İÖ 4.-6. yüzyıllarda antik dünyanın merkezinin Doğu Akdeniz'den Ege ve Akdeniz'e doğru ilerlediği görülmektedir. Roma İmparatorluğu'nun İS 395 yılında ikiye ayrılmasıyla birlikte Doğu Akdeniz ile Adriyatik Denizi'ne kadar olan bölge Doğu Roma veya Bizans İmparatorluğu sınırları olarak belirlenmiştir. Bizans imparatorlarının Ege Denizi, Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de egemenlik kurmaları da bu dönemde ivme kazanmıştır. Bu ayrı egemenlik Akdeniz'de iç ve dış ticaret ağının oluştuğu anlamına gelmektedir.

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

İmparator Iustinianos'un 533 yılında Kartaca'yı, 535 yılında Sicilya ve Güney İtalya'yı ve 554 yılında Iustinianos İspanya'nın güneydoğusunu (Haldon, 2005: 46-47) ele geçirerek Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletmesi, Akdeniz'de kontrolü ele geçirmesini de beraberinde getirmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde sınırlar korunamamış, Bizans Devleti doğuda ve batıda toprak kaybetmeye başlamıştır. Özellikle 642'de Mısır'ın İslam egemenliğine geçmesi Akdeniz ticaretinde Bizans egemenliğine yönelik önemli bir darbe olmuştur. Doğu Akdeniz'de kaybedilen bölgeler Bizans Devleti'nin siyasal olduğu kadar ekonomik bakımdan da çöküşünü hazırlamıştır.

Yedinci yüzyılda Pers ve Arap istilaları nedeniyle Bizans İmparatorluk karayolunun kesintiye uğraması, Anadolu dışında pek çok bölgede deniz ve hatta nehir ulaşımının tercih edilmesine yol açmıştır. R. Lopez bu dönemde Arap istilaları nedeniyle oluşan siyasi duruma karşın, kıyı yerleşmelerindeki halkın, üretim fazlası ürünlerini ihraç ederek ticareti sürdürdüğüne dikkat çekmektedir. (Lopez, 1978: 71-72) Bu durumda 7. yüzyılda Anadolu'nun güney kıyılarında ticari etkinliğin tamamen ortadan kalkmadığı, dönemsel kesintilere karşın deniz yoluyla ürün ihracatının, dolayısıyla ticaretin sürdürüldüğü söylenebilir. 7. yüzyılda Likya Bölgesi'ndeki ekonomik değişimin eksiye doğru evrilmesi, eşzamanlı olarak nüfusta belirli bir düşüşe de neden olmuştur. Bu süreç kuzeyde Ege ve Karadeniz ağırlıklı ticaret rotalarının yolunu açmıştır.

Akdeniz'in geneline bakıldığında 8. yüzyılda Bizans Devleti'nin Akdeniz ticaretindeki kontrolünün sekteye uğradığı anlaşılmaktadır. Doğu Akdeniz'de Müslüman deniz gücünün ve ticaretinin etkin olduğu bilinmektedir. Ancak Ege ve kuzey Anadolu kıyılarında durum daha farklıdır. Örneğin İmparator VI. Konstantinos (780-797) döneminde Ephesus'ta yıllık ticari fuarlar düzenlenmektedir (Vryonis, 1986: 10). Bu fuarlar hem ticari canlılığın kaydığı noktaları işaret etmekte hem de ticari limanların eksen değiştirerek de olsa Bizans döneminde kullanıldığını düşündürmektedir. Ephesus limanının yanı sıra Smyrna, Phocaea, Miletos ve Klazomenai ticari merkezler olarak sayılmaktadır.

Sekizinci yüzyılın sonunda imparatorluğun başkenti Konstantinopolis batıda güney ve doğu Avrupa'ya, kuzeyde Karadeniz'den Rusya ve İskandinavya'ya, doğuda İslam dünyasına – özellikle Mısır ve Suriye'ye ve bölgenin diğer ülkelerine, Hint Okyanusu'na ve Orta Asya bozkırlarına ulaşan bir uluslararası ticaret ağının merkezi olarak tanımlanmaktadır. (Haldon, 1993: 139-140). Kuzeyde yer alan Konstantinopolis'in büyük ve çok kapılı bir liman kenti olması, Akdeniz'de ticaretin sekteye uğradığı bu dönemlerde ticaret rotalarının değişimine etki ettiği ve merkezi önem kazandığı söylenebilir.

Dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde ticaret ağındaki bu rota değişiminin daha da genişlediği anlaşılmaktadır. Yunanistan'dan başlayarak Korinth, Thives, Adrianopolis, Thessaloniki, Kherson, Batı Anadolu'da Smyrna, Ephessos, Karadeniz'de Sinope, Trapezus gibi stratejik bölgelerdeki kentler (Lewis, 1978: 501) ve Anadolu'nun güneyine bakıldığında Likya Bölgesi'nin hemen yakınındaki Attalia bu dönemde gelişerek öne çıkan kentler arasında sayılmaktadır.

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

Onuncu yüzyılda Kuzey Afrika'daki Kahire emirinin Sicilya ve Kartaca'yı fethetmesi, Bizanslıların ticareti Messina Boğazı'nı kullanarak Napoli, Cenova ve Pisa'yla sürdürmek zorunda bırakmıştır. (Talbot-Rice, 2002: 134) Bizans İmparatorluğu son yüzyıllarında yalnızca savaş veya Müslüman orduların saldırıları gibi nedenlerle değil, İtalya gibi rakip ülkelerin ürünleriyle ticaret ağına katılması nedeniyle de ekonomik bakımdan zarara uğramıştır. Öte yandan Ahrweiler'a göre Bizans'ın İtalya ile olan ticaretinde 7. yüzyıl – 9. yüzyıl aralığında bir süreksizlik görülmektedir. Bu kesintinin nedeni İmparator I. Nikephorus'un (802-811) uzun yol ticareti yapan gemi sahiplerini ödemek zorunda bıraktığı vergilerdir. Bu nedenle gemi sahipleri Bizans İmparatorluk sınırları içinde yerel ticarete yönelmiştir. Likya ve Kilikya bölgelerinde gemi sahiplerinin Doğu Akdeniz'deki Müslümanlarla ticarete yönelmesi de İtalya ile ticaretin devam etmemesinin diğer bir nedeni olarak gösterilmektedir. Hatta İslam ve Bizans kaynaklarına göre, Müslüman limanlarında tüccar kılığında Bizans casusları bulunmaktadır (Pryor, 1992: 148-149).

Onuncu ve on birinci yüzyıllarda Avrupa ülkeleri ile Bizans ve Müslümanlar arasındaki ticaretin büyük ölçüde Batı'nın kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Batılı ticaret gemileri Bizans ve Müslüman limanlarına daha çok sefer yapmaktadır. 11. - 12. yüzyıllar Bizans gemilerinin Mısır'da olduğu kadar Levant kıyılarındaki limanlarda da görüldüğü dönem olarak kayıtlara geçmiştir (Pryor, 1992: 136, 139, 149). Ancak ticaret doğu limanlarından batı limanlarına aynı biçimde eğilim göstermemekte, Bizans ve Müslüman ticaret gemileri daha yerel veya bölgesel ticareti sürdürmekteydi. 11. yüzyılda Hıristiyanların Akdeniz'i yeniden fethetmeleri Batı'da ticari canlanmayı da beraberinde getirmiştir. Ancak bizim savımız bakımından daha da önemlisi, Arapların Akdeniz'deki egemenliği sırasında bazı İtalyan kasabalarının ve Baltık Denizi'ndeki liman kentlerinin Doğu Roma'yla (Bizans) ticareti sürdürmüş olmalarıdır (Geanakoplos, 1979: 180-181). Ancak bu iniş çıkışın durduğu anlamında gelmemektedir. Örneğin ilerleyen dönemlerde, 13. yüzyılın ikinci yarısında Haçlıların Doğu Akdeniz'deki gücünü yitirmesi nedeniyle işlek ticari yolları Azak Denizi ve Karadeniz'e geçmiştir. (Agacanov, 2006: 237).

Diğer taraftan Akdeniz genelinde yaygınlaşan korsanlık faaliyeti Bizans denizciliğini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bunun yanında Batılı ülkelerin ulaşımında ve nakliyede sıklıkla tercih edilmesi, Bizans gemilerinin geri planda kalmasına neden olmuştur. Pryor'un altını çizdiği konu Batılı gemilerin teknik bakımdan daha üstün, hızlı ve korsan saldırılarına karşı güvenli olmasıdır (Pryor, 2005: 159).

Avrupa arşivleri Hıristiyan Batı ile Bizans ve Müslüman ülkeleri arasındaki ticaretin özellikle 12.-15. yüzyıllarda arttığına dair belgeler içermektedir. Ancak Pryor'ın belirttiği gibi Avrupa ülkeleri kaynaklı bu tür belgeler, Bizans ve Müslüman ticaretine ilişkin ayrıntılı bilgiler yerine Avrupa gemileri, denizcileri ve tüccarlarıyla ilgili konuları öne çıkarmaktadır.

Bizans İmparatorluğu'nun son döneminde özellikle IV. Haçlı egemenliği (1204-1261) sonrasında kuzeyde Ege, Marmara, Karadeniz kıyılarında deniz ticaretinin hareketlendiği gözlenmektedir. Aynı dönemde Türklerin Anadolu'da

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

egemenlik kurmasıyla Akdeniz’de Bizans ticaret ve ulaşımı dönüşüme uğramıştır. Özellikle Akdeniz kıyılarındaki Antalya ve Alanya’nın Selçukluların eline geçmesi, Akdeniz ticaretinde Bizans gücünü ortadan kaldırma yönündeki belirleyici adımlardan biridir. Ancak Alanya’nın Kıbrıs Krallığı’nın desteğiyle Selçuklu hakimiyetinden çıkması Selçukluları kuzey Anadolu limanlarına yöneltmiştir. Selçuklular 1214 yılında Karadeniz’in önemli limanı Sinop’u ele geçirmiş, Trabzon İmparatorluğu’nu kendilerine bağlı duruma getirmiştir. 1243 yılında Moğolların yarattığı bozguna kadar Selçuklu egemenliği sürmüştür (Ayönü, 2008: 15-35). Batı Anadolu’da kurulan Türk beylikleri arasında denizcilikte ve deniz ticaretinde en önemli rolü Menteşeoğulları oynamıştır.

On üçüncü yüzyılın sonlarından 14. yüzyıl sonlarına kadar Türk beyliklerinin Ege ve Akdeniz’de egemenlik alanlarında hem ticari hem de askeri bakımdan etkin bir denizcilik faaliyetinde bulunmuştur. Bu dönemin bir başka özelliği de Türk deniz korsanlarının aynı deniz rotalarında etkin olmalarıdır.

Paleologoslar döneminde, 14. yüzyılın sonuna kadar olan süreçte Türklerin ele geçirdiği bölgelerin artışı ile Doğu Akdeniz, ürünlerin dolaşımında olduğu bir ekonomik birlik durumuna gelmiştir. Bu ticaret rotası Yunanistan, Ege kıyıları ve adaları, Girit, Konstantinopolis ve Karadeniz ile Küçük Asya’yı kapsamakta ve Alexandria, Suriye, Kıbrıs ve Kilikya Bölgesi bu birliğin bir bölümünü oluşturmaktadır (Laiou-Thomadakis, 1980/1981: 177-222). Söz konusu dönemde ticaretin kısıtlanarak sürdüğü, buna rağmen birçok önemli ürünün Batı Avrupa’ya ihracının devam ettiğini söylemek olanaklıdır.

On dördüncü ve 15. yüzyıllarda da Bizans tüccarlarının deniz ticareti devam etmiştir. 15. yüzyılda Bizans tüccarları tarafından Cenova’da lonca teşkilatları kurulmuştu (Pryor, 2005: 202). Bu durum Bizans’ın zayıflamış yapısına karşın ticari etkinliğin küçük gruplar halinde de olsa sürdürüldüğüne işaret etmektedir.

Akdeniz limanlarının üretim yapılan yerleşmelere yakın yerlerde kurulduğu veya liman yerleşmelerinin aynı zamanda üretim merkezleri olduğu veya bilinmektedir. Tarımsal üretimin yapıldığı vadilerde kurulan ana kent, kıyıda olasılıkla doğal olarak korunaklı bir kıyı biçimine kurulmuş bir liman ve yukarı kent ile bağlantı kurulmasını sağlayan bir akarsu, antik kentlerin pek çoğunun planını genel hatlarıyla tanımlar. Üretim ve ticaretin bağlantılı olarak yürütüldüğü bu kentlere örnek olarak Likya Bölgesi’nde, verimli vadileriyle Telmessos ve liman alanı, Myra kentinin limanı Andriake, Xanthos ve limanı Patara, Limyra ve limanı Finike gösterilebilir.

Akdeniz ticaretinin en eski ve temel ürünleri tahıl, kereste ve çeşitli hammaddelerdir. Tahıl Afrika’nın, kereste Doğu Akdeniz ve Güney Anadolu kıyılarının başlıca ürünleridir. Sedir ağacı Akdeniz ticaretinin tarihini somutlaştırmak için belirli bir örnektir. Bu temel ürünün ortalama 5000 yıldır ticaretinin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Mısır Eski Krallık dönemi belgelerine göre Lübnan sedirinin (cedrus libani) İÖ 3. bin yılda ticareti yapılmaktadır. İÖ 4. bin yılda ise Mısır sediri olarak da adlandırılan ağacın gerçek kaynağının Lübnan, Kıbrıs

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

veya Kilikya bölgesi olduğu kabul edilmektedir (Kuniholm, Griggs ve Newton, 2007: 365-385). Gemi yapımında yapıların ahşap bölümlerinde ve yakacak olarak kullanılan sedir ağacının Akdeniz'in en eski ticari ürünlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır (Res. 1).

Akdeniz kıyılarında bazı küçük merkezler, yerel ürünleriyle ön plana çıkarak ticaret ağına katılmıştır. Örneğin Melos kenti obsidiyen, Keos ise kırmızı aşı boyası kaynağıdır. Roma Devri'nde Apollonia, başkent Roma'ya silphium (daha sonra mısır), Alexandria ve Kuzey Afrika'daki diğer limanlar Utica, Thapsus, Sabratha, Leptis Magna mısır ihracında önemli konumdadır. Akdeniz kentlerinin ihraç ürünleri arasında özellikle Roma için eğlence talebiyle vahşi hayvanlar ve lüks ürün sayılan fildişi ihraç edildiği pek çok araştırmacının ortaklaştığı bir saptamadır. Doğuya ihraç ürünlerini ipek, baharat, fildişi ve fildişinden ürünler, dokumalar ve papirüs oluşturmuştur. Öte yandan örneğin İspanya'da Onoba ve Cadiz'den ham maden, balık sosu garum ve zeytinyağı getirilmiştir. Roma Devri'nde ihracatın yapıldığı başlıca limanlar Alexandria, Ephessus ve Antiochia'dır (Blackman, 1982: 185-211). Bir tür deniz canlısı mureksin işlenmesiyle elde edilen mor renkli boya maddesi Akdeniz liman kentlerinin birçoğunda üretimi yapılan önemli bir endüstriyel malzeme olmuştur. Mureks sarı, yeşil, mavi, kırmızıya yakın mor ile lacivert tonlarından siyaha yakın renk tonlarına sahip boyaların elde edilmesinde de kullanılmıştır. İS 333 tarihli Teodosius Kodeksi'ndeki kayıtlardan mor boya üretimi için imparatorluğun bir fabrikası olduğu ancak yasadışı üretimin de yapıldığı anlaşılmıştır. Iustinianos döneminde 536 tarihli kayıta ise Phoenicia'da bulunan boya fabrikasındaki yasadışı üretime dikkat çekilmiştir (Muthesius, 2002: 147-168). Doğu Akdeniz'de Sidon, Beyrut, Tyre, Kuzey Afrika'da Libya'da Berenice, Girit, Kıbrıs, Sicilya adaları mureks kabuğundan mor boya üretim merkezleri arasında sayılmaktadır. Mor boyanın elde edildiği bu merkezlere Likya kıyılarından Andriake, Phaselis ve Aperlae yerleşmeleri de eklenmektedir (Aygün, 2012: 28-35). Boya endüstrisi ipek gibi Bizans'ın tarımsal ticaretinin dışında önde gelen ve rekabet yaratan lüks ürünlerdir.

Roma Devri'nde başkent Roma'nın, Doğu Roma İmparatorluğu döneminde ise Konstantinopolis'in temel gıda maddesi ihtiyacı Kuzey Afrika ve Anadolu'dan getirilen tahıl ile karşılanmış (Aygün, 2012: 28-35). Mısır'dan getirilen tahılın ekmeklerin karşılıksız dağıtıldığı başkent Konstantinopolis için yaşamsal önemi vardı. Mısır'dan yıllık buğday ithali (embole) yaklaşık 11 milyon kile ölçüsünde, 80.000 altın değerindedir (Seidler, 1980: 4).

Roma imparatorlarının liman kentlerinde gerçekleştirdikleri inşa etkinliği, örneğin Patara ve Andriake'de İmparator Hadrianus'un granarium yaptırması üretim merkezinin ticari rota ile bağlantısını kanıtlamaktadır. Likya Bölgesi'nde 12. yüzyıla kadar yetiştirildiği anlaşılan günümüzde bulunmayan özgün bir tahıl türü 'olyra', bu konudaki tarihi kaynak Geoponika'da geçmektedir (Lefort, 2002: 231-310). Bölgede bu dönemde tahıl üretimi ve ihracatının sürdüğü anlaşılmaktadır.

Kuzey Afrika'da Alexandria ithalat ve ihracatın canlı olduğu büyük, çok nüfuslu ve kozmopolit bir kenttir. Kentin sürekli gelişen limanı Afrika içlerindeki tahıl ürününü Akdeniz'in batısına ulaştırmak bakımından önemli bir odaktır.

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

Küçümsemeyecek bir üne sahip bir başka üretim alanı olan cam ve cam eşya üretiminin Akdeniz'in pek çok bölgesinde olduğu gibi Anadolu'da da gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Bizans Devri'nde kıyılardaki ticari merkezlerin kuzeye yöneldiği yukarıda ifade edilmişti. Ege, Marmara ve Karadeniz kıyılarının önem kazanmasının en önemli nedeni olarak Bizans İmparatorluğu'nun Suriye, Mısır ve Afrika eyaletleri, İtalya ve Balkan ülkelerini yitirmesi gösterilmektedir. Ayrıca bir Roma geleneği olarak sürdürülen Konstantinopolis'te 80,000 nüfusa ekme dağıtımını Heraklios (610-641) döneminde sona ermiştir (Herrin, 2013: 685). Bu durumun nedeni Mısır'ın kaybı ile tahıl gelişindeki düşüşe bağlanabilir. Mısır'ın kaybı diğer taraftan Anadolu ve Trakya bölgelerinde tarımın teşvik edilmesine, Suriye'nin kaybı ise Konstantinopolis ve Yunanistan'da ipek dokuma endüstrisinin geliştirilmesini sağlamıştır (Lopez, 1978: 72). Bu örneklerle birlikte dönemin siyasal durumunun Bizans ekonomisini doğrudan etkilediğini göstermektedir.

Akdeniz uzun yol ticaretinin başlıca ve yaşamsal ürünü tahıl olduğundan Haldon, Roma İmparatorluğu'nun son döneminde olduğu gibi devletin kendisinin de kullandığı güzergahlarda süren dökme mal (tahıl) ticaretini desteklemiş olabileceğini öne sürmüştür. O dönemde ticaret alanındaki özel girişimciler, taşımacılık bakımından devlet gemilerinden ve nakliyatından yararlanma olanağı bulabilmiştir (Haldon, 1993: 140).

Helenistik Çağ'ın son evrelerinde Akdeniz ticaretinde ürünler çeşitlenmiştir. Bir tüccar demir, bakır, kereste, iyi kalite yün ve hasır, giyim eşyası, mobilya, tarım ve endüstriyel malzemeler, köleler; orta ve üst sınıf için lüks ürünler, parfüm, ipek, baharat, şarap gibi lüks kategorisinde sayılan ürünlerin ticaretini gerçekleştirebilmektedir. İpek, Beyrut ve Tyre'de, hasır dokumalar Tarsus, Byblus, Laodikea, Scythopolis ve Alexandria'da, dokuma ve yastık gibi ürünler Antinopolis, Tralles, Damascus'da üretilirdi (Jones, 1966: 316). Bu iyi kalitedeki malların alıcıları Akdeniz'in kuzey batısında, Avrupa'dadır.

Likya Bölgesi'nin, Anadolu'nun doğu ve batı kıyıları arasında yer alması buranın gemi rotalarının da temel uğrak noktaları olmasını sağlamıştır. Bölgede deniz ticaretinin Likya Birliği döneminde başladığı bilinmektedir. Kayıtlara göre Likya Birliği Yunan Kolonizasyonu'ndan etkilenmemiş, yukarıda belirtildiği üzere yalnızca Phaselis bir Dor yerleşmesi olarak kurulmuştur.

Likya limanlarının Roma Devri'nde de Akdeniz ticari rotalarında yer alması ve önemini artırması onun iki ana özelliğine bağlanabilir: coğrafi konum ve ticari üretim olanağı. Likya, Anadolu yarımadası göz önüne alındığında kuzeybatıda Karia ve doğuda Kilikia bölgeleri arasında bir geçiş noktasındadır. Coğrafi bakımdan kıyıların yakından izlenerek yol alınmasına ve gemilerin demirlemesine olanak sağlayan kıyı yapısı bölgenin ticari rotalarda yer alması önemli etkenlerin başında gelmiştir. Doğu Akdeniz kapsamında Likya'nın konumu ele alındığında batıda Ege Adaları, Yunanistan kıyıları ve Konstantinopolis'e ulaşan rota üzerindedir. Ana ticaret rotalarının başlıcası olan Mısır'dan Konstantinopolis'e Kıbrıs, Likya kıyıları, Tenedos Adası (Bozcaada) ve Abydos'u (Çanakale)

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

güzergahı izlenerek ulaşılmaktadır (Laiou, Morrison, 2007: 35). Bu uzun dönem kullanılmış bir rotadır.

Verimli ovalarda kurulan tarımsal üretim merkezleri ile birlikte Akdeniz ticaretinin önemli limanlarına sahip olan Likya kıyılarının Roma Devri'nden Bizans'ın orta devrine kadar ticaret rotalarında yer almasını sağlamıştır. Roma Devri'nde Alexandria'dan gelen tahılın depolandığı Andriake ve Patara gibi merkezlere sahiptir. Bu olgu, Roma Devri'nde bu limanların ticari anlamda güçlenmesini ve Bizans Devri'ne bu değerın taşınmasını sağlamıştır. Mısır'dan getirilen tahılın Andriake ve Patara limanlarındaki granariumlara aktarıldığı ve bu yolculuğun Kıbrıs'a uğranmaksızın doğrudan gerçekleştirildiği tarihi belgelere dayanılarak saptanmıştır. Bu limanların belirgin avantajı gemilerin üç gün içerisinde Alexandria'ya geri dönerek tahıl alımını gerçekleştirebilmesiydi (Zimmerman, 1992: 201-217).

Likya Bölgesi'nde tarımsal üretimi ve dolayısıyla ticareti var eden en önemli unsur, verimli ovaların varlığıdır. Kıyı ovalarından tarımsal ürünlerin elde edilmesinin yanı sıra, bölge gemi inşasında kullanılan özellikle sedir ağaçlarının yetiştiği ormanlarla kaplı olmasıyla önemlidir. Özellikle Fenike'de ardıca benzeyen ve birbirinden ayrı yaprak özelliği taşıyan iki tür ağaç Plinius tarafından kaydedilmiştir. Ayrıca Likya florasına ait olarak Olympos dağlarında yetişen safran gibi endemik bitkiler, tedavilerde kullanılan toprak türleri (cretaceous-tebeşir?), ticari ürünler arasında Mısır Thasos şarabı ile karşılaştırdığı Likya şarabı, Antiphellos'da çıkarılan sünger, Plinius'un Doğal Tarih yapıtında geçmektedir (Pliny 2006: Book XIII: XII, Book XXI: XVII, Book XXXV: LVII, Book XIV: XI, Book XXXI: XLVII). Antik kaynaklardan Likya Bölgesi ürünlerinin Roma Devri'nde deniz aşırı ticarete meta olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgenin kuzeyindeki maden kaynakları İÖ 2. binden başlayarak üretim malzemesi olmuştur. Antik kaynaklarda geçen Kıbyra'nın yanı sıra, Doğu Likya'da Kemer, Limyra ve Bey Dağları yakınlarında maden yatakları ve burada bulunan cüruf kalıntıları bölgedeki madenlerin kullanıldığını göstermektedir. Tristomon (Üçağız) limanı kuzeyindeki yerleşme Kyaneai akropolünde, Patara'da ve Arykanda'da (Naltepesi) İS 5. yüzyıla kadar kullanıldığı belirlenen Villa-hamam yapısından dönüştürülmüş işlik kalıntıları (Oransay, 2012: 141-150). Likya'da yerel maden üretimini ve işlenişini kanıtlamaktadır.

Likya'nın batısındaki Telmessos kenti, çevresindeki Köyceğiz Havzası (Kaunos), Dalaman Çayı'nın (Indos) aşağı havzası, Üzümlü (Kadyanda) havzası, Eşen Çayı'nın (Ksanthos) yukarı havzası (Sazak Ovası ve çevresi) ile orta havzası (Kabağaç Ovası ve çevresi) gibi alanlarda yetiştirilen başta tahıl, hububat, yüksek sahalardaki karaçam, sedir, ardıç ve servi ağaçlarından sağlanan kereste, lagünlerden elde edilen tuz, deri ve yünlü dokumalar, bal ve balmumu, zeytinyağı, şarap gibi çeşitli ürünlerin ticaretinin yapıldığı önemli bir limana sahiptir (Doğan, 2009: 55-68).

Myra'nın limanı Andriake'de akarsudan sağlanan silisyum dioksit ve kireç malzemesinin kullanılmasıyla cam üretimi yapıldığı belirlenmiştir (Çömezoğlu 2008: 233-241). Limyra'da bulunan altı adet unguenteriumun Myra'da üretildiği

anlaşılmalıdır (Ötüken 2003: 233-241). Şarap işlikleri Andriake'nin ticari ürünleri arasına büyük ölçüde şarabın da eklenmesini sağlamıştır. Andriake'de üretimi yapılan en önemli ticari ürün mor boya maddesidir. Mureks kabuğundan elde edilen bu ürünün 1 gramının yapımı için 8.000 deniz kabuğunun demirle dövülerek işlenmesi gerekmektedir (Çevik, 2011: 403-420). O zamanın endüstriyel ürünleri arasında sayılabilecek bu üretim, liman alanındaki işliklerde gerçekleşmiştir. Roma Devri'nde refah ve zenginlik sembolüne dönüşen mor boya oldukça pahalı bir üründür. İÖ 6. yüzyılda mor boyanın değeri ağırlığı kadar gümüş sikke olarak belirlenmiştir. Bu renk Bizans Devri'nde II. Theodosios (408-450) döneminden başlayarak imparatorluğun özel rengi olmuş ve halkın bu rengi kullanması yasaklanmıştır. İS 6. yüzyılın başında Konstantinopolis'te yalnızca saraya üretim yapan bir atölyenin yanı sıra Doğu Akdeniz'de Beyrut ve Tyre kentleri önemli üretim merkezleri olarak geçmektedir (Aygün, 2012: 10-11). Aperlae kenti de mureks kabuğu kaynağı olarak tanımlanmış limanlar arasındadır. 'Murex trunculus' türündeki deniz canlısı Andriake'de olduğu gibi burada da mor boya elde edilmek üzere toplanıyordu. Ancak kabukların işlenmesi için temiz su gereksinimi nedeniyle Aperlae'nin sadece mureks hammadde kaynağı olduğu ve bu ürünü işlenebilecek diğer tekstil merkezlerine ihraç ettiği öne sürülmüştür (Hohlfelder, Vann, 1998: 26-37). Antiphellos limanından ise sedir ağacından elde edilen kerestenin ihracının yapıldığı (Pliny 2006: 96) ve bu etkinliğin Roma Devri boyunca sürdürüldüğü bilinmektedir. Teimiusa (Tristomon / Üçağz) liman yerleşmesinin Roma Devri boyunca önemli ürünü yıllık 400 ila 500 ton tuzlama balık olmuştur (Zimmerman, 2011). Başlıca Likya limanlarının varlığını 13.-15. yüzyıla kadar sürdürdüğü bilinmektedir. Türk Beylikleri'nin özellikle Menteşeoğulları'nın burada ticaret imtiyazlarıyla İtalyan tüccarları desteklediği bilinmektedir. Osmanlı Devri'nde ise çoğu yerleşmenin küçük liman kasabalarına dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Bizans İmparatorluğu'nda 10. ve 11. yüzyıllarda nüfusun arttığı ve kentleşmenin hızlandığı buna bağlı olarak ürünlerin çeşitlendiği görülmektedir. Bu dönemde tarımsal üretimin geliştirildiği anlaşılmaktadır. Seramik üretimi Korinth'ten Kherson'a kadar olan bölgede ticareti yoğun bir biçimde yapılacak ölçüde artış göstermiş, cam üretimi Korinth, Konstantinopolis, Sardis ve Turnuvo'da sürdürülmüştür (Laiou, 2002: 1151-1152). Bu dönemde Venedik, lüks ürünler karşılığında Müslümanlara kereste göndermektedir. Ancak Arapların Messina Boğazı'nı kontrol altına almasıyla birlikte Bizans tüccarları Bari limanını kullanmaya başlamıştır. Böylece ipek, mor boya, fildişi ticaretini sürdürebilmişlerdir. İtalya'nın aynı dönemde Bizans ticaretine olan olumsuz etkisi dokuma üretimini geliştirerek ucuz ipek ihraç etmeye başlamasıyla kendini göstermiştir. Venedikliler, 8. yüzyılın sonlarından itibaren denizcilik ve deniz ticareti bağlamında Akdeniz'de etkin bir topluluktu. Venedikli tüccarlar Suriye ve Lübnan'dan ipek, Karadeniz ve Dalmaçya'dan kürk ithal etmiştir (Talbot-Rice, 2002: 134). İmparator I. Alexios'un 1082 yılında İtalyan tüccarlara serbest ticaret imtiyazı vermesiyle 11.-12. yüzyıllarda Konstantinopolis'te büyük ve güçlü bir bankacı ve tüccar sınıfının varlığı belirmiştir. Sonraki dönemde ticaretin İtalya merkezli oluşunun ilk işaretleri burada aranabilir. Aynı yüzyıllarda Anadolu yarımadasında sürdürülen tarımsal ve endüstriyel üretim göz ardı edilmemelidir.

Güney kıyılarındaki, örneğin Andriake ve Patara'daki horrea yapılarının 10. yüzyıla ulaşmadan kullanım dışı kaldığı anlaşılmaktadır. 12. yüzyılda Bizans'ın temel tarımsal ürünlerinin %75'ini yerel kaynaklar sağlamıştır (Laiou, 2002: 1154). Bu nedenle Kuzey Afrika'da gelecek tahıla ihtiyaç duyulmamasını anlamaya çalıştığımızda, bu olgu önemli olmaktadır. Ancak bu ürünlerin uluslararası ticarete ne ölçüde yer aldığı tartışmalıdır. Bizans ticaretinin önemli bir ayağını çeşitli kentlerde düzenlenen fuarlar / panayır (panegyreis) oluşturmuştur. Bu ticari etkinlikler bölgede bulunan azizin adıyla ve kilisenin desteğiyle gerçekleştiriliyordu ve yerel olduğu kadar uluslararası nitelik taşımıştır (Vryonis, 1986: 39).

Denizcilik Belgelerinde Likya Bölgesi Limanlarının Yeri

İtalyan portulan ve denizcilik haritaları limanların önem taşıyan merkezler olarak Likya limanlarının varlık sürecine ilişkin bilgi sağlayan kaynaklardır. İtalya'da hazırlanan portulan örneklerinde, 15. yüzyılda artık Bizans'a ait olmayan Likya Bölgesi limanları arasında Makri (Telmessos) ve Phineka veya Finica (Finike) belirtilmiştir. Pamphilia bölgesinde ise kırmızı renk kullanılarak yazılmış Satalia (Antalya) limanı, Makri (Telmessos) örneğinde olduğu gibi büyük körfezlere ait limanlar arasındadır. Portulanlarda körfezler veya büyük limanlar kırmızı renkte yazılarak belirtilmektedir (Res. 2-3).

Tarihi haritalarda ve portulanlarda Likya kıyılarına ait körfez, liman ve iskele olarak değerlendirilebilecek yerler batıdan doğuya doğru şöyle sıralanmıştır:

Makri Körfezi (Meğri, Fethiye), Caput Trachili (Trachili Burnu), Levisi (Levisi, Kayaköy), S. Nicholaus de Liuixo (Gemile Ada), Pernixe Körfezi, Perdichias (Anticragus, Perdiki-i-Kelebekler Vadisi), Sete Caui (Yedi Burun), Chalamata (Kalamata Koyu), Lapatera (Patara), Megradicum sub Patara (Cauo di Megaticho, Porto Vathy), Insula de Polcellis, Ixola Leofate (Leofate Adası), Kastel Ruzio (Kastellorizo, Megiste, Meis Adası), Strombilo (Kastellorizo Körfezi'nin karşısında), Porto San Zorzi (Porto Sevedo, Sebeda, Limanağzı, Kaş yakınları), Ghya (Asar Koyu, Aperlae?), Corenti (Insula de Corentibus, Kara Boğaz), Cacao (Kekova), Sanctus Stephanus (San Stefano limanı, Kekova'da), Stamiro (Stamirla, Sanctus Nicolaus de Stamiris, Scamirlo, Scamirle, Demre-Myra bölgesine işaret etmektedir, ancak Stamyra limanı Taşdibi'dir), Porto de Eno (?), Gironda (?), Finica (Finike), Sillidoni (Caput de Sillidoni, Chelidonia, Gelidonya Burnu), Cambruxa (Ixola de Cambro, Garabusa, Krambousa, Suluada), Carsa (?), Cauo de Fermita (Adrasan), Chipascus (Kepiskos-Adrasan), Po. Zenuoese (Portus Jenuensis-Porto Genovese, Ceneviz Limanı, Olympos?), Cyprianae (Trianisla-Insulae Cypriae), Aratia (Renatia, Astelebussa) (Kretschmer 1962: 665-667). Listenin devamında Satalia (Attaleia-Antalya) yer almaktadır.

Yukarıdaki listeyi oluşturan 13.-15. yüzyıla ait İtalyan portulanları, Atlas des Tammur Luxoro (13. yüzyıl), Atlas des Petrus Vesconte (1311-1313-1318-1320 yıllarına ait versiyonlar), Catalan Atlas (1375), Atlas Pinelli (14. yüzyıl) Atlas des Jacobus Giroldis (1422-1426-1443-1446 yıllarına ait versiyonlar), Karte des Gratosus Benincasa (1461), Atlas des Gratosus Benincasa (1461-1482 yılları arasında farklı versiyonlar), Atlas des Andreas Bianco (1436, 1448), Atlas des

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

Petrus Vesconte Marino Sanudo tarafından (1320), Portulan Rizzo (Kretschmer, 1962: 106-107; de Graauw, 2013) gibi örneklerdir.

Pisa portulanı (1200 tarihli) olarak adlandırılan belgede geçen Stanimuram, Stamira (Taşdıbi) yerleşmesine işaret etmektedir. Thelmeso Lisie olarak geçen liman ise Roma Devri'nde adı Telmessos olan Bizans devrindeki adıyla Makri limanıdır (Dalche, 1995: 131, 137).

İtalyan denizcilik haritaları arasında daha geç döneme ait örneklerde Giorgio Sideri olarak adlandırılan Callapoda da Candia (1561) haritasında, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait anonim bir haritada ve Jocoopo Maggiolo haritasında Likya Bölgesi'nde yukarıdaki listeye benzer biçimde Makri (Telmessos-Fethiye), Satalia (Antalya) arasında Patara, Kekova ve Finike gibi limanlar yazılı olarak belirtilmiştir (Kollektif, 1997).

SONUÇ

Akdeniz'in ticaret ve üretim ağındaki durumu Roma ve Bizans devirlerinde farklılık göstermektedir. Roma devrinde uygulanan denizcilik kuralları ve kanunlarını içeren sistem Bizans devrine aktarılmıştır. Anadolu konumu nedeniyle Akdeniz havzasında yer alan birçok liman ile bağlantı durumundaydı. Bu nedenle Ege ve Akdeniz kıyılarındaki liman yerleşmeleri hem Roma hem de Bizans devirlerinde imparatorların destekleriyle geliştirilmiştir. Güneybatı Anadolu'da Likya bölgesi de bu ağın önemli bir parçası olmuştur. Likya limanları yalnız ulaşım ve ticari malların aktarımı bakımından değil, her biri ürettiği ürünler ile ticari etkinliğe katılan yerleşimler olagelmıştır.

Denizcilik haritaları ve portolanlar Akdeniz limanlarının birbirleriyle olan bağlantısının en açık biçimde kanıtlayan belgelerdir. Bu tarihi kaynakların karşılaştırılmasıyla Likya Bölgesi limanlarının Makri limanı dışında Patara, Andriake, Finike gibi bir çok örneğin Roma devrinde taşıdıkları büyük ticari liman özelliğini yitirdiği ve yapısal dönüşüm geçirdiği anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

- AGACANOV, S. G. (2006). *Selçuklular*. (Çev. E. N. Necef, A.R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- AVRAMEA, A. (2002). Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. C: 1, s. 57-90, Editör: Angeliki E. Laiou, Washington DC: Dumbarton Oaks.
- AYGÜN, Ç. A. (2012). *Andriake Mureks Boya Endüstrisi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

- AYÖNÜ, Y. (2008). Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesindeki Hakimiyet Mücadeleleri (1204/1243). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, s. 15-35, İzmir.
- BASS, G. F. (1972). The Earliest Seafarers in the Mediterranean and the Near East, *A History of Seafaring*, Editör: George F. Bass, New York: Walker and Company.
- BASS, G. F. (1987). Underwater Excavation of the Ulu Burun Shipwreck, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C: II, s. 291-302, Ankara.
- BLACKMAN, D. J. (1982). Ancient Harbours in the Mediterranean Part II. *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 11.3, s. 185-211, y.y.
- BRAUDEL, F. (1990). *Akdeniz: Mekan ve Tarih*, (Çev. N. Erkut). İstanbul: Metis Yayınları.
- ÇEVİK, N. (2011). Myra ve Andriake Kazıları 2009: İlk Yıl. 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C: I, s. 403-420, Ankara.
- ÇÖMEZOĞLU, Ö. (2008). Myra's Place in Medieval Glass Production. *ADALYA*, XI, s. 287-296, Antalya.
- DALCHE, P. G. (1995). *Carte Marine et Portulan au XII siecle, Liber de Existencia Riveriarum et Forma Maris Nostri Mediterranei*. İtalya: Ecole Française de Rome, Palais Farnese.
- DE GRAAUW, A. (2013). Ancient Ports and Harbours, Vol: 1, The Catalogue, 3rd Edition, 2013, <http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/pdf/AncientPortsVol-I-List.pdf> (12.08.2013)
- DEMİRKENT, I. (2004). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- DOĞAN, M. (2009). Tarihi Coğrafya'da Bir Örnek: Telmessos. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 19, s. 55-68, İstanbul.
- ERDEM, A. Ü. (2002). *Geç Tunç Çağ'da Doğu Akdeniz Ticaret Yolları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- GEANAKOPLIS, D.J. (1979). *Medieval Western Civilization and the Byzantine and Islamic Worlds*. Lexington, Massachusetts, Toronto: D.C. Heath and Company.
- HALDON, J. F. (1993). *Byzantium in the Seventh Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HALDON J. F. (2005). *Bizans Tarih Atlası*. (Çev. Ali Özdamar). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- HENDY, M. F. (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*. Cambridge: Cambridge University Press.

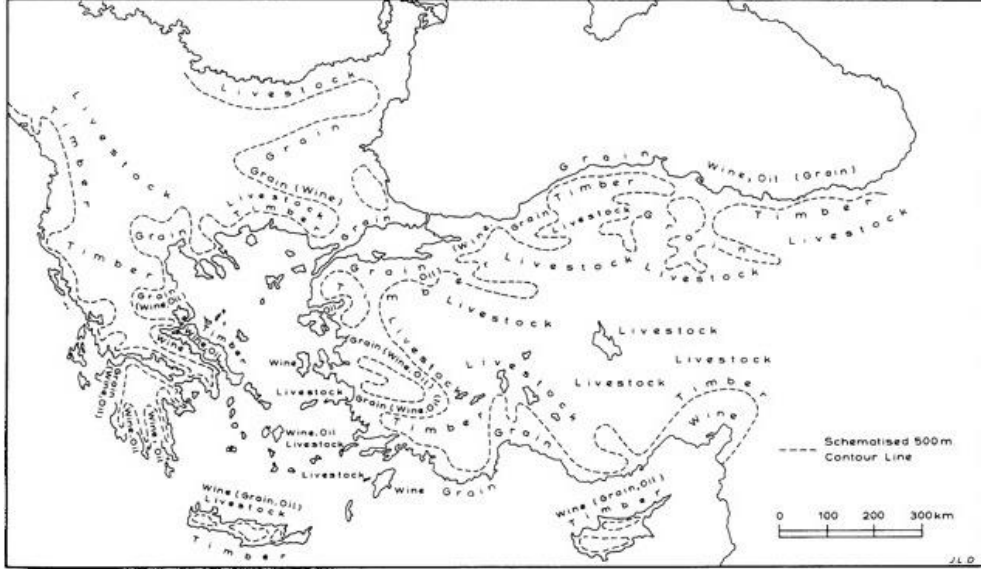
Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

- HERRIN, J. (2013). *Margins and Metropolis: Authority Across the Byzantine Empire*. New Jersey: Princeton University Press.
- HOHLFELDER, R.L., Robert L. Vann. (1998). Uncovering the Maritime Secrets of Aperlae, a Coastal Settlement of Ancient Lycia. *Near Eastern Archaeology*, 61/1, s. 26-37, <http://www.jstor.org/stable/3210674> (10.09.2012)
- HOHLFELDER, R. L. (2000). Beyond Coincidence? Marcus Agrippa and King Herod's Harbour. *JNES*, 59, s. 241-253, <http://www.jstor.org/stable/545781> (09.11.2012)
- JONES, A. H. M. (1966). *Decline of the Ancient World*, New York: Longman.
- KEEN, A. (1993). Gateway From the Aegean to the Mediterranean: The Strategic Value of Lycia Down to the Fourth Century BC. *Akten Des II. Internationalen Lykien-Symposions*, 6-12 Mayıs, s. 71-78, Wien.
- KOLLEKTİF. (1997). *Topkapı Sarayı ve Venedik Correr Müzesi Koleksiyonlarından XIV.-XVIII. Yüzyıl Portolan ve Deniz Haritaları*. İstanbul: İtalyan Kültür Merkezi.
- KRETSCHMER, K. (1962). *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Hildesheim: Georg Olms Verlagbuchhandlung.
- KUNIHOLM, P. I. - Carol B. Griggs, vd. (2007). Evidence for Early Timber Trade in the Mediterranean. Ed. K. Belke, E. Kislinger, vd. *Bizantina Mediterranea*, s. 365-385, Weimar, Wien, Köln: Böhlau Verlag.
- LAIUO, A. E. - Cecil Morrison. (2007). *The Byzantine Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- LAIUO, A. E. (2002). The Byzantine Economy: An Overview, *The Economic History of Byzantium*, Editör: Angeliki E. Laiou, Washington DC: Dumbarton Oaks.
- LAIUO-Thomadakis, A. E. (1980/1981). The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries. *Dumbarton Oaks Papers*, 34/35, s. 177-222, <http://www.jstor.org/stable/1291451> (12.11.2011)
- LEFORT, J. (2002). The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries, *The Economic History of Byzantium*, Editör: Angeliki E. Laiou, Washington DC: Dumbarton Oaks.
- LEWIS, A. (1978). Mediterranean Maritime Commerce: A.D. 300-1100 Shipping and Trade. *La Navigazione Mediterranea Nell'Alto Medioevo*, s. 481-501, Spoleto: Presso la Sede del Centro.
- LOPEZ, R. S. (1978). *Byzantium and the World Around it: Economic and Institutional Relations*. London: Variorum Reprints.
- MANSEL, A. M. (1984). *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: TTK.

Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesinin Konumu / Lale Yılmaz

- MUTHESIUS, A. (2002). Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the of the Production of Silk Textiles, *The Economic History of Byzantium*, Editör: A. E. Laiou, Washington DC: Dumbarton Oaks.
- ORANSAY, A. (2012). Arykanda Antik Kentinde Madencilik Faaliyetleri ve Maden Eşya Üretimi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/4, s. 141-150, Eskişehir.
- ÖTÜKEN, S. Y. (2003). Likya Bölgesindeki Kazı ve Yüzey Araştırmaları Çerçevesinde Ortaçağ Seramikleri, *ADALYA*, VI, s. 233-241, Antalya.
- PLINY. (2005-2006). *Natural History*. (Çev. H. Rackman, D. E. Eichholz). London: Harvard University Press.
- PRYOR, J.H. (2005). *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*. Kitap Yayınevi: İstanbul.
- PRYOR, J.H. (1992). *Geography, Technology and War*, Cambridge University Press: Cambridge.
- SCHAEFER, Ch. (2000). *Bertrandon de la Broquiére'in Denizaşırı Seyahati*. (Çev. İ. Arda). Eren Yayıncılık: İstanbul.
- SEIDLER, G. L. (1980). *Bizans Siyasal Düşüncesi*. (Çev. M. Tunçay). Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- TALBOT R., T. (2002). *Bizans'ta Günlük Yaşam*. (Çev. B. Altınok). İstanbul: Özne Yayıncılık.
- VRYONIS, S. (1986). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Los Angeles, California: University of California Press.
- ZIMMERMANN, M. (1992). Die lykischen Häfen und die Handelswege im östlichen Mittelmeer. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 92, 201-217, Köln.
- ZIMMERMANN, M. (2001). Kleinasiatische Häfen und ihr Hinterland. Wege der Akkulturation an der lykischen Küste.
- http://www.ag.geschichte.uni-muenchen.de/dokumente_age/hafenprojekt.pdf
(11.11.2013)

Ek: 1

Resim 1. Balkanlar ve Anadolu'da başlıca tarım ve hayvancılık alanları ve ürünler İS 1300 civarı, Henty, 1985.

Ek: 2

Resim 2. Battista Agnese portulani, 1542-1546, Venedik.

YAYIN İLKELERİ

1. Asia Minor Studies Dergisi herhangi bir kuruma bağı olmayan bağımsız, uluslararası hakemli bilimsel bir yayın organıdır. Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda en az iki kez yayınlanan bir dergidir. Gerek görüldüğünde çeşitli konularda özel sayılar da yayınlanır. Dergide Tarih, Dil ve Edebiyat alanlarında bilimsel araştırmalara yer verilmektedir.
2. Yayın dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, diğerk Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça yazılara da yer verilmektedir.
3. Dergide yayınlanacak eserlerin daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olması gerekir. Daha önce herhangi bir yerde yayınlandığı belirtilmediği ya da belirlenemediği için yayınlanan çalışmalar ile ilgili telif haklarına ilişkin doğabilecek hukuki sonuçlar tamamen yazarına aittir.
4. Dergiye gönderilecek yazılar ile birlikte web sayfasında yer alan Makale Başvuru Formu doldurulup gönderilecektir.
5. Gönderilen yazılar geri iade edilmeyecektir.
6. Yazının başlığının altında yazarın adı soyadı yer almalı, unvanı, görev yaptığı kurum ve kendisine ulaşılacak e-posta adresi ise dipnotta verilmelidir.
7. Dergiye gönderilen bilimsel çalışmalar en az iki hakemin değerlendirilmesine sunulur.
8. Değerlendirmeye gönderilen çalışmalarda yazarın ve hakemlerin isimleri karşılıklı olarak gizli tutulur.
9. Yazar, hakemlerin veya kurulun belirttiği düzeltme önerilerini yerine getirmek zorundadır.
10. Yayın kurulu gönderilen makale üzerinde şekil yönünden her türlü değişiklik yapma hakkına sahiptir.
11. Yayınlanan yazıların içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk, yazarına aittir.
12. Yayınlanan çalışmaların yayın hakkı dergiye aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
13. Yayınlanan yazılara telif ücreti ödenmez.
14. Hakemler tarafından yayınlanmaya değer bulunan ve son düzenlemeleri yapılarak yayın kuruluna teslim edilen makalelerin basım ücreti ve posta giderleri makale sahiplerinden alınır.

EDITORIAL POLICY

- 1.** Asia Minor Studies Journal is a publication of the international peer-reviewed scientific body ,regardless of any institution that is not connected to the magazine . In January and July of each year , it is published in a journal at least twice a year. When it is needed, private numbers are published on a variety of topics,too. All scientific researches in the field of social sciences and Humanities are given place.
- 2.** Publication language is Turkish of Turkey, other Turkish dialects, English and Russian papers will be included.
- 3.** Works published in the journal must be previously unpublished.Because of published elsewhere specified or determined previously published studies on the legal consequences that may arise regarding , the copyright belongs to the author completely.
- 4.** Manuscripts on the web page along with the completed Application Form will be sent to the Article
- 5.** Submitted articles will not be returned.
- 6.** The title of the article should be placed under the author's name and surname and title, institution, and its increasing access to his e-mail address should be given in the footnote .
- 7.** Evaluation of scientific studies submitted to the journal is presented at least two referees.
- 8.** The author and the names of arbitrators are kept confidential mutually in the evaluation studies .
- 9.** The author must fulfill the correction suggestions.which are stated arbitrator or board
- 10.** The editorial board has the right to make any changes in terms of the shape of the article
- 11.** Any legal responsibility regarding the content of published papers, belong to the authors
- 12.** Studies published in the journal publication rights reserved. Resources can be copied.
- 13.** Any royalties fee is not paid on published writings.
- 14.** printing and postage costs of Worth publishing arrangements made by the judges, and the last publication of articles submitted to the board belong to the owners of the article

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Yayınlanan makalelerin uluslararası indekslere eklenmesinde sorun yaşanmaması için özet ve anahtar kelimeler gerekmektedir. Bu sebeple dergiye gönderilecek makalede mutlaka Türkçe-İngilizce özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır. Özetler 200 kelimeyi geçmemeli, Anahtar kelimeler kısmında en fazla 7 kelime kullanılmalıdır.
2. Makalelerin İngilizce başlığın, Türkçe başlığın altına küçük harflerle yazılarak eklenmelidir.

Yazılar, Microsoft Word programında yazılmalı ve sayfa yapıları aşağıdaki tablodaki gibi düzenlenmelidir:

Kağıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	5,5 cm
Alt Kenar Boşluk	4 cm
Sol Kenar Boşluk	4 cm
Sağ Kenar Boşluk	4 cm
Yazı Tipi	Times News Roman
Yazı Tipi Stili	Normal
Boyutu (normal metin)	10
Boyutu (dipnot metni)	9
Satır Aralığı	Tek (1)

3. Makale içerisindeki başlıkların her bir kelimesinin sadece ilk harfleri büyük yazılmalı, başka hiç bir biçimlendirmeye, yer verilmemelidir.
4. Gönderilecek bilimsel çalışmaların sayfa sayısı belge, kroki, harita ve benzeri malzemeler gibi eklerle birlikte en fazla 30 sayfa olacaktır.
5. Makalede en fazla 8 şekil ve/veya tablo verilmelidir. Şekil ve tablolar metin içerisinde mutlaka belirtilmelidir. Şekil ve tablo ebatları makale için belirtilen ölçüler dışına taşmamalıdır.
6. İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumunun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır.
7. Makalelerdeki dipnotlar, sadece APA (American Psychological Association) formatında hazırlanıp yani metin içerisinde verilmelidir.

ARTICLE WRITING RULES

1. Abstract and key words are needed in order to avoid problems about being included in the articles published in international indexes. For this reason, English-Turkish abstracts and key words must be taken place in the the article which will be sent to journal . Abstracts should not exceed 200 words, 7 words should be used as maximum in the part of key words.

2. The title of the articles in English, should be added below the title of articles in Turkish.

Manuscripts should be written in Microsoft Word, and page structure of the program shall be in the following table

Paper Size	A4 vertical
Top Margin	5,5 cm
Lower Margin	4 cm
Left Margin	4 cm
Right Margin	4 cm
Font	Times News Roman
Font Style	Normal (Standard)
Size (plain text)	10
Size (footnote text)	9
Line Spacing	Single (1)

3. Only the first letters of each word in the article titles must be great, no other formatting, should not be included.

4. Number of pages of scientific studies which will be sent , will have maximum of 30 pages, including attachments, such as the map and sketch and similar materials.

5. In article, up to eight shapes or tables must be given. Shapes and tables must be noted in the text . Figure and table size should not be out of the specified dimensions for the article.

6. Spelling and punctuation must be based on the Turkish Language Institution Speller. the exceptions of some specified situations enforcing the terms of article or topic.

7. Footnotes in the article should be given APA((American Psychological Association) format.

METİN İÇİNDE ATIF YAPMA (APA)

- ✓ Metin içinde kaynaklara atıf yapılırken yazarın/yazarların soyad(lar)ı, ilgili yayının basım yılı ve sayfa numarası kullanılır. Yazarın soyadı ile eserin basım yılı arasına virgül (,) sonra iki nokta konularak sayfa numarası yazılır.

Örnek: Bu beklentilerinin ilk ve en önemlisi devlet ve kamu faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak amacıyla halkından vergi almasıydı (Küçük, 2007: 26).

- ✓ Yazar sayısı 3 ile 5 arasında ise ilk atıfta, yazar soyadları eserdeki sıraya göre verilir. Aynı esere daha sonra yapılacak atıflarda ise sadece ilk yazarın soyadı yazılır ve Türkçe yazılarda “vd.”; İngilizce yazılarda “et al.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Bu şekilde ihracattan doğabilecek halkın temel gereksiniminde kullandığı malların darlığın önüne geçmek istemiştir (Savrul, Özel ve Kılıç, 2013).

- ✓ 5’ten fazla yazarlı eserlere ilk atıftan itibaren ilk yazarın soyadı ile birlikte, Türkçe yazılarda “ve diğer.”; İngilizce yazılarda “et al.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Bununla birlikte ithalatı mümkün en az seviyeye çekerek yerli üreticisini dış rekabetten korumak amacıyla ticaret politikaları uygulanmaktaydı(Kulak vd, 2013: 57).

- ✓ Aynı bilgi için birden fazla esere atıfta bulunuluyor ise kaynaklar cümle sonunda parantez içinde, aralarına noktalı virgül konularak, kronolojik sıralama ile verilmelidir.

Örnek: Antep Osmanlı idaresine girdikten sonra gerek fizikî gerekse nüfus bakımından bir gelişim sürecine girdi (Özdeğer, 1996: 468-469; Akis, 2002:4-5).

- ✓ Bir yazarın aynı yıla ait iki ayrı eserine atıf yapılıyorsa bu yayınların yıllarına bir harf eklenir.

Örnek: (Yıldırım, 2010a) ,(Yıldırım, 2010b)

- ✓ Atıf yapılan eser bir kurum adına hazırlanmışsa ilk atıfta, kurumun açık adı, yanında kısaltması, basım yılı ve sayfa numarası verilir. Daha sonraki atıflarda kurumun açık adı değil sadece kısaltması kullanılır.

Örnek: (Türk Tarih Kurumu, [TTK], 1998) , (TTK, 1998)

- ✓ Arşiv belgelerine yapılacak atıflarda belgenin veya defterin ilgili fon ve numaralı ile kısaltılarak verilmeli. Kaynakça kısmında ise bu kısaltmaların açıkları parantez içinde yazılmalı.

Örnek: Önce Özi Kalesine oradan da Bender tarafına geçerek Osmanlı Devleti’ne iltica etti (BOA, İ.E. H. DN: 15/1458). Kaynakçada ise BOA, İ.E. H. DN: 15/1458 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnül Emin, Dosya No).

Ekler: Araştırmanın anlaşılır olmasında önemli bir işleve sahip olan ölçek, belge, resim vb. ek olarak verilebilir. Ekler, Ek-1, Ek- 2, şeklinde numaralandırılmalıdır.

KAYNAKÇANIN HAZIRLANMASI

KAYNAKÇA başlığı altında, önce arşiv belgeleri yazılmalıdır. Daha sonra atıfta bulunan kaynaklar soyadına göre küçük harflerle yazılarak sıralanmalıdır.

Arşiv Belgeleri:

BOA, A.DVN. DVE. D.83/1. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rusya Ahidname Defteri)

BOA, İ.E. DN: 15/1458 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnül Emin, Dosya No).

Kitap:

Özkaya Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara: TTK.

Tabakoğlu, A. (2003). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Çok Yazarlı Kitap:

Özkılıç, Ahmet-Ali Çoşkun vd. (2000). *373 Numaralı Ayntab Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (950/154)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Çeviri Kitabı:

Bloom, B. J. (1998). İnsan nitelikleri ve okulda öğrenme. (Çev.: Durmuş Ali Özçelik). İstanbul: MEB Yayınevi.

Kurum Yazarlı Kitap:

Türk Dil Kurumu. (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

Editörlü Kitap:

Kütükoğlu, M. S. (1999). Osmanlı İktisadi Yapısı. *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 2, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul: Feza Yayıncılık.

Makale:

İnalçık, H. (1994). Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi. *Belleten*, VIII/30, s. 185–229, Ankara.

Fidan, M. (2013). 1714–1715 Tarihleri Arasında Ayntab'da Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapı (65 Numaralı Ayntab Şer'îye Sicili'ne Göre). *Asia Minor Studies*, I, (2), s. 72-92, Kilis.

Ansiklopedi Maddesi:

Sahillioğlu, H. (1991). "Avarız", *DİA*, Cilt: 4, s.108-109, İstanbul.

Darkot, B. (1997). "Ayıntab", *İA*, MEB, Cilt: 2, s.64-67, Eskişehir.

Kongre Bildirisi:

Aksın, A. (2002). Osmanlı-Rus Ticari Münasebetleri (1787-1830). *Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül, s.1027-1042, Ankara.

Tez:

Fidan, M. (2002). *XIX. Yüzyılda Osmanlı-Rusya Ticari Münasebetleri*. (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi.

Küçük, L. (2007). *Osmanlı Vergi Hukukunda Avârız Kavramı ve Avârızın İdarededeki Rolü*. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.

Elektronik Kaynak:

http://tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_Paşa(10.07.2012)